

ESKİ TÜRKÇEDE YÖN İFADELERİ

İsmail ÜNAL

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2020

ESKİ TÜRKÇEDE YÖN İFADELERİ

İsmail ÜNAL

**T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

Eskişehir, 2020

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İsmail ÜNAL tarafından hazırlanan “Eski Türkçede Yön İfadeleri” başlıklı bu çalışma 03/07/2020 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Bülent GÜL

Üye Prof. Dr. Ferruh AĞCA

(Danışman)

Üye Prof. Dr. Erhan AYDIN

ONAY

.../.../2020

Prof. Dr. Mesut ERŐAN

Enstitü Müdürü

03/07/2020

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

İSMAİL ÜNAL

ÖZET

ESKİ TÜRKÇEDE YÖN İFADELERİ

ÜNAL, İsmail

Yüksek Lisans – 2020

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesinin ilk metnlerinin oluşturduğu Eski Türkçenin sınırlarını belirlediği bu çalışmada bu döneme ait yön bildiren ifadeler sözcüksel, biçimbirimsel ve biçim-sözdizimsel olarak incelenmiştir. Buradaki sözcüksel ifadeler bünyesinde sadece zarfları ve sontakıları barındırmaktadır. Zarflar incelenirken coğrafi ve coğrafi olmayan yönler olarak iki farklı başlık altında, sontakılar ise durum ekleriyle birlikte kullanımları ele alınmıştır. Eski Türkçe döneminde dört farklı lokal durum eki tespit edilmiş olup bu eklerin metinlerdeki kullanımları yeniden değerlendirilmiş ve ayrı ayrı örneklendirilerek gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada, yön bildiren sözcüklerin farklı dönemlerde aynı şekilde yazılmalarına rağmen farklı anlamlar taşıyabileceği ve Eski Türkçede lokal durum eklerinin kullanımı için kesinlikle bir senkretizmden bahsedilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca belirtilen işlevler göz önünde bulundurulduğunda yeni durum eklerinin kullanılması varılan sonuçlar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: yön ifadeleri, Eski Türkçe, lokal durum ekleri, sontakılar, mekân zarfları

ABSTRACT

DIRECTIONAL EXPRESSIONS IN OLD TURKIC

ÜNAL, İsmail

Master Degree – 2020

Department of Turkish Language and Literature

Adviser: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

In this study, which determined the boundaries of Old Turkic by the first texts of Köktürk, Uighur and Qarakhanid; directional expressions of this period were analyzed as lexically, morphologically and morpho-syntactic. The lexical expressions here contain within itself adverbs and postpositions. While examining the adverbs, the geographical and non-geographical directions are handled under two different titles, while postpositions together with the use of the case suffixes. During the old Turkic, four different local case suffixes were identified and their use in the texts was re-evaluated and tried to be shown by sampling separately.

In this study, it has been revealed, directional words may have different meanings although they spelling the same way in different periods and a syncretism must be mentioned for the use of local case suffixes in Old Turkic. Additionally, considering the functions mentioned, the use of new case suffixes is among the conclusions.

Key Words: directional expressions, Old Turkic, local case suffixes, postpositions, local adverbs

İÇİNDEKİLER

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	XI
TABLolar LİSTESİ	xii
KISALTMALAR.....	xiii
ÖN SÖZ.....	xiv
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN AMACI	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ	1
ARAŞTIRMA METODU	1
ARAŞTIRMANIN KAPSAMI.....	2

I. BÖLÜM

1. DİLBİLİMSEL YAKLAŞIM ÇERÇEVESİNDE YÖN	4
1.1. Yön Bildiren Durum Ekleri	5
1.1.1. Lokatif	10
1.1.2. Ablatif.....	12
1.1.3. Direktif	12
1.1.4. Allatif.....	13
1.1.5. Datif.....	15
1.1.6. Senkretizm.....	17
1.2. Yön Kodlama.....	19
1.3. Yön Bildiren Edatlar	21
1.3.1. Uzamsal Edatlar.....	21
1.3.2. Topolojik ve Projektif Edatlar	24

II. BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇE YÖN İFADELERİ

1. Sözcüksel Yön İfadeleri.....	27
1.1. Coğrafi Yön Sözcükleri.....	27
1.1.1. Doğu.....	28
1.1.1.1. öñ (+rA, +DXn).....	28
1.1.1.2. il/ili (+gArU)	30

1.1.1.3.	kün tug(+sXk).....	31
1.1.1.4.	sol (+DXn).....	32
1.1.1.5.	togar.....	33
1.1.2.	Batı.....	33
1.1.2.1.	batar.....	33
1.1.2.2.	kırı (+yA, +dXn, +gArU).....	33
1.1.2.3.	kirü.....	34
1.1.2.4.	kısre.....	35
1.1.2.5.	kidin.....	35
1.1.2.6.	kün bat (+sXk).....	36
1.1.2.7.	oñ (+dXn).....	37
1.1.3.	Kuzey.....	38
1.1.3.1.	yır (+yA, +gArU, +dXn).....	38
1.1.3.2.	yir / ir.....	39
1.1.3.3.	kuz.....	39
1.1.3.4.	tag (+DXn).....	40
1.1.3.5.	kidin.....	40
1.1.3.6.	tün orto.....	41
1.1.4.	Güney.....	41
1.1.4.1.	ber/beri (+yA, +gArU, +dXn).....	41
1.1.4.2.	kün.....	43
1.1.4.3.	kün orto.....	43
1.2.	Yer-Yön Adları.....	44
1.2.1.	al (+ın).....	44
1.2.2.	al (+t, +DXn).....	44
1.2.3.	as (+rA).....	46
1.2.4.	berü.....	47
1.2.5.	buçgak.....	48
1.2.6.	buluñ.....	48
1.2.7.	InArU / naru.....	50
1.2.8.	iç (+rA, +gArU, +DXn).....	50
1.2.9.	il (+gArU).....	52
1.2.10.	kıdıg.....	52
1.2.11.	kidin.....	53
1.2.12.	kirü.....	54
1.2.13.	koy / kuy.....	54
1.2.14.	oñ (+gArU, +DXn).....	55
1.2.15.	öñ (+rA).....	55
1.2.16.	örü.....	56
1.2.17.	sag.....	57
1.2.18.	sol (+DXn).....	57
1.2.19.	taş (+rA, +D(X)n, +gArU, +D(X)rtl).....	57
1.2.20.	tegre.....	59
1.2.21.	tetrü.....	61
1.2.22.	töpö / töpü.....	61

1.2.23.	tüp	62
1.2.24.	tuş	63
1.2.25.	uç	64
1.2.26.	utru.....	65
1.2.27.	üs (+DXn, +DXrtI)	65
1.2.28.	üsk.....	66
1.2.29.	üze.....	67
1.2.30.	yan	68
1.2.31.	yokaru	69
1.2.32.	yöre	70
1.2.33.	yügerü.....	70
2.	Biçimbirimsel Yön İfadeleri.....	71
2.2.1.	Eski Türkçede Lokatif Kullanımı	71
2.2.2.	Eski Türkçede Ablatif Kullanımı	77
2.2.3.	Eski Türkçede Direktif Kullanımı	82
2.2.3.1.	Direktif-Lokatif	89
2.2.3.2.	Partitif-Lokatif.....	91
2.2.4.	Eski Türkçede Datif-Allatif Kullanımı.....	93
2.2.5.	Eski Türkçede Senkretizm.....	104
2.2.5.1.	Datif-Allatif Senkretizmi {+kA}.....	105
2.2.5.2.	Datif-Lokatif Senkretizmi {+kA}	107
2.2.5.3.	Lokatif-Datif Senkretizmi {+dA}	108
2.2.5.4.	Lokatif-Ablatif Senkretizmi {+dA}	109
3.	Biçim-Sözdizimsel Yön İfadeleri.....	110
3.1.	al (+DXn).....	112
3.2.	ara.....	112
3.3.	as (+rA, +DXn).....	114
3.4.	berü	114
3.5.	InArU / naru.....	115
3.6.	iç (+rA)	115
3.7.	karşu / karşı.....	116
3.8.	kat.....	116
3.9.	kidin / kiyin.....	117
3.10.	kudı	117
3.11.	öñ (+DXn).....	119
3.12.	öñi	119
3.13.	sıñar.....	120
3.14.	tapa.....	123
3.15.	taparu	125
3.16.	taş (+gArU).....	125
3.17.	tegi	125
3.18.	tegre	127
3.19.	togru	128
3.20.	utru	128
3.21.	üs (+DXn).....	130

3.22.	üze	130
3.23.	yagru	132
3.24.	yAn.....	132
3.25.	yanjak.....	133
3.26.	yıñak.....	133
SONUÇ		135
KAYNAKÇA.....		142

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Yakınlık-Uzaklık Arasındaki Görelilik	5
Şekil 2: Yön Kavramları	8
Şekil 3: “Üstünde, Yukarısında ve Üzerine” Uzamsal Edatlarının Gösterimi.....	23
Şekil 4: “Arkasında, Yakınında ve Dışında” İçin Vektör İfadeleri.....	25
Şekil 5: İngilizce ve Korecede Yerleştirme İçin Adlandırmalar	25
Şekil 6: Topolojik ve Geometrik Kapsama.....	26

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Gramatikal ve Semantik Ekler.....	5
Tablo 2: Lokal Eklerin İki Boyutu.....	7
Tablo 3: Fincedeki Durum Ekleri.....	9
Tablo 4: Macarcadaki Uzamsal Ekler.....	10
Tablo 5: Lezgian Dilinde Konum Türleri.....	11
Tablo 6: Bir Durum Fonksiyonundan Diğesine Ortak Uzantı Örnekleri.....	14
Tablo 7: Klasik Ermenicede Durum Ekleri.....	17
Tablo 8: Konum Edatlarının Sınıflandırılması.....	24
Tablo 9: Eski Türkçe Metinlerde Görülen Lokal Durum Ekleri.....	105
Tablo 10: Eski Türkçede Yön Bildiren Sözcüklerin Anlamlandırılması.....	138

KISALTMALAR

AGOT	A Grammar of Old Turkic
B	Batı
BK	Bilge Kağan Yazıtı
Bkz.	Bakınız
D	Doğu
DLT	Dîvânu Lûgâti't-Türk
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
G	Güney
Hu.	Huastuanift
HT	Hoyto-Tamır Yazıtları
K	Kuzey
KarB	Karabalgasun Yazıtı
KB	Kutadgu Bilig
KÇ	Küli Çor Yazıtı
KP	Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin
KT	Köl Tegin Yazıtı
M I	Manichaica I
M II	Manichaica II
M III	Manichaica III
Maitr.	Maitrisimit Nom Bitig
O	Ongin Yazıtı
OTWF	Old Turkic Word Formation
Su	Suci Yazıtı
SY	Sekiz Yükmek
ŞU	Şine Usu Yazıtı
T	Tonyukuk Yazıtı
Ta	Taryat Yazıtı
Tes	Tes Yazıtı

ÖN SÖZ

“Eski Türkçede yön” denildiğinde diğer durum kategorileri göz ardı edilerek akla sadece direktif durum ekinin gelmesi ve bu konuyla alakalı yeterli düzeyde bir çalışmanın daha önce yapılmamış olduğunu fark ederek bu konunun eksik bırakıldığı düşüncesi bu alana yönelmemize sebep olmuştur. Bu çalışma sonucunda Eski Türkçe çalışmaları kapsamında önemli bir boşluğun doldurulmuş olması tek temennimiz olup burada sunulan fikirler bu konu hakkında farklı bir bakış açısı kazandırmış olacaktır.

Yön kavramı, içerisinde birden fazla unsur barındıran bir olgudur. Dolayısıyla bizim bu çalışmadaki amacımız bu unsurları tespit ederek “Eski Türkçe metinler, bu unsurları ifade edebilmek için ne tür biçimbirimler ve sözcükler kullanmıştır?” sorusu üzerinde durmak olmuştur. Ayrıca bu yön unsurlarını karşılamak için kullanılan biçimbirimler sadece bu görevde mi kullanılmıştır yoksa başka işlevleri de mevcut mudur? tarzındaki sorulara cevap arayarak konuya açıklık getirmeye çalıştık. Bununla birlikte biçimbirimler dışında, yön ifade eden sözcükleri tespit ederek hangi dönemde hangi anlamda kullanıldığı konusuna da açıklık getirmiş bulunmaktayız.

Bu konu üzerine detaylı bir araştırma yapabilmek için bilinen ilk Türkçe metinler olan Runik harfli külliyattan başlayarak Karahanlı Türkçesi döneminin ilk metinlerine kadar olan süreçte (8.-11. yüzyıllar) her döneme ait birkaç farklı eseri çalışma alanımızın kapsamına alıp o dönemin özellikleri hakkında fikir sahibi olarak Eski Türkçe metinlerdeki yön kurgusunu tayin etmeye çalıştık. Sonuç itibariyle Eski Türkçe dönemi sınırları içerisinde “Bir yön ifadesi hangi biçimbirimlerle veya sözcüklerle nasıl ifade edilir?” sorusu kapsamlı bir şekilde aydınlatılmıştır.

Bu tez çalışması süresi boyunca her zaman yanımda olup maddi ve manevi olarak beni destekleyen aileme ve arkadaşlarıma; Eski Türkçe metinleri inceleme aşamasında kaynaklarını benimle paylaşarak yardımlarını eksik etmeyen değerli hocam Arş. Gör. Buket Nur KIRMIZIGÜL ‘e; mümkün olduğu her fırsatta beni fikirleriyle yönlendiren ve bu çalışma için teşvikte bulunan değerli hocam Arş. Gör. Kenan AZILI ‘ya; son olarak lisans eğitiminden bu zamana kadar derslerine girmiş olduğum, çalışmanın başından itibaren değerli fikirleriyle yolumu açan sayın danışman hocam Prof. Dr. Ferruh AĞCA ‘ya teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada Eski Türkçe metinlerde türlü şekillerde gösterilebilen yönsel ifadelerin kullanılış biçimlerinin, fonksiyonlarının, yöntemlerinin sözcüksel, biçimbirimsel ve biçim-sözdizimsel başlıklara ayrılarak sınıfsal ayrımlarının belirgin hale getirilmesi ve bu şekilde gösterilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca incelenen ilk metinden son metne kadar kullanılan ifadelerin geçirdiği değişiklikler belirtmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Runik harfli Köktürkçe metinlerden Karahanlı Türkçesinin ilk metinleri arasında yazılmış edebî eserler içerisinde aradığımız yön sözcükleri ve biçimbirimlerinin kullanılış yöntemleri tezin konusunu belirtir. Bununla birlikte incelenen metinlerde biçimbirim veya sözcüklerin hangi amaçla kullanıldığı; hangi metinlerde hangi ifadelerin nasıl kullanıldığı ve yön ifadelerinin hangi unsurlardan oluştuğu cevabı aranan sorular olmuştur.

Araştırma Metodu

İncelenmiş olan Eski Türkçe metinler içerisinde yer alan yön ifadeleri ilk olarak sözcük halinde yön bildiren ifadeler olarak, sonrasında biçimbirimsel olarak dört farklı lokal ek kullanıldığı sözcükler ile yön bildiren ifadeler ve son olarak biçim-sözdizimsel yön ifadeleri başlığı altında biçimbirimler ile sontakıların birlikte kullanıldığı yönsel ifadeler olarak ayrı ayrı fişlenmiştir. Taranan metinler içerisindeki sözcüklere fiiller dahil edilmeyip sadece zarflar ve edatlar alınmıştır. Burada fişlenmiş olan sözcüksel yön ifadeleri kendi içinde iki farklı gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilki coğrafi olarak dört ana yön bildiren sözcüklerden oluşurken diğer grup coğrafi yönler dışındaki diğer yer-yön belirten sözcüklerden oluşmaktadır. Biçimbirimsel ekler olarak sadece Eski Türkçede tespit edilen dört farklı lokal ek bulunan sözcükler

alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca aynı ekin farklı fonksiyonlarda kullanıldığı ifadeler “senkretizm” başlığı altında incelenmiş ve Eski Türkçedeki senkretizm örnekleri farklı başlıklar halinde gösterilmiştir. Verilen metin örneklerinde, o metni neşreden araştırmacının transkripsiyonuna bağlı kalınmaya çalışılmış, sadece *Maitrisimit Nom Bitig* adlı metnin transliterasyonlu metni transkribe edilerek verilmiştir. Ayrıca metin çevirisi olarak metni yayımlayan araştırmacıların kendi çevirileri verilmiştir. Runik yazıtlar, Huastuanıft, Sekiz Yükmek ve Kutadgu Bilig ‘deki örnekler verilirken eser adı ve belirtilmek istenen ifadenin sıra/satır/beyit numarası birlikte verilmiştir. Manichaica serisi, Maitrisimit ve Dîvânu Lugâti’t-Türk ‘teki örnekler ise yazma numaraları ile birlikte verilmiştir. Son olarak Karahanlı Türkçesi metinlerinde eserlerin sadece dizin kısımları taranmış olduğundan bu dönem metinleri için biçimbirimsel inceleme yapılmamış, sadece sözcüksel yön ifadeleri verilmiştir.

Araştırmanın Kapsamı

Eski Türkçe metinlerin tamamını kapsayacak şekilde bu tez kapsamında Runik harfli Orhon Yazıtları ve Uygur yazıtları, erken dönem Maniheizt Uygur Metinleri, geç dönem Budist Uygur metinleri ve Karahanlı Türkçesi döneminin ilk eserleri oluşturmaktadır. Eski Türkçe dönemindeki yönsel ifadeleri yüzeysel olarak göstermek amacıyla her dönemden birkaç eser korpusumuza dahil edilmiştir.

Kısaltmaları ile birlikte çalışmada taranan metinler şunlardır:

BK : Bilge Kağan Yazıtı

DLT : Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu Ziyat (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.

Hu : Betül Özbay (2014). *Huastuanıft: Maniheizt Uygurların Tövbe Duası*, TDK Yayınları, Ankara.

HT : Hoyto-Tamır Yazıtları

KarB : Karabalgasun Yazıtı

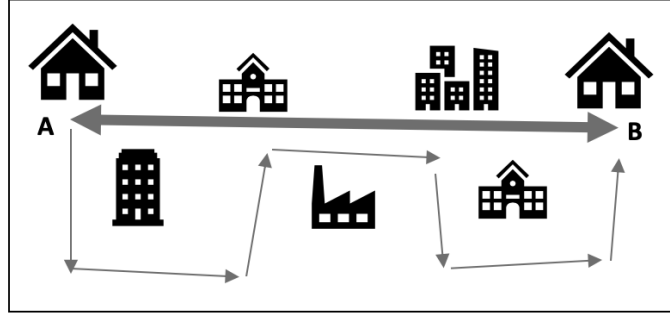
- KB** : Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
- KÇ** : Küli Çor Yazıtı
- KT** : Köl Tegin Yazıtı
- KP** : Tulum, Mehmet Mahur - Azılı, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.
- M I** : Le Coq, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW, Berlin.
- M II** : Le Coq, Albert von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, ABAW, Berlin.
- M III** : Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, ABAW, Berlin.
- Maitr.** : Tekin, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Ammerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX*, Akademie Verlag, Berlin.
- O** : Ongin Yazıtı
- Su** : Suci Yazıtı
- SY** : Bang, Willi - Annemarie von Gabain (1934). *Türkische Turfan Texte VI. Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*. Berlin.
- ŞU** : Şine Usu Yazıtı
- T** : Tonyukuk Yazıtı
- Ta** : Taryat Yazıtı
- Tes** : Tes Yazıtı

I. BÖLÜM

1. DİLBİLİMSEL YAKLAŞIM ÇERÇEVESİNDE YÖN

Yön kategorisi diller arasında farklı şekillerde ifade edilmektedir. Bütün diller yön belirtmek için kendi yön sözcüklerine sahip olmalarının yanı sıra bu anlamın ifadesi için çeşitli durum kategorilerine ve edatlara sahiptir. Yön ifadelerinde ana (doğu, batı vb.) ve ara (kuzeybatı, güneydoğu vb.) olarak adlandırılan yön bildiren sözcükler için bir evrensellik söz konusudur. Yani, *kuzey* bütün dillerde *kuzey*, *güneydoğu* bütün dillerde *güneydoğu* anlamına gelir. Yönlerin bu sınıflandırılmasında güneşin doğduğu yere *doğu* denildiği ve diğer yön sözcüklerinin buradan türetildiği en bilinen ve en geçerli tanımdır. Dillerdeki bu ortaklığın sebebi kavramların bulunduğu dile değil evrene ait olmasıdır. Bunun dışında *ileri*, *geri* gibi kavramlar anlamsal olarak diller için görece olabilir. Örneğin, Türkler için *ileri gitmek* tabiri bugün batıya yönelmek anlamına gelse de bu durum hep böyle değildi. Talat Tekin, Türklerin yönlerini nasıl belirlediklerini şu şekilde açıklar: “Eski Türkler ve Moğollar dört temel yönü kararlaştırmak amacıyla yüzlerini güneye çevirdiler. Sonra, nasılsa, Türkler yüzlerini doğuya çevirerek yönlerini belirledi ve *geri* anlamına gelen kelimeler aynı zamanda *batı* anlamına da geldi.” (Tekin, 2013b: 499). Bu farklılıktaki dönüm noktası olarak Türklerin İslamiyet’i kabul edişi söylenebilir. Zira Türkler İslamiyet’i kabul etmeden önce *doğu* anlamına gelen sözler aynı zamanda *ileri* anlamına da geliyordu. Bu gibi evrensel olmayan sözcükler (*ileri*, *geri* vb.) diller içindeki sosyolojiye bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Bu bakımdan yön bildiren sözcükleri evrensel ve görece olarak ayırabiliriz.

Sözcükler arasındaki farklılık haritaya göre de çeşitlilik gösterebilmektedir. Bir haritadaki belirli bir mesafe başka bir haritada verilen aynı mesafeye rağmen farklı biçimlerde tanımlanabilir. *Yakın* ve *uzak* sözcüklerini ele alacak olursak, örneğin, yaklaşık 30 milyon mil mesafeye atıfta bulunarak, Merkür’ün Güneş’e ‘yakın’ olduğunu söylemek oldukça kabul edilebilirdir, ancak 2 cm. kadar küçük bir mesafeye atıfta bulunarak bitkinin pencereye ‘yakın’ olduğunu söylemek de eşit derecede uygundur (van der Zee vd., 2009: 306). Buradaki görelilik tamamen alanın genişliği yani harita ile alakalıdır. Diğer taraftan aşağıdaki şekilde de göreceğimiz üzere iki konum arasındaki mesafe aynı olsa bile gidilen yola göre bu mesafe yakın veya uzak olarak tanımlanabilir.

Şekil 1: Yakınlık-Uzaklık Arasındaki Görelilik

Yön bildiren sözcüklerin ardından bu alandaki diğer kategoriler olan durum ekleri ve edatlara değineceğiz.

1.1. Yön Bildiren Durum Ekleri

Evrensel dilbilimde hâl kategorileri arasında en sık yapılan ayırlardan biri durumların gramatikal ve semantik olarak incelenmesidir. Bu ayırımın kapsamı hakkında B. Blake şu tanımı yapar: “Ayrımın temeli genellikle açık değildir, ancak semantik veya gramatikal olarak bir durumu sınıflandırmak için ölçüt varsa o da semantik ilişkiye karşı yalnızca sentaktik bir ifadedir. Gramatikal ve semantik durumlar arasındaki ayırım açıksa, gramatikal durumlar yalnızca tamamen sözdizimsel ilişkileri kodlar ve semantik durumlar konum veya kaynak gibi yalnızca homojen anlamsal ilişkileri kodlar. Bununla birlikte, sözdizimsel bir durumun, ifade ettiği sözdizimsel ilişkinin dışında kalan anlamsal bir ilişki veya rolü kodlaması yaygındır (2004: 31-32). Bu ayırımdaki durum işaretleyicilerini aşağıdaki tabloda belirtir:

Tablo 1: Gramatikal ve Semantik Ekler

grammatical	core	accusative ergative
		genitive dative
semantic	local*	locative ablative allative perlative
		instrumental comitative etc.

*Diğer lokal durumlar da mümkündür, fakat hepsi konum, kaynak, hedef ve yolun diğer kavramlarla birleştirilmesini içerir. (Blake 2004:33).

Konumuzun *yön* olması sebebiyle hâl kategorilerinde semantik durum içerisinde yer alan lokal durum ekleri olacaktır. Blake, vermiş olduğu tablosunda, sadece lokatif, ablatif, allatif ve perlatif durumlarını vermiş olsa da biz buraya uygun olan diğer durum işaretleyicilerini de ekleyeceğiz. Nitekim aşağıda da verildiği gibi lokal durumlar burada verilenden çok daha fazladır.

“*Lokal durum ekleri*” ile ilgili tanımlar genellikle birbirleriyle örtüşmektedir. Blake, “*lokal* terimi *yer* anlamına gelir. Lokal ekler **konum**, **hedef**, **kaynak** ve **yol** kavramlarını belirtir. Çekimli dillerde, lokal ayrımları yapmak için genellikle en azından iki farklı ek kullanılır. Hint-Avrupa dillerinde başlangıçta iki *lokal durum* kullanıldı, lokatif ve ablatif; hedef ve yol ifade eden akuzatif ile birlikte. Türkçede bir lokatif ve bir ablatif vardır, hedef ifade eden datif ile birlikte.” (2004: 151) tanımını yaparken; Zwarts, “Dünya çapında diller, uzamsal bilginin bağımsız ifadeleri olarak *lokal durum ekleri* de denilen durum işaretleyicileri kullanır. Bazı diller yalnızca bir dizi temel konumlandırma senaryosuna sahiptir (lokatif, ablatif, allatif; Warlpiri¹ ve Bask² gibi). Diğerlerinde Uralik ve Kafkas dilleri gibi farklı konumlar için zengin hal sistemlerine yol açan iki veya en fazla yedi seri bulunur.” (2010: 998) olarak ifade eder. Zengin ek sistemlerine sahip diller, Fincedeki inesif (içindelik durumu) ve illatif (giriş durumu) gibi özel lokal durum ekleriyle de bilinir.

talo-ssa
house-INESS
'in the house'
talo-on
house-ILL
'into the house'

Her iki ifadenin de *lokal* olduğunu ifade edebiliriz, fakat şunu söyleyebiliriz ki inesif örneği *konumsal* (yer belirten) illatif ise *yönsel* (yol belirten)'dir (de Hoop & Zwarts, 2008: 178).

Uzamsal kavramlar iki bileşene ayrılabilir: Konum türü (ör; iç, arka, alt) ve yönlendirme türü (konum, kaynak, yol, yön). Konum türü, konumlaştırmalardan biriyle (ad, post, sub, super, in) veya bir son çekim edatının kök/gövdesiyle ifade edilir. Yönlendirme, lokal eklerden biriyle (esif, elatif, direktif) veya bir son çekim edatının

¹ Avustralya'nın kuzeyinde konuşulan bir dil.

² İspanya'nın kuzeyinde konuşulan bir dil.

*oblique-case*³ formuyla ifade edilir. Ayrıca çoğu zaman şeklen son çekim edatına benzer olan çeşitli mekân zarfları vardır (Haspelmath, 1993: 303-304).

Helen de Joop ve Joost Zwarts, lokal durum eklerini konum türü ve yönlendirme türü bakımından, hazırlamış oldukları aşağıdaki tabloda⁴ belirtmişlerdir.

Tablo 2: Lokal Eklerin İki Boyutu

	location -essive	source -elative	goal -lative, -directive	perlative, translative	versative, approximative
general ad-	(ad)essive, locative 'at'	ablative, adelative 'from'	allative, addirective 'to'	'via'	'towards'
in-	inessive 'in'	(in)elative 'out of'	illative, indirective 'into'	'through'	
super-	superessive 'on'	superelative 'off'	superdirective, superlative 'onto'		
sub-	subessive 'under'	subelative 'from under'	subdirective, sublative 'to under'		
post-	postessive 'behind'	postelative 'from behind'	postdirective 'to behind'		

Fillmore'un konumsal ve yönsel ifadeler arasında ayırım yapmak için kullandığı kriter 'ilişkili fiilin hareketli veya hareketsiz karakteridir.' (1968: 26 akt. MacKenzie 1978: 129)

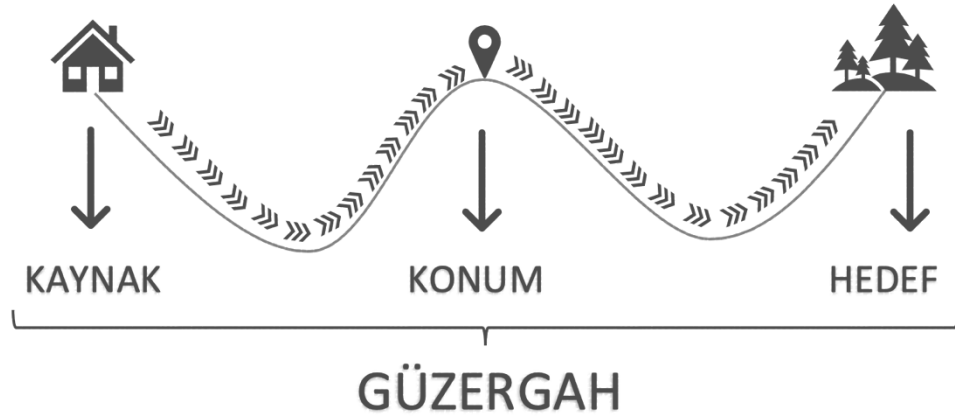
Starke (1977)'den beri eski Hititlerde yerel zarfların sözdizimsel ve anlamsal olarak farklı kümelere bölünebileceği yaygın olarak kabul edilmektedir, *statik* ve *dinamik*. Dinamik zarflar, tipik olarak hareket fiillerinin tamamlayıcısı olarak ortaya çıkar; herhangi bir hareketin ima edilmediği durumlarda statik zarflar ortaya çıkar (Luraghi, 2001: 33).

Lokal durumların ayırımını belirttikten sonra yön ifadelerine hareket etmeliyiz. Bu aşamada, “Yön nedir?”, “Bir yön ifadesi hangi unsurlardan oluşur?” gibi sorulara cevap arayacağız. İlk olarak yön tanımını vermek için K. Ojutkangas’ın ifadelerine başvuracağız: “Kavramsallaştırma alanında, bir figür ve bir zemin seçeriz,

³ Nominatif dışında kalan ekler verilen isim. Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Haspelmath M. (2008) “*Terminology of Case*”, The Oxford Handbook of Case, 505-517.

⁴ De Hoop H.ve J. Zwarts (2008) “*Case In Formal Semantics*”, The Oxford Handbook of Case, 170-182.

böylece uzamsal bir ilişki oluştururuz. Figür ve zemin arasındaki ilişki ise gramatikal bir element ile ifade edilir. Figür, konuşmacının ilgisinin konumda olduğu, devam eden konuşma içindeki lokal varlıktır. Zemin, figürü arka plandaki bilinen ortama bağlamak için bir referans noktası olarak kullanılan varlıktır.” (2006: 24). Figür ve zemin arasındaki bağlantıyı sağlamak için edatlar, zarflar ve durum sonlandırıcıları gibi farklı türdeki gramatikal elementler mevcuttur (Ojutkangas 2006: 24). Bu tanımdan yola çıkarak yön unsurlarını belirlememiz mümkündür. İlk olarak bir zemin olması gerekir biz buna *yol/güzergâh* diyeceğiz. Bu zemin üzerinde statik veya dinamik şekilde bulunan bir varlık olması gereklidir ve bu varlığın bulunduğu noktaya *konum* diyeceğiz. Konum üzerindeki varlığın statik pozisyonda olması durumunda vermiş olduğumuz bu iki unsur yeterli olacaktır. Dinamik pozisyon için ise hareketin bir başlangıç noktası olmalıdır ve bunun için *kaynak* terimini kullanacağız. Son olarak da hareketin ilerlediği yön doğrultusunda bir varış noktası olmalıdır, buna da *hedef* diyeceğiz.

Şekil 2: Yön Kavramları

Diller, “konum” ve “hedef” arasındaki temel uzamsal ayrımı çeşitli yollarla yapar. Avrupa kıtasının sınırları dâhilinde bile, “içinde olmak” *being in* ile “içeri girmek” *moving into* arasındaki kodlamanın farklı yollarını bulduk (Zwarts 2010: 918).

English:	<i>in the city</i>	<i>into the city</i>
Norwegian:	<i>i byen</i>	<i>inn i byen</i>
	<i>in city-DF</i>	<i>into in city-DF</i>
Dutch:	<i>in de stad</i>	<i>de stad in</i>
	<i>in the city</i>	<i>the city in</i>
German:	<i>in der Stadt</i>	<i>in die Stadt</i>
	<i>in the.DAT city</i>	<i>in the.ACC city</i>

Greek:	<i>en tei polei</i>	<i>ei ten polin</i>
	in the.DAT city.DAT	into the.ACC city.ACC
Finnish:	<i>kaupungissa</i>	<i>kaupunkiin</i>
	city-INESSIVE	city-ILLATIVE
French:	<i>(rester) dans la ville</i>	<i>(entrer) dans la ville</i>
	(stay) in the city	(enter) in the city

İngilizce hedef anlamını türetmek için edatını genişletir. Norveççe ise yönlendirme zarfını edatın önüne koyar. Felemenkçe ‘de edatın son çekim edatı olarak değiştirilmesi, anlamı pozisyondan hedefe olarak değiştirir. Almanca, isim tamlayıcısında dative eki (konum) ve accusative eki (hedef) arasındaki değişimi kullanır. Yunanca da benzer bir durumu gösterir, fakat ek olarak edatın kendisini de değiştirir. Bu listedeki tek Hint-Avrupa dışı dil olan Fince, isimdeki durum işaretlemesiyle tamamen ayırım yapar. Sonunda Fransızca, isimde veya edatta hiçbir ayırım gözetmez, ancak aynı şekilde *dans la ville* “şehirde” formunu kullanır ve pozisyon ile hedef arasında ayırım yapmak için fiili bırakır (Zwarts, 2010: 983-984).

Yukarıda verilen dillere ait örneklerde şüphesiz en dikkat çeken Fince ’dir. Ural-Altay dil birliğinden Türkçe ile uzaktan da olsa akraba olan Fince, isim durumunu belirtmek için diğer Avrupa dillerinin aksine Türkçe ’deki gibi durum ekleri kullanır.

Finnish		
Nom.	-ø	Zengin bir hal kategorisine sahip Fince ’de, L. Kulikov ⁵ ’dan alınan bilgiye göre 14 hal kategorisi mevcut. Bu 14 durumun 3 tanesi dâhili konum (inesif, elatif, illatif), 5 tanesi ise harici konuma (adesif, allatif, ablatif, abesif, komitatif) aittir.
Acc.	-n	
Gen.	-n	
Essive	-na/-nä	
Partitive	-ta/-tä, -a/-ä	
Translative	-ksi	
Internal locative cases		
Inessive	-ssa/-ssä	
Elativ	-sta/-stä	
Illative	-hVn, -ñ, -seen	
External locative cases		
Adessive	-lla/-llä	
Ablative	-lta/-ltä	
Allative	-lle(’)	
Abessive	-tta/-ttä	
Comitative	-ine-	

Tablo 3: Fincedeki Durum Ekleri

⁵ Kulikov L. (2008) “Evidence of Case Systems”, The Oxford Handbook of Case, 439-457.

Uralik dillerden bir diğeri Macarca 'da da tespit edilen 9 adet konum belirten durum kategorisi mevcuttur⁶:

Tablo 4: Macarcadaki Uzamsal Ekler

	IN	ON	AT
location	- <i>ban/ben</i> (inessive)	-(<i>o/e/ö</i>) <i>n</i> (superessive)	- <i>nál/nél</i> (adessive)
destination	- <i>ba/be</i> (illative)	- <i>ra/re</i> (sublative)	- <i>hoz/hez/höz</i> (allative)
source	- <i>ból/ből</i> (elative)	- <i>ról/ről</i> (delative)	- <i>től/től</i> (ablativ)

Erdal, eski Türkçede isimlerin on bir aktif ve üretken durum kategorisine sahip olduğunu iddia eder: *nominatif, genitif, akuzatif, datif, lokatif, ablatif, instrumental, ekvatif, direktif, partitif- lokatif* ve *simulatif*. Bu kategorilerden *direktif* ve *komtatif* gibi bazılarının dönemsel üretkenliği veya canlılığından dolayı hatta zamir çekimlerinde görülmemesinden dolayı on tane kategorinin gösterilebileceğini düşünür (AGOT: 182). Görüldüğü üzere eski Türkçe, günümüz Türkçesine göre daha zengin bir durum kategorisine sahip olsa da lokal ek olarak gösterebileceğimiz durumlar sınırlıdır. Burada Erdal'ın yaptığı sınıflandırmaya göre lokal olarak gösterebileceğimiz ekler: datif, lokatif, ablatif, direktif, partitif – lokatif 'dir.

1.1.1. Lokatif

Uzamsal ilişkileri ifade eden hâl eklerinden lokatifin temel fonksiyonu *konum* belirtmesidir. Diğer lokal durumların aksine lokatif, statik ilişkiyi gösterir (Luraghi, 2008: 147). Lokatif, genellikle bilişsel dilbilim terminolojisinde *trajector* (figür) ve *landmark* (zemin) olarak adlandırılan iki varlık arasındaki ilişkiyi gösterir. Gayri resmî olarak, bir lokatif ilişki figürü, lokatif ifade tarafından tasarlanan konumun varlığıdır; zemin, figürün bulunduğu varlıktır (Huumo ve Ojutkangas 2006: 12). Konumun boyutu, figür (hareketli veya sabit) ile zemin arasındaki uzamsal ilişki ile ilgilidir, genellikle *on* (üstünde), *under* (altında) ve *between* (arasında) gibi primerler ile temsil edilen çeşitli geometrik ve geometrik olmayan kavramlara dayanır. Yönün boyutu, figürün konumla ilgili nasıl hareket ettiğini, yani orada başlayıp durmadığını, ona yaklaşıp, içinden geçtiğini vb. içerir (Zwarts, 2010: 984). İngilizce, genel bir konum bildiren *at* (-dA) edatına sahiptir. *At* -(dA) ne tür bir konumdur? *At* -(dA), İngilizce edat *at* (-dA) 'dan daha geniş olarak ele alınmalıdır. *At* (-dA), bir kaynak nesnenin yakınında, üzerinde veya içinde genel, belirtilmemiş bir yer anlamına gelir. Birinin *in*

⁶ Creissels D. (2008) "Spatial Cases", The Oxford Handbook of Case, 609-625.

(içinde) veya *on* (üstünde) ile bulunduğu daha spesifik konumların aksine, muhakkak ki kaynak nesnenin parçalarına (iç kısım ya da yüzey) atıfta bulunur. Dolayısıyla *at* (-dA), iç kısmı ya da yüzeyi olmayan veya bu uzamsal kısımların alakalı olmadığı nesnelere ilgilidir (Zwarts, 2010: 987). Lokal durum açısından zengin olan dillerde konumun daha net anlaşılabilmesi için konum bildiren daha fazla durum kategorisi mevcuttur. Yukarıda gösterilen tabloda Macar dilindeki lokal eklerde konum için 3 farklı durumun mevcut olduğunu yineleyebiliriz. Macarca, genel bir konum olarak lokatif durumunu kullanmak yerine, konumun içindelik durumu için *inesif*, üstünelik durumu için *süperesif*, detay bildirmeyen genel konumlar için ise *adesif* durumlarına sahiptir. Fince için de benzer bir durum söz konusudur. Yine yukarıda verilen Joop ve Zwarts 'ın hazırladığı tabloda hâl kategorilerini konum türüne göre *genel*, *içinde*, *üstünde*, *altında* ve *arkasında* olarak incelemek mümkün gözüküyor. Lokal durumlara sahip olma bakımından zayıf olan diller konum türü olarak *genel* durumları kullanmakla yetinmektedirler. Öte yandan anlatılan ifadede durum kategorileri kullanılırken konum boyutuna göre kullanılması ifadenin anlaşılabilirliğini kolaylaştıracaktır. Verilen beş konum türüne de sahip olan dil sayısı fazla olmamakla beraber lokal durum ekleri bakımından zengin olan Lezgian⁷ dili burada örnek olarak verilebilir. Bu dilin gramerini hazırlayan Haspelmath⁸, şu örnekleri vermektedir:

ADESSIVE	Sew-re-w	ayıda
INESSIVE	Sew-re	ayının içinde
SUPERESSIVE	Sew-re-l	ayının üstünde
SUBESSIVE	Sew-re-k	ayının altında
POSTESSIVE	Sew-re-q ^h	ayının arkasında

Tablo 5: Lezgian Dilinde Konum Türleri

Haspelmath 'ın Lezgian dili için verdiği bu örneklerden yola çıkarak Türkçe için şunları söyleyebiliriz:

- Türkçe, konum bildirirken yönlendirme türü için lokatif durum ekini kullanır.
- Türkçe, konum bildirirken konum türü için edat kullanır.

⁷ Dağıstan'ın güneyinde ve Azerbaycan'ın kuzeyinde Lezgilerin konuştuğu dil.

⁸ Haspelmath M. (2008), A Grammar of Lezgian, 1993, Berlin.

1.1.2. Ablatif

Ablatif durum ekinin temel fonksiyonu *kaynak* belirtmesidir. Ablatifin dünya dillerindeki kullanımından eş anlamlı olduğu terim *adelatif*'dir. Tıpkı lokatifte olduğu gibi konum türü bakımından incelendiğinde dört farklı terim daha kullanılmaktadır: *inelatif* "içinden", *süperelatif* "üstünden", *subelatif* "altından", *postelatif* "arkasından". Türkçe ise yine lokatifte olduğu gibi genel olarak kaynak belirten bütün ifadeler için sadece *ablatif* terimini kullanır. Ablatif durumu edatlarla birlikte kullanılabilen eklerdendir. Bu kullanımda ekler, edatlar tarafından yönlendirilebilirler. Türkçedeki son çekim edatları ablatifi yönlendirebilir. Ör, *dolayı* "toplantıdan dolayı" ve *sonra* "tiyatrodan sonra" gibi (Blake, 2004: 2). Genel olarak ablatif durumunun kullanımı bu şekildedir. Fakat ablatifin temel fonksiyonu dışında kullanımı da mevcuttur. Bazı dillerde oldukça az da olsa *iyelik* ve *kaynak* için aynı ek kullanılır. Bir genitif durumuna sahip olmasına rağmen, iyelik kodlamasını yapabilen bir ablatifi olan dillerden biri Jaru⁹ 'dur (Lander, 2008: 591).

nunuŋiŋ-d,u jambi-gu guŋar-u ŋa-ji bajan-i
YOU(SG).ABL-ERG big-ERG dog-ERG Decl-1SG.ACC bite-PAST
'Your big dog bit me.'

Görüldüğü üzere "*senin büyük köpek beni ısırdı*" ifadesinde Türkçeye ya da örnekte olduğu gibi İngilizceye aktarıldığında genitif durumuyla tercüme etmekteyiz fakat esas metinde kullanılan ek bir ablatiftir. Bu örnekteki mevzu bahis olan konu aslında bir genitif-ablatif senkretizmidir. Bu konuyu aşağıda senkretizm konusunu anlattığımız bölümde daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

1.1.3. Direktif

Direktif durum ekinin temel fonksiyonu *hedef* bildirmesidir. Lokatif ve ablatifin aksine hedef bildiren yegâne ek direktif değildir. Fonksiyon olarak datifin de hedef işlevi mevcut olmakla beraber direktifin tek ve temel işlevi hedef göstermesidir. Joop ve Zwarts, genel olarak hedef ifade eden durum için *addirektif* terimini kullanmış ve eş anlamlısı olarak da *allatif* durumunu göstermişlerdir. Genel olarak yazı dillerine bakıldığında direktif yerine allatif teriminin daha sık kullanıldığını ifade edebiliriz.

⁹ Djaru, Batı Avustralya'nın Kimberley bölgesinde konuşulan Pama-Nyungan dilidir.

Hatta Haspelmath, “*yönsel, direktif ve latif, allatif için alternatif eş anlamlı terimlerdir (2008: 515).*” ifadesini kullanır. Direktif, konum türüne göre incelendiğinde 4 farklı terim daha kullanılır: *indirektif* (içine), *süperdirektif* (üstüne), *subdirektif* (altına) ve *postdirektif* (arkasına). Türkçe için bu durum ekini sadece Eski Türkçe döneminde görebilmekteyiz. Kullandığı zaman içerisinde de sadece direktif terimini genel olarak yön bildiren durum kategorisi olarak kullanmıştır.

1.1.4. Allatif

Allatif durum eki, direktif durum ekiyle eş anlamlıdır. Diğer bir deyişle aynı fonksiyonlara sahiptir. İkisi de yön unsurlarından hedefi işaretlemek için kullanılır. Allatifin olmadığı yerde direktif, direktifin olmadığı yerde allatif kullanılır. Yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi allatif tıpkı direktif gibi, hedef bildiren genel bir durum ekidir. Konum türüne göre *illatif, süperlatif, sublatif*, olarak ayrılır. Eski Türkçe dönemi için runik metinlerde, Maniheist Uygur metinlerinde ve kısmen Budist Uygur metinlerinde canlı bir direktif ekinin varlığından söz edecek olursak, bu dönemden sonra yani Karahanlı dönemi itibariyle bir allatif durum ekinin varlığından söz etmemiz gerekmektedir. Bu ekin varlığı müphemdir. Belki de yön işlevi için halihazırda bulunan datifin varlığı bir yön ekinin kullanımına gerek bırakmamıştır. Fakat bu iki ekin birlikte kullanımı da mümkündür. Datif-allatif senkretizmi benzer şekilde çok sıktır, muhtemelen bir alıcının veya bir olayın diğer bir ‘hedefi’ ile uzamsal bir hedef arasındaki anlamsal benzerlik açısından açıklanabilir (Næss, 2008: 578). Bu iki ek birbirlerine fonksiyon olarak çok benzese de elbette farkları vardır. Datif, çoğunlukla verme ve hitap etme fiilleriyle, dolaylı nesnenin cümle argümanını ifade eder; Allatif, hareket fiillerinin (gel-, git-, getir-, gönder-, vb.) hedeflerine atıfta bulunur. Batı Avrupa dillerine bakıldığında bu iki durum eki için aynı eklerin/edatların kullanıldığını görebiliriz. İngilizcede, *to* edatı, allatif işaretleyicisidir ve ayrıca SVOD (özne, fiil, nesne, datif) sırasında birincil alıcı için datif işaretleyicisidir. İspanyolcada, *a* edatı allatifin yanı sıra datifi de işaretler, ayrıca gönderge belli olduğu zaman nesnelere de işaretler. Fransızcada, allatif ve datif işaretleyicisi *à* ayrıca temel lokatif işaretleyicisidir (Blansitt, 1988: 173-174). Bu örneklerden yola çıkarak Türkçe için datif işaretleyicisi olarak kullanılan eklerin allatif fonksiyonları için allatif teriminin kullanımında bir sakınca görünmemektedir.

Mevcut durum işaretleyicileri, yaygın olarak genişletme/uzantı ilkesi dilbilgiselleştirme yoluyla yeni durum fonksiyonları edinir, böylece bir durum işaretleyicisinin kullanımı bir sözdizimsel bağlamdan diğerine genişletilir, böylece *polisemi* ortaya çıkarır. Bu bölüm, vaka formlarının geliştirilmesindeki ana yönlerle ilgilidir. Tablo 6, en yaygın durum uzantısı türlerini listeler. Bu dilbilgiselleştirmeleri göstermek için mevcut olandan daha fazla alan gerekir. Tablo 6 'da listelenen dilbilgiselleştirmeler, aşağıdaki genelleştirmelere izin verir: İlk olarak, durum işaretleri ve işlevleri, göreceli dilbilgiselleştirme derecelerine göre tanımlanabilir. Böylece, sol sütundaki durum işlevleri sağ sütundaki durumdan daha az gramerleştirilmiştir. İkincisi, belirli bir durum işlevi tarihsel olarak birden fazla durum işlevinden türetilir; örneğin, partitifler genellikle ablatiflerden veya iyeliklerden elde edilir (Harris ve Campbell 1995: 339-40). Üçüncüsü, durum işlevlerini dilbilgiselleştirme zincirleri biçiminde düzenlemek, göreceli dilbilgiselleştirme dereceleri temelinde mümkündür.

Tablo 6: Bir Durum Fonksiyonundan Diğerine Ortak Uzantı Örnekleri

From	To
A	S
ablative	cause, possessive, partitive, instrumental
allative	benefactive, dative, accusative/O, purposive
benefactive	purposive
comitative	instrumental, ergative, manner, possessive
dative	accusative/O
instrumental	ergative, manner
locative	comitative, agent, ergative, instrumental

Bir durum işlevinden diğerine genişletme, durum polisemisi için birincil- tek olmasa da- kaynaktır. Batı Avrupa'nın hemen hemen tüm dilleri, komitatif ("ile birlikte") ve instrumental ("aracılığıyla") durum işlevlerini içeren bir polisemi gösterir (bkz. Stolz 1996a; 1996b; 2001c), ve Avustralya'da belgelenen dillerin yaklaşık üçte ikisinde, isimler üzerinde allatif, datif ve / veya genitif fonksiyonlar ile fiiller üzerinde *purposive* 'amaçsal' ve gelecek zaman fonksiyonları ifade eden bir -gu soneki vardır (Dixon 2002: 166-7). Bu tür polisemilerin dilbilgiselleştirmeden kaynaklandığını, örneğin; Heine ve Kuteva (2006) tarafından tartışılmıştır: yeni komitatif-enstrümantal

polisemiler, komitatiften instrumental durum işaretleyicisine kadar gramerleştirmeyle ortaya çıkar (Heine, 2008: 466-467).

Durum kategorilerinin davranışının dil temasına duyarlı olması günümüzde oldukça tartışmalıdır. Dil teması bir yandan mevcut durum kategorilerinden vazgeçme veya başka bir dilin modelinde yeni durum kategorileri oluşturma etkisine sahip olabilir. Öte yandan, temas mevcut vaka işaretlerinin daha fazla gramerleştirilmesine yol açabilir. Dil teması durumlarında aşağıdaki yollar gözlenmiştir ve bu yollar, çekimsel veya başka bir vaka işaretlemesinin dahil olup olmadığına bakılmaksızın uygulanır (Heine, 2008: 469)

Durum işaretleyicilerin temasa bağlı gramerleştirilmesi

- a. comitative > instrumental
- b. allative > dative marker
- c. dative > accusative/O marker
- d. peripheral > core participant marker

Allatif durum eki ile datif durum eki arasındaki ilişkinin Türk dili dışındaki diğer dillerde de bu kadar aşikâr olması ve daha önce bu ekin Türkçe için düşünülmemiş olması tuhaftır. Biz burada Eski Türkçe metinlerde datifin yön bildiren işlevde kullanıldığı örnekler için *datif-allatif durum* ifadesini kullanacağız.

1.1.5. Datif

Fonksiyonlarından bir tanesi hedef belirtmek olan bir başka durum eki datif 'tir. Datif tanımlarına bakacak olursak, İsmi fiille olan münasebetlerinden birini belirleyen yönelme hali, fiilin cereyan ettiği yer ve yönü, başka bir ifadeyle istikametini belirtir. Bu sebeptendir ki eski Türkçede yönelme hali (datif) yanında bulunma ifadesi de taşımaktaydı (Eraslan, 2012: 67). Datif, fiil veya cümlenin hareketinden etkilenen bir şeyi veya bir kişiyi ifade eder. Genellikle dolaylı nesnenin durumu olarak adlandırılır, çünkü fiilin ve nesnenin eyleminin gerçekleştiği yeri gösterir (Fairbanks, 1886: 82). *Datif* kategorisini tanımladığı söylenebilecek kullanımlar, alıcıları, faydalananları, deneyimleyenleri, hedefleri ve amaçları işaretlemektedir (Næss, 2008: 573). Datif 'in temel anlamı hakkındaki bir anlayış açıkça, datif işaretlenmesinin cansız isimlerden ziyade canlı üzerinde meydana geldiği anlamına gelir. Ancak datif işaretleyicilerinin sıklıkla uzamsal kullanımlarının olması,

bu tür işaretleyicilerin birçok dilde yaptığı gibi cansızlık belirten isim cümleleri üzerinde de görünmektedir. Datifin hangi fonksiyonunun birincil olması gerektiğine dair ciddi tartışmalar oldu- tipik olarak hedef, kaynak ve konum içeren lokal fonksiyonlar veya çeşitli duygulu etkilenen varlık tiplerini işaretlemek için kullanım. Bununla birlikte, tamamen veya ağırlıklı olarak lokal fonksiyonlara sahip bir durum, örneğin daha iyi bir şekilde etiketlenebilir; datiften ziyade allatif veya lokatif (Næss, 2008: 575).

Bu ifadelerden yola çıkarak datifin birden fazla fonksiyonu olduğunu söyleyebiliriz. Peki birden fazla fonksiyon için tek bir durum işaretleyicisi kullanmak ne kadar doğrudur? Alıcı genellikle bir yönle aynı şekilde kodlandığından, dilbilimciler bazen datif ile allatif arasında kararsız kalırlar, ancak her ikisi de iki kullanımlı bir durum için eşit derecede iyi terimlerdir (Haspelmath, 2008: 513). Lokal durumlarla ilgili olarak, Türkçe üçlü ayrımın tipik bir gösterimini sağlar: lokatif/allatif/ablatif. Fakat allatif fonksiyonunu üstlenen durum datif olarak da kullanılır ve çoğu Türkçe gramerde basitçe *datif* olarak tasarlanmıştır. Temelde aynı durumda olan diğer dillerde, Türkçe datife çok benzeyen bir ek datif fonksiyonlarına sahip bir allatif ya da direktif durumu olarak tanımlanır (Creissels, 2008: 614). Zengin hal kategorisine sahip bir başka dil olan Tsez¹⁰ dilinde allatif soneki, datif sonekiyle aynıdır ve bu yüzden keyfi bir şekilde datif olarak adlandıracağımız tek bir sonek olarak kullanılmalıdır. Bu nedenle bir lokal yönlendirme soneki taşıyan lokal bir gövdeye bağlı datife *allatif* denirken, yalın gövdeye bağlı datife *datif* denir (Comrie ve Polinsky, 1998: 104). Buradaki örnekten yola çıkarak Türkçede de datif sonekinin yönlendirme anlamında bulunduğu durumlar için allatif terimi kullanılabilir ya da bir başka çözüm önerisi Haspelmath 'a aittir: "Çoğu zaman, eklerin çeşitli anlamları vardır. Onlar en iyi *polysemous* (çok anlamlılık) olarak tanımlanabilir. Basit bir örnek vermek gerekirse, Türkçe datif, alıcıyı (kral-a) ve yönü (Trabzon-a) ifade eder. Bu tür durumların anlamlarını etiketlerine uygun bir şekilde yansıtmak için, bir çoklu-terim etiketi kullanılabilir. Ör; datif-allatif (2008: 511).

¹⁰ Rusya'nın güneybatısındaki Dağıstan'ın dağlık Tsunta Bölgesi'ndeki bir Müslüman olan Tsez tarafından konuşulan yaklaşık 15.354 konuşmacısı olan bir Kuzeydoğu Kafkas dilidir.

1.1.6. Senkretizm

Aynı ek için kullanılan iki farklı durum işaretleyicisi için dilbilimde *senkretizm* terimi kullanılmaktadır. Bu konuyla ilgili çalışma yapan isimlerin tanımlarına baktığımızda hemen hemen aynı ifadeleri görmekteyiz. Çekimli eş anlamlılık (homonymy) sistematik olduğunda *senkretizmden* bahsederiz. Bir paradigmanın eşanlamlı formlarına *senkretik* deriz. Senkretizm, bu nedenle biçim ve çekim işlevi arasında bir tür uyumsuzluktur- iki veya daha fazla çekim değeri için bir biçim (Haspelmath ve Sims, 2010: 174). Bir başka tanımda, “Durumların birleştirilmesi- etki alanını genişleten ve başka bir kategorinin işlevini üstlenen bir kategori- senkretizme neden olur.” (Johanson, 2008: 501) ifadelerine rastlamaktayız. “*Case syncretism*” terimi ile birden fazla farklı durum değerinin tek bir formda kombinasyonunu anlıyoruz. Farklı durum değerleri dile özgü bir temel üzerine belirlenir, bu yüzden bu tanım gereğince “*case syncretism*”, bir dil içindeki paradigmlar arasında gözlenebilir bir asimetri içerir. En açık şekilde, bir paradigmada çoklu durum formları, diğerinde tek durum formuna karşılık gelir (Baerman, 2008: 219). Örneğin, Klasik Ermenicede, akuzatif asla farklı bir biçime sahip değildir ya nominatif (tekil isimler) ya da lokatif (çoğul isimler veya zamirler) ile *senkretik* olur (Baerman, 2008: 220).

Classical Armenian (Meillet 1936: 81–2, 91)

	‘father’	‘fathers’	‘I’
NOM	hayr	hark’	es
ACC	hayr	hars	is
LOC	hawr	hars	is
GEN	hawr	harc’	im
DAT	hawr	harc’	inj
ABL	hawrē	harc’	inēn
INS	harb	harbk’	inew

Tablo 7: Klasik Ermenicede Durum Ekleri

Moğolca, lokatif-datif senkretizmine sahiptir. Fakat allatif için (geleneksel olarak isimlerin mutlak şeklini düzenleyen bir son çekim edatı olarak analiz edilir.) farklı bir işaretleyici kullanır. Benzer bir yapı eski Hitit ‘te de ortaya çıkmıştır (Creissels, 2008: 622). Itabashi (1987: 226-227), Altay dillerindeki durum eklerini karşılaştırdığı tezinde bu ekle ilgili şu açıklamalara yer verir: “İkinci datif-lokatif durumu sadece Moğol yazı dilinde değil, aynı zamanda orta Moğolcada da bulunsa da

bu Moğol yazı dilinde sadece zarflarda bulunur. Bu ek muhtemelen eski bir lokatif ekiydi, Poppe 'nin belirttiği gibi (1977: 62).". Itabashi, benzer bir yapının eski Türkçede de olduğunu söyler. Eski Türkçede, her üçü de doğrudan ya da dolaylı olarak birbiriyle ilişkili gibi görünen datif-lokatif (+du), lokatif-ablatif (+da) ve direktif eki (+a) 'ya sahipti (1987: 228-229).

Datif-lokatif eki (+du) için, latif durum eki +r veya +ri ile birleşerek fosilleşmiş formlarda bulunduğunu, bu ekin aslı işlevinin datiften ziyade lokatif olduğunu söyler (1987: 229) ve Gabain 'den aldığı aşağıdaki örnekleri verir (1974: 175):

1. üstürdi 'from above' < üs 'above' + tü [loc.] + r [lat.] + di [inst.]
2. ö᠋ᠳ᠋dürti 'in the east' < ö᠋ᠳ᠋ 'east' + dü [loc.] + r [lat.] + tü [inst.]
3. kündüri 'in the south' < kün 'south' + dü [loc.] + ri [lat.]

Datif-lokatif senkretizmi ile ilgili Luraghi, "Datif'in amaç ifade ettiği gerçeği, yön ifadelerinde kullanımının bir zamanlar daha geniş olduğunu ima ediyor gibi görünmektedir. Yön işaretleri genellikle amaç işaretlerine dönüşür. Öte yandan lokatif, özellikle lokatif 'in *trajector* "figür" yerine *landmark* "zemin" belirlediği *koymak*, *düşmek*, *oturmak* gibi bir dizi fiil ile sadece konumu ifade etmeyip sınırlı ölçüde yön ifade edebilir. Bu nedenle, iki durumun olası yön değeri, aralarında anlamsal bir bağlantı sağlamıştır (2003: 52)." İfadelerine yer verir. Lokatifler ve yön bildirenlerin birleşimi bir Balkan özelliğidir. Uyan işaretleyicilerin etkisi altında Makedonca, Arnavutça ve Sırpça, Batı Rumeli Türkçesinde genel olarak 'konum' ve 'bir yere doğru hareket' i ifade eder. Örneğin, *bizde dzel* 'bize gel' (Johanson, 2008: 501).

Lokatif-ablatif eki, eski Japonca (+da), Mançu-Tunguzca (+da) ve Moğolca (+da) 'nın aksine bu dillerle paylaşılan bir özellik lokatife ek olarak ablatif durum eki işlevine sahiptir (Itabashi, 1987: 229). Bu durumla ilgili aşağıdaki örnekleri verir:

(a) locative-ablative (Gabain 1974:88)

1. <u>aᠭᠷiᠭ ta</u> 'from sickness'	5. <u>aya da</u> 'on the palm'
2. <u>ät'öz tä</u> 'on/from the body'	6. <u>ät'öz dä</u> 'on the body'
3. <u>baš ta</u> 'from five'	7. <u>yir dä</u> 'on/from the north'
4. <u>vol ta</u> 'on the road'	8. <u>ködüg dä</u> 'in/from the action'

Datif-direktif durum eki adından da anlaşılacağı gibi iki işleve sahip olduğu görünüyor. Aşağıdaki örneklere bakacağız (Gabain 1974:87,98):

(a) dative

1. ög ä 'to the intellect'

2. bī ŋ a baši 'to the chieftain'

(b) directive

1. adaq a 'to the foot'

3. biri yä 'to the south'

2. atiim a 'to my horse' (Poppe 1977:65)

4. quri ya 'to the west'

(+A) ve (+yA) 'nın bütünleyici dağılımda olduğu belirtilmelidir: /a/ yalnızca bir ünsüzden sonra gelir, oysaki /yA/ sadece bir ünlüden sonra gelir. Bu datif-direktif ekinin yukarıda gösterildiği gibi iki fonksiyona sahip olduğuna hiç şüphe yoktur. Bu durum eki şüphesiz eski Korece datif-lokatif /*a/, Mançu-Tunguzca datif-lokatif durum eki /a/, Moğolca datif-lokatif durum eki /a/ ile bağlantılıdır. Çünkü bu formlar temel olarak fonoloji, sözdizimi ve anlambilim açısından aynıdır (Itabashi, 1987: 231). Buradaki +a 'nın direktif değil yalnızca bir datif eki olduğunu söyleyebiliriz. Itabashi 'nin bunu direktif olarak değerlendirmesinin sebebi datifin yön fonksiyonundan dolayıdır. Bu işlevde kullanılan +a eki için direktif yerine 'allatif' terimini ya da Haspelmath 'ın yukarıda verilen önerisi gibi 'datif-allatif' terimini kullanmak daha doğru olacaktır. Zira bu ek eski Türkçede kullanılan direktif eki değildir. Bahsi geçen ekler için bkz. Bölüm 2.2 *Biçimbirimsel Yön İfadeleri*.

1.2. Yön Kodlama

Tüm diller konumlaştırma, hareketin kaynağı ve hareketin hedefi arasındaki ayrımı bir şekilde yapmak zorundadır fakat bu ayrımın kodlanmasında uzamsal edatların veya durum eklerinin katıldığı şekilde farklılık gösterirler (Creissels, 2006: 19).

Mantıksal olarak, 5 farklı model düşünülebilir:

→ *Model 1: Esif, ablatif ve allatif* 'in anlamlarından herhangi birinin durum ekleri veya edatlarının seçiminde herhangi bir belirsizlik olmadığına ortaya çıkar.

→ *Model 2a-c:* Konumsal edatlar veya durum ekleri, yalnızca bu üç anlam türünden birini belirsiz olarak ifade eder ve diğer ikisini üç mantıksal olasılıkla

birleştirir: (a) ablatif vs. esif-allatif, (b) allatif vs. esif-ablatif, ve (c) esif vs. allatif- ablatif;

→ *Model 3*: Lokatif edatlarının veya durum eklerinin kullanılması, konumlaştırma, hareketin kaynağı ve hareketin hedefi arasındaki farka duyarlı değildir.

Mantıksal olarak m¼mk¼n olan bu beş model arasında, yalnızca ikisi Avrupa dillerinde yaygın olarak bulunur: Her bir anlamın özelleşmiş edatlar veya durum ekleri vasıtasıyla kodlandığı, *Model 1* (ör. 1) ve içinde *esif* ve *allatif* ‘in birbirine karıştığı ve *ablative* olduğu, yalnızca özelleşmiş edatlar veya durum ekleri vasıtasıyla ifade edilen *Model 2a* (ör. 2).

(1) *Spanish*²

- a. *Los niňos estn en la playa*
DEF.M.PL child.PL be.S3PL ESS DEF.F.SG beach
‘The children are on the beach’
- b. *Voy a la playa*
go.S1SG ALL DEF.F.SG beach
‘I am going to the beach’
- c. *Vengo de la playa*
come.S1SG ABL DEF.F.SG beach
‘I am coming from the beach’

(2) *Bulgarian*

- a. *Majka-ta na Nikola raboti v bolnica-ta*
mother-DEF.F.SG of Nikola work.S3SG ESS/ALL hospital-DEF.F.SG
‘Nikola’s mother works in the hospital’
- b. *Tja vliza v bolnica-ta*
she enter.S3SG ESS/ALL hospital-DEF.F.SG
‘She is going into the hospital’
- c. *Tja izliza ot bolnica-ta*
she go/come+out.S3SG ABL hospital-DEF.F.SG
‘She is going out of the hospital’

(Creissels, 2006: 20)

Bu modellemeleri T¼rkiye T¼rkçesi için uyarladığımızda konum/hedef/kaynak ayrımında ¼ bağımsız ek olduğunu g¼rmekteyiz dolayısıyla T¼rkiye T¼rkçesinin *Model 1* (ör. 3) kodlamasını ¼rnek g¼sterebiliriz. Diğer taraftan K¼kt¼rke için ablatif-lokatif eklerinin bir kullanılması n¼z ¼n¼nde bulundurursak, datif ve ablatif-lokatif ekleri için *Model 2b* (ör. 4) ¼rnek olarak g¼sterilebilir.

- (3) *Türkiye Türkçesi*
- a. *Ali okul-a gitti.*
Datif
- b. *Ali okul-dan geldi.*
Ablatif
- c. *Ali ev-de ders çalışıyor.*
Lokatif

- (4) *Köktürkçe*
- a. *bengü taş-ka urtum*
Datif
- b. *Tenriteg tenri-de bolmuş türük bilge kagan*
Lokatif
- c. *Köz-de yaş kelser*
Ablatif

1.3. Yön Bildiren Edatlar

İsim cümlesinin ve durum işaretleyicisinin bitişikliği, farklı doğrusal öncelik ilişkileri ile gerçekleştirilebilir: durum işaretçisi, isim cümlesinden veya ilgili bölümlerinden hemen önce veya hemen sonra gelebilir. Bununla birlikte, bu bağlamda, edatlar ve durum ekleri arasında bir asimetri vardır. Edatlar ‘*adpositions*’ sıralarına göre değişkendir: bazı diller öntakılara ‘*prepositions*’ sahiptir, bazıları sontakılara ‘*postpositions*’ sahiptir ve diğerleri ikisine de sahiptir (Moravcsik, 2008: 244). Türk dili ise sadece sontakılara sahip olan dillerden biridir. Konuyla ilgili Johanson (2018: 44), şu ifadeler yer verir: Türkçe, sola dallanan sentaksla uyumlu olarak öntakı yerine sontakılara sahiptir. Öntakı ve sontakı, sırasıyla başa ve sona gelen ilişki edatlarıdır. Öntakı ve sontakı öbekleri dış birleşme özellikleri açısından ileri derecede birbirlerine benzerler.

1.3.1. Uzamsal Edatlar

Uzam; konum, yol, boyut ve yönlendirme gibi, birbirleriyle yakından ilişkili çeşitli özellikleri içeren doğal dilde en temel alanlardan biridir. Uzamsal dilin en önemli kısmı bir şeyin nerede olduğunu veya nasıl hareket ettiğinin tanımını, tipik

olarak (en azından İngilizcede) *in, behind, from, through* gibi edatlarla kapsar (Zwarts, 2017: 1). Uzamsal anlamın ilk unsuru, konumu açık olan ve bu nedenle diğer nesnelere veya olayları bulmak için kullanılabilen bir referans nesnesi olan *ground* "zemin" dir. (1a) 'da zemin masadır, (1b) 'de bir sandalyedir. Esas itibariyle tüm nesnelere zemin olarak kullanılabilir. İkincisi, yere göre konumunu ilgilendiren bir *configuration* "düzenleme" boyutu vardır. Konfigürasyon işlevi, zemini girişi olarak alır ve ona göre bir yer veya bölge tanımlar. (1a – c) 'de *on* ve *under* konfigürasyonları tezat oluşturur. Yapılandırma işlevi tarafından yapılan ayrımların sayısı, diller arasında büyük farklılıklar gösterir ve ayrımların türü oldukça kendine has hale gelebilir. Uzamsal anlamın üçüncü unsuru *directionality* "yönlülük" boyutudur. Yönlülük, konumlaştırılan nesne veya olayın, bir *figürün* konumunun değişimini tanımlar. (1c) 'de topun yer değiştirmeyeceği söylenir, (1d) 'de masanın 'altında olmak' tan 'altında olmamak' a değişir. Özetle, uzamsal anlam, bir düzenleme işlevinin girişi olarak görev yapan bir zeminden oluşur. Konfigürasyon işlevi, bu zemine göre bir bölge veya yer belirler. Konfigürasyon işlevi, konfigürasyonun gelişimi ile ilgili olan yönlülük fonksiyonunun girişi olarak kendisi görev yapar (Lestrade vd., 2011: 258).

1a. The ball is on the table. “*Top masanın üzerindedir.*”

1b. The ball is on the chair. “*Top sandalyenin üzerindedir.*”

1c. The ball is under the table. “*Top masanın altındadır.*”

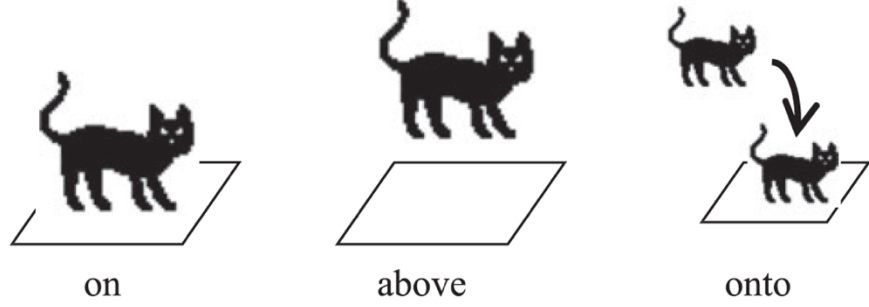
1d. The ball rolls from under the table. “*Top masanın altından yuvarlanır.*”

Talmy 'yi (1985) takip eden biri, -aşağıdaki örneklerde verilen- kedi ve paspas arasındaki ilişkiye dayanarak bu edatları *figure* "figür" (located object, locatum veya trajector) ve *ground* "zemin" (reference object, relatum veya landmark) olarak işaretleyebilir.

On bir konum edatıdır (*in, at, under, behind...* gibi) ve *onto* bir yön edatıdır (*from, to, towards, across ...* gibi) *On*, figür ve zemin arasında bir bağlantı gerektirir, oysaki *above* gerektirmez. Nihai bir *on* konumu olmadan bir *onto* yolu olamaz (Zwarts, 2017: 2-3).

2a. The cat was on the mat. “Kedi paspasın üzerindeydi.”

2b. The cat jumped onto the mat. “Kedi paspasın üzerine atladı.”

Şekil 3: “Üstünde, Yukarısında ve Üzerine” Uzamsal Edatlarının Gösterimi

Zwarts ‘ın verdiği açıklama ve örneklerden yola çıkarak uzamsal edatları konum ve yön edatları olarak ayırabiliriz. Uzamsal edatların bu ayrımı kendi içinde de türlere ayrılmaktadır. Yön edatları arasındakiler genellikle aşağıdaki gibi üç türe ayrılır:

Hedef edatları: -e doğru, içine, üzerine, karşısına...

Kaynak edatları: itibaren, -den dışarı, dışından, uzaktan...

Güzergâh edatları: içinden, arasından, üzerinden, boyunca, etrafında, karşısında...

Bunlara ek olarak, konum edatlarını da yön okumalarına almak mümkündür:

Hedef: (gitmek) aşağı, arka, ... bir şeyin

Kaynak: (gelmek) aşağıdan, arkadan, ... bir şeyin

Güzergâh: (geçmek) aşağı, arka, ... bir şeyin

(Zwarts & Gärdenfors, 2016: 128-129)

Konumsal edatlar, figürün bulunabileceği zemine göre belirli bir "kabul edilebilirlik bölgesi" veya "arama alanı" tanımlayarak, figür ile zemin arasındaki ilişkiyi tanımlar. Farklı geometriler, bir edatın, farklı referans çerçevelerine sahip topoloji veya projektif geometri gibi, *deictic* “gösterici”, *intrinsic* “içsel” veya

environmental “çevresel” özelliklerden yararlanma anlamının temeli olabilir (Zwarts, Gärdenfors, 2016: 110).

1.3.2. Topolojik ve Projektif Edatlar

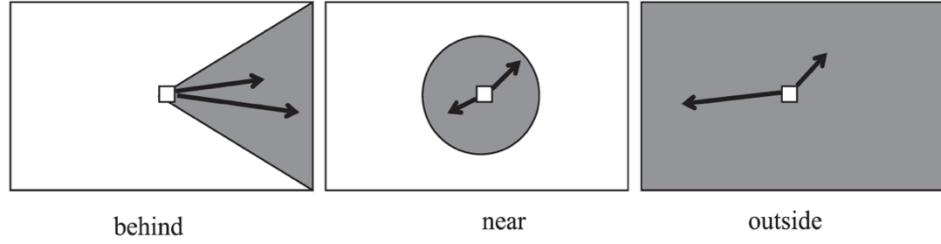
Yerler için iki temel model ayırt edilebilir, *regions* "bölgeler" ve *vectors* "vektörler" ve göreceğimiz gibi, bu iki yolun karşıtlığı, bir anlamda, literatürde ayırt edilen iki ana uzamsal edat türü, topolojik ve projektif edatlardır (Zwarts, 2017: 4). Herskovits 'in yaptığı gibi topolojik ve projektif edatlar arasındaki ayrımın her iki ucunda da bazı net temsilcileri var, fakat ortada, sınıflandırılması zor olan oldukça büyük bir edat grupları vardır. Bölgesel ve topolojik edatlar durum işaretleyen dillerde çoğu zaman daha azdır (Zwarts, 2017: 7).

Tablo 8: Konum Edatlarının Sınıflandırılması

Topological, region-based	Projective, vector-based
at, in, on	between, inside, near, outside
	above, behind, below, beside, in front of, left of, next to, over, under

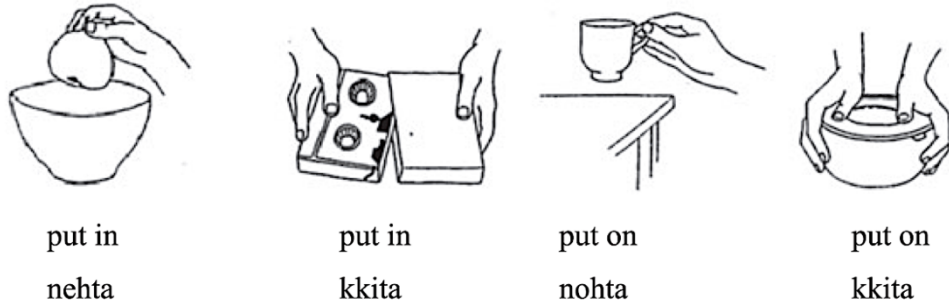
Bölge-tabanlı topolojik edatlar ile vektör-tabanlı projektif edatlar arasındaki temel fark buradan anladığımız kadarıyla bir *temas-yakınlık* esasına dayanmaktadır. Öyle ki bir nesnenin içerisinde yahut üstünde olmak, konumun neredeyse tam olarak belli olması anlamına gelmektedir. Öte yandan yine bir nesnenin aşağısında, yukarısında veya önünde olduğu konumun tam olarak net bir mesafe gösterdiği anlamına gelmemektedir.

Bu edatların ayrımındaki diğer bir faktör *monotone* “tekdüzelik” meselesidir. *Yukarıda* veya *dışında* ifadeleri, her zemin için *upward monotone* "artan tekdüzelik" olarak ifade edilebilir. Bu edatları bir *yukarıda* veya *dışında* ifadesiyle uzatırsak, sonuç yine de *yukarıda* veya *dışında* olur. Ancak, *yakın* artan tekdüzelik değildir. Bu edatların üçü de *downward monotone* ‘dur "azalan tekdüzelik” (Zwarts, 2017: 6). Örnek olarak verilen bu edatlar projektif edat sınıfına girmektedir yani bir mesafe bildirmemektedir. Diğer taraftan topolojik edatlara baktığımızda neredeyse net bir konum bildirdiğinden ne artan ne de azalan tekdüzelik olarak değerlendirilebilir.

Şekil 4: "arkasında, yakınında ve dışında" için Vektör İfadeleri

Dilin düşünce üzerindeki olası bir Whorfian¹¹ etkisi ile ilgisi vardır. İki dil farklıysa, bu iki dilin konuşmacılarının farklı şekillerde düşünmesine neden olur mu? Uzay, bu soruyu olumlu cevaplamak isteyenler için önemli bir rol oynuyor. Bir örnek nesne yerleştirme konusunda İngilizce ve Korece arasındaki farkla ilgilidir. İngilizce "kapsama" (in) ve "dayanak" (on) arasında bir ayrım yaparsa da Korece "sıkı" ilişkiler (kkita) ile "gevşek" ilişkiler (nehta, nohta) arasında ayrım yapar (Zwarts, 2017: 12).

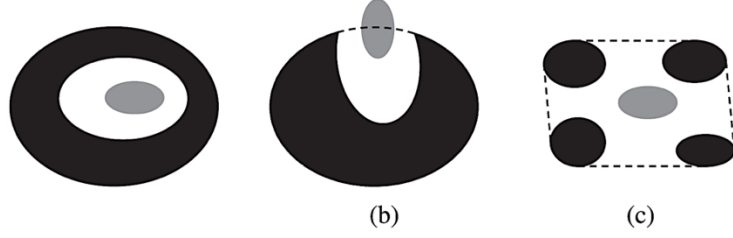
Şekil 5: İngilizce ve Korecede Yerleştirme için Adlandırmalar

Bu örneklerde nesne yerleştirme konusunda İngilizce, figür-zemin ilişkisi bakımından daha çok konuma bakarken, Korece ise temasa bakmaktadır. Türkçe de tıpkı İngilizce gibi nesne yerleştirme için *kapsama* ve *dayanak* arasında ayrım yapmaktadır.

Kapsama, dayanak ve eklenti gibi işlevsel ilişkilerin tümü, zeminin şekil üzerinde uyguladığı ancak farklı uzamsal yönlerde çalışan güçleri verir. "Kapsama" kavramı, aşağıdaki örneklerde ve şekilde gösterildiği gibi, birbiriyle yakından ilgili çeşitli ilişkiler ile değiştirilebilir.

¹¹ Whorfian hipotezi: Birinin dili, dünyanın fikrini belirler.

- a. Tamamen topolojik kapsama: kapalı bir kavanozdaki reel
- b. Kısmi geometrik kapsama: vazodaki bir iek
- c. Dağınık geometrik kapsama: bir takımada içindeki bir ada

Şekil 6: Topolojik ve Geometrik Kapsama

(Zwarts, 2017: 14)

II. BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇEDE YÖN İFADELERİ

Eski Türkçe metinlerde geçen yönsel ifadeleri üç ana başlık altında inceleyeceğiz. *Sözcüksel yön ifadeleri* başlığı altında sözcük olarak yön bildiren *ilgerü*, *kidin*, *yırğa*, *bérye* gibi ifadeleri kendi içlerinde coğrafi olanlar ve sadece yer-yön bildiren sözcükler olarak göstereceğiz. Sözcüksel yön ifadelerinin ardından *Biçimbirimsel Yön İfadeleri* başlığı altında yön bildiren biçimbirimleri -bir önceki bölümde anlatıldığı üzere *yön unsurlarını* dikkate alarak- hepsini açıklamak suretiyle göstereceğiz. Son olarak biçimbirimlerin yön bildiren edatlarla birlikte kullanılarak yönsel ifadeleri oluşturdukları yapıları *Biçim-Sözdizimsel* başlığı altında inceleyeceğiz.

1. Sözcüksel Yön İfadeleri

1.1. Coğrafi Yön Sözcükleri

Bu bölümde Türkiye Türkçesinde *doğu*, *batı*, *kuzey*, *güney* olarak adlandırdığımız coğrafi olarak dört anayönü temsil eden bu kavramların Eski Türkçe metinlerde sözcüksel olarak nasıl adlandırıldığını göstermeye çalışacağız.

Dünyanın dört ciheti ifade edilmek istenildiği vakit sayı ismi olan *tört* ‘dört’ ile cihet göstermek için kullanılan tabirlerden (*sınar*, *yınak*, *buluğ*) biri, cümleye uygun gelen şekil ile birleştirilir. Dünyanın sekiz ciheti ifade edilmek istenirse sayı ismi olan *sekiz* ‘sekiz’ ile cihet için kullanılan tabirlerden biri birleştirilir. Dünyanın on ciheti (= dört esas cihet + dört yan cihet + alt + üst) mefhumu ifade edilirken, sayı ismi olan *on* ‘on’ ile cihet için kullanılan tabirlerden biri birleştirilir. Cihetlerin umumi olarak çokluğunu (dört, sekiz veya on) ifade etmek için sayı isimleri yerine *kop* ‘çok’ ve *alku* ‘bütün, hep’ tabirleri kullanılır. Cihet tayini için kullanılan tabirler arasında dört cihet ile ilgili olanlara daha çok tesadüf edildiğinden, bu mefhumlar daha açık ve daha sarih ifade edilebilmektedir. Daha az kullanılan sekiz ve on cihet ile ilgili tabirler ise tabii daha müphem kalmaktadır (Arat, 1964: 2-3).

Eski Türkçe döneminde Türkler anayön kavramlarını kullanmak için iki farklı sistem geliştirmiştir. Bunlardan birincisi ilk olarak Orhon Türkçesinde tespit ettiğimiz güneşin doğuşunu baz alan sistemdir. Bu sistemde *ön*, *ileri* anlamları aynı zamanda *doğuya* tekabül etmektedir. Dolayısıyla *sol*, *kuzey* için; *sağ*, *güney* için; *geri* ve *arka* anlamına gelen sözcükler ise *batı* için kullanılmıştır. İkinci sistem ise Uygur Türkçesi dönemine ait metinlerde tespit edilmiştir. Bu sistemde ise güneşin doğuşu değil, gün ortası vakti esas alınmış, yani *ön*, *ileri* manasına gelen sözcükler bu sefer *güney* için kullanılmıştır. Buradan hareketle *sol*, *doğu* için; *sağ*, *batı* için ve *geri*, *arka* anlamları *kuzey* için kullanılmıştır. Bu yön sistemlerine ait örnekler aşağıda geçtikleri metinlerle birlikte örnekler halinde verilmiştir.

1.1.1. Doğu

1.1.1.1. *öŋ (+rA, +DXn)*

Öŋ sözü Türkçenin her devir ve sahasında çok kullanılmış bir mekân zarfıdır (Duran, 1956: 69). Herhangi bir şeyin ‘önü’; erken dönemde esas olarak iki hal ekiyle birlikte kullanılır: *öŋdün* ve *öŋre* (EDPT: 167). *Öŋdün*; *önde* (*bulunan*), anayön olarak kullanıldığında *doğu* (*-ya doğru*) (EDPT: 178). *Öŋre*; Orhon abideleri ile Uygur metinlerinde kullanılan, birincisinde *ön* ve *şark* ikincisinde ise *önce*, *evvelce* anlamlarında olan bir mekân ve zaman zarfıdır. Uygur metinlerinde sadece zaman mefhumu olarak kullanıldığı için *öŋre* sözü burada mevzuumuz dışına çıkmıştır (Duran, 1956: 27). Uygur Türkçesinde sadece *öŋtün* biçimine rastlamaktayız. Bu sözde görülen -dün, -tün ekleri ablative ekini hatırlatıyorsa da bu devirde eklerde vokal ahengi tesiriyle yuvarlaklaşmayı hiçbir metinde göremiyoruz. Bu olsa olsa *üstün* “üst, üstte”, *altın* “alt, altta” sözlerinde görülen -tün ‘dür. Bu -tün eki de söz kökü ile -n instrumental eki arasına bir tufeyli -t- sesinin dahil edilmesiyle hasıl olmuştur. *Öŋdün* şekli de aynı şekilde izah edilir yalnız burada ünsüz (konsonant) tesiriyle -t- nin -d- olduğu görülür. Orhun âbidelerinde kullanılan *öŋdin* şeklinin aynı tarzda izah edilmesi pek de yerinde olmaz. Bunun sonundaki -din ekini ablative eki olarak kabul etmek icabeder (Duran, 1956: 70). Suzan Duran ‘ın +dXn eki ile ilgili yaptığı açıklamada katılabileceğimiz tek nokta bu ekin ablatif olmadığıdır. Zira Erdal, bu eki Eski Türkçe

metinlerde kullanılan bir *orientational formative*¹² ‘yönsel biçimlendirici’ olarak açıklar. Karahanlı dönemi metinlerinde *öñ* sözcüğü ve türevlerine coğrafi yön anlamında rastlamamaktayız. Bu dönemde geçen *öñ* sözüne “yer-yön adları” kısmında değineceğiz.

öñre kün tugsıkda bükli çöl<l>üg él tawgaç töpöt par purum kırkız üç kurıkan otuz tatar kıtañ tatawı bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış [KT D4] “**Doğuda** gün doğusundaki Bükli (Kore) bozkırı yurdundan, Çin, Tibet, İran, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kitan, Tatawı (ülkelerinden) bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş.”

öñre kıtañıg ölüртеçi ter men [T1 G3] “ ‘**Doğuda** Kitanlıları öldürecekler’, derim.”

öñdün kagangaru sü yorılım temiş [T1 K5] “‘**Doğudaki** kağana ordu sevk edelim’ demiş.”

özümün öñre bıña başı ı<d>tı [ŞU K6] “Beni **doğuya**, süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi.”

<...> [*öñ*]re tawgaçka bazlanmış [Tes K5] “<...>**Doğuda** Çin ‘e tâbi olmuş.”

öñtünüg tıdar ertim kedinig itürür ertim [KarB II 3-4-5] “**Doğuyu** (düşmandan) korur idim. Batıyı düzene sokardım.?”

öñtün kün tugsuk kidin kün batsıkıña tegi mini atasar mn anta tegeyin ol kişiniñ alku türlüg miñın ta tagınta kutgarayın [M III (T.II, B.66.)] “Birisini **doğuda** gün doğumundan batıda gün batımına kadar çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim.”

¹² +dXn takısı uygulamada ayırım yapmak zor olsa da ablatif durum sonlandırıcısından ayırt edilmelidir: Düz ünlülü kök/gövdelere eklendiğinde özdeş görünürler. +dXn sadece saf kök/gövdelere eklenir (yani asla çoğul ve iyelik eklerinden sonra gelmez) ve kendisi bu iki ek sınıfını taşıyabilir; ör. *öñdünü* ‘doğu tarafı’ (Taryat B5) veya iyelik ekli *sugçew taştüninta* ‘sugchou dışında’ (ManBuchFrag II 2v5). *içtinsiz* (TT VIII A 4) ‘de bir biçimlendiriciden önce gelir. Bu nedenle, tam anlamıyla bir durum soneki değildir. Tüm Eski Türkçe metinlerde görülen +dXn, Uygur ‘da ‘kuzey’, ‘doğu’, ‘iç’, ‘sol’ veya ‘arkada’ gibi sınırlı sayıdaki *deictic* ‘gösterimsel’ isme uygulanır. *koptın* ‘her yerde’ yazan geç döneme ait Pothi Book hariç, Maniheizt metinlerde ve tüm runik kaynaklarda dörtlü ses değişimi vardır. Budist Uygur ‘da bu sonek, erken metinlerde bile +dIn olarak görülebilir, bu da şekli ablatif ile özdeş kılar; ör. *yaguk+ın+kı kop kamag tınlıglar* ‘yakınlardaki tüm canlılar’ (MaitrH XV 2v6), *kün togsukdınkı* (MaitrH XV 1r2) veya *törtün yıñak* (MaitrH XX 1r11, 17, Pfahl III 9 etc.) ‘bütün dört yönde’ (AGOT: 181)

biri ayur öñtün kidin satık[k]a yuluk[k]a barsar bay bolur [KP 39] “Biri (şöyle) der: “(Kim) **doğuya** (ve) batıya ticaret yapmaya giderse, (o kişi) zengin olur.”

oglum muntuda inaru öñtün yınak altun tag bar közünür mü körünj tip tidi [KP 106] “Oğlum, buradan sonra **Doğu** tarafında altın dağ var, görünüyor mu? Bakın!’ dedi.”

öñtün kapakka tegdi [KP 112] “**Doğu** kapısına ulaştı.”

takı yme kitumati balıknıñ öñtün kapagı önçe bir bire ulug türlüğ erdnin itilmiş padamandal atlg yul bolur [Maitr. (139.V, 13=Nr. 26)] “Ayrıca, Ketumati şehrinin **doğu** kapısında, bir mil uzaklıkta, büyük mücevherlerle süslenmiş Padamandala adlı bir küçük nehir vardır.”

küntin sıñar tagtın yınak ikidin teñ yaylıg itgüülüğ öñtün yınak kidin yınak ikidin sıñar bulan [SY 83-85] “Güneyde ve kuzeyde her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, **doğuda** ve batıda her iki taraftaki kanatlarda.”

1.1.1.2. *il/ili (+gArU)*

il sözü *ilgerü* ‘ileri, doğu’ ve *ilki* ‘ilk’ sözcüklerinin temelidir çünkü erken dönemde Türklerin çadırlarının girişi gün doğumunu görecektir şekilde yapıldı (AGOT: 376). Eski Türkçe devresinden beri Türkçenin her sahasında kullanılan *ilgerü*, aslında bir mekân zarfıdır. “Şark, ön” manasına gelen *il* sözüne *-gerü* cihet ekinin getirilmesiyle teşkil edilmiştir. Ayrı bölgelerde değişik şekilde inkişaf eden *ilgerü* cihet bildiren manası ile Orhun, Uygur, Kıpçak sahalarında aslı şeklini muhafaza etmiş, Batı Türkçesinde ise *ilerü* > *ileri* şeklini almıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 48). Bu sözcük coğrafi yön anlamında sadece runik yazıtlarda tespit edilmiştir. Uygur metinlerinde bu sözcüğe rastlanmış olsa da *doğu* anlamında kullanılmamıştır. Karahanlı metinlerinde ise sözcüğe hiç rastlanmamıştır.

ilgerü şantun yazıka tegi süledim [KT G3] “**Doğuda** Şandong Ovası ‘na kadar sefer ettim.”

ilgerü kün tugsıkda бүкли kaganka tegi süleyü bérmış [KT D8] “**Doğuda** gün doğusundaki Bükli (Kore) kağanına kadar sefer edivermiş.”

eçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantun yazıka tegi süledimiz [KT D17]
“Amcam kağan ile **doğuda** Sarı Irmak ‘a (ve) Şandong Ovası ‘na kadar sefer ettik.”

<...>[ilgerü] kadırkan yış[ıg aşa] bodunug ança kontur[tumuz ança étdimiz]
[BK D17] “<...> **Doğuda** Kadırkan (ormanlı) Dağları ‘nı aşarak halkı öylece yerleştirdik, öylece düzene soktuk.

<...> elser ilgerü kontı [Tes G3] “<...> Elser? **doğuya** yerleşti.”

ançıp ol yıl küzün ilgerü yorıdım [ŞU D8] “Ondan sonra o yıl güzün **doğuya** doğru yürüdüm.”

öñdüni kañuy küniy bz<...> iç <ı>lagım ötüken yiri onğı tar[kan] süy yag<ı>
bodunka [kaga]ngı bérigerü uçı altun yış kédin uçı kögmen <i>lişerü uçı
költ[i]? [Ta B5] “Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <...> iç otlağım Ötüken, kuzeyi Onğı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, **doğu** ucu Költi(?)’dir.”

1.1.1.3. *kün tug(+sXk)*¹³

‘Güneşin doğuşu, Doğu’ (EDPT: 473). *Kün tugsuk* “gün doğusu, doğu”, *kün batsık* “gün batısı, batı” sözleri Orhun âbidelerinden itibaren daha ziyade tarihî devirlerde kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu *tugsuk* ve *batsık* sözleri *tug-* “doğmak”, *bat-* “batmak” fiillerinin partisip şekilleridir. Gerek *kün tugsuk* ve gerek *kün batsık* sözü Orhun âbideleri, Uygur metinleri ve DLT ‘de henüz hiçbir değişmeye uğramamıştır (Duran, 1956: 103). Runik metinlerde bu ifadeler coğrafi yönlerden ziyade genellikle “güneşin doğduğu yer, güneşin battığı yer” anlamlarında kullanıldığı söylenilebilir. Karahanlı döneminde DLT ‘de rastladığımız sözcükler burada ise sadece *doğu*, *batı* anlamında geçer.

¹³ -sXk sonelinin şekli biraz açıklamaya ihtiyaç duyar. Dörtlü ses uyumunun olması, *kün tugsuk* ‘un ‘doğu’ runik yazıtta “q ile yazılmasından kaynaklanmaktadır. Oysaki *batsık* KT G2, BK K2 ve Karabalgasun B9 ‘da “q olarak yazılmıştır. Yuvarlak sesli tabanı olan diğer formlar: KT G8 ve BK K6 ‘daki *tos(s)uk*, Tun 12 ve 22 ‘deki *olorsukum*, KT G10 ve BK K8 ‘deki *ölsükünün* ve *tutsukuñun*, KT D4,8, KT G2, BK D5,8 ve Ongin 2 ‘deki *tugsuk*. Bunların hiçbirinde sonelin açıkça yazılmış ünlü vokali yoktur. Diğer taraftan Tun 12 ve 22 ‘deki *udisikim* ‘ın soneli gibi sırasıyla tabanları *olor-* ve *tug-* olmasına rağmen Tun 22 ve Ongin 2 ‘de sonelik s² ile yazılmıştır. s² genellikle damaksılın yanında olduğu gibi /i/ yanında görülür, Orhon metinlerinde (T. Tekin ‘in önerdiği gibi) sonelin -slk olduğu fikri tamamen göz ardı edilemez (AGOT: 301).

*türk bodun öñre kün tugsıkuña kėsre kün batsıkuña tegi bérye tawgaçka yıraya yışka [tegi] <...> alp erin balbal kışdı [O D2] “Türk halkı doğuda **gün doğusuna**, batıda gün batısına kadar, güneyde Çin ‘e, kuzeyde bozkıra kadar <...> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler.”*

*kaganım bilgesin üçün öñre kün tugsıkdaki bodun <...> [Tes D5] “kağanım bilge olduğu için doğuda **güneşin doğduğu yerdeki** halklar ...”*

*küm sorugum kün tugsuka <kün> batsıka tegdi [Su 4-5] “Şanım şöhretim **gün doğusundan** (gün) batısına (kadar) ulaştı.”*

*öñtün kün tugsuk kidin kün batsıkuña tegi mini atasar mn anta tegeyin ol kişiniñ alku türlüg miñın ta tagınta kutgarayın [M III (T.II, B.66.)] “Birisi beni doğuda **gün doğumundan** batıda gün batımına kadar çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim.”*

*... anın maytri burkan yme kün tugsıkdın yıñak başlanıp nirvanka bari yrlikar [Maitr. (6. E(?), Ende=Nr. 221)] “Aynı şekilde Maytrı Burkan da **gün doğusu** cihetinde hükmedip Nirvana ‘ya haşmetle varacaktır.”*

kün togsug - togsıg [DLT 233] "doğu"

1.1.1.4. *sol (+DXn)*

sol; tam anlamıyla ‘solda bulunan’; erken dönemde ayrıca, dört ana yönden biri olarak güney-yönelimli sistemde ‘doğuda’ (EDPT: 825). Sözcükle ilk defa Uygur döneminde karşılaşmaktayız. Taramış olduğumuz metinler içerisinde *doğu* anlamında sadece bir yerde geçmektedir. Sözcük Karahanlı döneminde de kullanılmış olsa da dört anayönden biri olarak kullanılmamıştır.

*yir teñri kanı, **soltun** kök luu, oñdun ak bars, küntün kızıl sagızgan, kidin kara yılan, altı kap yaraşmazı, iki yigirmi erkligi topraktaki karı başları atlıgı yüzlügi, batıgdaki agulug luular [SY 94-97] “Dünya tanrı hanı, solda (**doğuda**) mavi ejderha, sağda (batıda) beyaz kaplan, güneyde kırmızı saksağan, arkada (kuzeyde) kara yılan; altı zırh, yaraşmaz (veya altı zırhın yaraşmazı), on iki hükümdar, yeryüzündeki en yaşlı ve en asil, bataklıktaki zehirli ejderhalar.”*

1.1.1.5. *togar*

“doğu, gündoğumu”. Sözcük coğrafi anlamında ilk kez KB ‘de karşımıza çıkmaktadır. Metaforik bir anlama sahip olduğu şüphesizdir. Clauson ‘un (EDPT: 471) ‘*togar*’ maddesi altında verdiği bilgiye göre sözcük Harezmi Türkçesinde de bu anlamda kullanılmıştır.

togardın ese keldi öñdün yili ajun itgüke açtı uştmañ yolu [KB 63] “Doğudan bahar yeli eserek geldi; dünyayı süslemek için cennet yolunu açtı.”

1.1.2. Batı

1.1.2.1. *batar*

“batı, gün batımı”. Sözcük coğrafi anlamda ilk kez KB ‘de ‘*togar*’ sözcüğünün antonimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde metaforik bir anlama sahiptir. DLT ‘de bu anlamıyla sözcüğe rastlanmamıştır. Her iki sözcüğün de KB ‘de +dXn yönsel biçimlendirici ekiyle genişlediği kullanımları görmekteyiz.

kayusı togardın tutar miñ tañuk kayusı batardın tapuğçı anuk [KB 99] “kimi doğudan binlerce armağan sunar; kimi batıdan hizmetine koşar.”

togardın batarka bir örlem yir ol vefa birle bilse yakınlık hakın [KB 3706] “Yakınlık hakkı vefakârlıkla takdir edilirse, doğu ile batı arası hemen bir tepe aşılınca ulaşılacak kadar yakın bir mesafe olur.”

1.1.2.2. *kurı (+yA, +dXn, +gArU)*

‘*batı*’; yönsel şekli *kurı:garu* ‘*batıya doğru*’ veya bulunma (?) durumunda ‘*batıda*’ (EDPT: 645). *Kurıgaru*, yalnız Orhun âbidelerinde görülen *garb*, *geri*, *geriye doğru* manalarında kullanılmış olan bir sözdür (Duran, 1956: 13). Sözcüğe Uygur ve Karahanlı metinlerinde rastlanmamaktadır.

kurıgaru yinçü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledim [KT G3-G4] “Batıda İnci Irmağı (Sirderya) ‘nı geçip Demir Kapı ‘ya kadar sefer ettim.”

kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz [KT D17] “Batıda Demir Kapı ‘ya kadar sefer ettik.”

kurıya kün batsıkdaki sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek sejin ogul tarkan kelti [KT K12] “**Batıda** gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi.”

kurıdın [s]ogud örti [KT B] “**Batıda** Soğdlular ayaklandı.”

ilgerü kurıgaru sülep térmış kuwratmış [BK D11] “Doğuya, **batıya** sefer edip (adam) derleyip toplamış.”

*ötüken yérig konmuş téyin eşidip béryeki bodun kurıyaki yıryaki öñreki bodun kelti*¹⁴ [T1 G10] “Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, **batıdaki**, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler.”

1.1.2.3. *kirü*

Türkçenin gerek tarihî devirlerinde gerek bugünkü şivelerinde çok kullanılmış bir mekân zarfıdır. Orhun âbidelerinde *kirü* yanında *kerü* kullanılmıştır. Uygur metinlerinde vaziyet yine aynıdır. DLT ‘de de aynı şekiller görülür (Duran, 1956: 31). “geri, geriye doğru, batıya doğru” < *ki+rü (Tekin, 2016: 130). Sözcük Uygur ve Karahanlı metinlerinde kullanılmasına rağmen bu dönem metinlerinde coğrafi yön anlamında değildir.

ilgerü kadirkan yışka tegi kériü temir kapıgka tegi konturmuş [KT D2] “(Halkı) doğuda Kadirkan (ormanlı) Dağları ‘na kadar, **batıda** Demir Kapı ‘ya kadar yerleştirmiş.”

kériü <...> *erti* [KÇ B6] “**Batıda** (geride?) <...> idi.”

¹⁴ Bu cümlede geçen *béryeki*, *kurıyaki*, *yıryaki*, *öñreki* sözcüklerindeki +ki eki Marcel Erdal ‘ın ifadesiyle *The Converter* ‘dönüştürücü’ ektir. Orhon Türkçesinde locative ve directive-locative soneki +rA/+yA ile birlikte vokalden sonra gelir. *Kamagda üstünki arhantlar* ‘en üstteki arhatlar’ (MaitrH Y 502) ve *soltunki oñtunki* ‘solda ve sağda olan’ örneklerinde yönsel biçimlendirici +dXn ‘da buluruz. *kurıyaki*, *yıryaki*, *öñreki bodun* ‘batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki halk’ (Tun. 17) örneğinde +ki ‘nın temelleri, directive-locative +rA ‘nın varyantlarıyken *kün tugsukdınki kapıg* ‘doğudaki kapı’ (MaitrHami 15 1a 2) ve *kün tugsukdınki yel* ‘doğudaki rüzgar’ (M III 9,12) aynı biçimlendirici ifadeleri gösterir (AGOT: 187).

1.1.2.4. *kisre*

Muhtemelen **ke+sin+re* ‘den; *ke+n, ke+din, ke+ç, ke+çe* ve *kerü* (**ke+gerü*) ‘de onaylanmış bir kökten *syncopated* ‘orta hece yutumu’ edilmiştir (AGOT: 179). *Késre* sözü, Orhun yazıtları ile Uygur metinlerinde kullanılmış olan *garp, garpte, arkada, sonra* anlamında bir mekân zarfıdır. Uygur metinlerinde bu söz sadece *sonra* anlamında yani zaman mefhumu olarak kullanıldığı ve mevzumuzun dışına çıktığı için yalnız Orhun âbidelerinden misal alınmıştır (Duran, 1956: 27). Karahanlı metinlerinde sözcüğe rastlanmamıştır.

késre tarduş begler kül<i> çor başlayu ulayu şadapıt begler öñre tölis begler apa tarkan başlayu... [BK G13] “**Batıda** başlarında Küli Çor (ile birlikte) Tarduş beyleri, diğer şadlar (ve) beyler, doğuda başlarında Apa Tarkan (ile birlikte) Tölis beyleri”

türk bodun öñre kün tugsıkıña késre kün batsıkıña tegi bérye tawgaçka yıraya yışka [tegi] <...> alp erin balbal kışdı [O D2-3] “Türk halkı doğuda gün doğusuna, **batıda** gün batısına kadar, güneyde Çin ‘e, kuzeyde bozkıra kadar <...> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler.”

öñre kün tugsıkıdaki bodun késre ay tugsıkıdaki bodun tört bulıñdaki bodun <i>ş küç birür [Ta B3-4] “Doğuda güneşin doğduğu yerdeki boylar, **batıda** ayın doğduğu yerdeki boylar, dört bucaktaki boylar hizmetindedir.”

1.1.2.5. *kidin*

Erken zamanlarda dört anayönden birini, güneşin doğuş sırası temel alındığında ‘batıya, batı’ ve öğlen güneşine dayanan sıralamada ‘kuzeye, kuzey’ tanımlamak için kullanılır (EDPT: 704). Sözcük runik metinlerin tamamında *batı* anlamında kullanılsa da Uygur dönemi metinlerinde *batı* ve *kuzey* anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı dönemi metinlerinde de rastladığımız *kédin* sözü bu dönemde coğrafi anlam mahiyetini kaybetmiştir.

kagan atanıp katun atanıp ötüken ortosınta as öñüz baş kan idok baş kédinin örgin bunta éti<t>dim [Ta G6] “Kağan (olarak) atanıp (eşim de) hatun (olarak) atanıp Ötüken ‘in ortasında As Öngüz Baş ve Kan Iduk Baş (dağlarının) **batisında** kağanlık otağını burada kurdurdum.”

ulu yılıka ötüken ortosınta as öñüz baş kan idok baş kédininte yayladım [Ta B2]
“Ejderhan yılında (752) Ötüken ‘in ortasında, As Öngüz Baş (ile) Kan Iduk Baş (dağlarının) **batisında** yayladım.”

idok baş kédinte yavaş tokuş belirtirinte anta yayladım [ŞU D9] “Iduk Baş ‘ın **batisında** Yavaş ve Tokuş (ırmaklarının) birleştikleri yerde yazı geçirdim.”

öñtünüg tıdar ertim kédinig étürür ertim [KarB II 3-4-5] “Doğuyu (düşmandan) korur idim. **Batıyı** düzene sokardım.”

öñtün kün tugsuk kédin kün batsıkıña tegi mini atasar mn anta tegeyin ol kişiniñ alku türlüg miñın ta tagınta kutgarayın [M III (T.II, B.66.)] “Birisi beni doğuda gün doğumundan **batıda** gün batımına kadar çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim.”

biri ayur öñtün kidin satık[k]a yuluk[k]a barsar bay bolur [KP 39] “Biri (şöyle) der: ‘(Kim) doğuya (ve) **batıya** ticaret yapmaya giderse, (o kişi) zengin olur’.”

küntin sıñar tagtın yınak ikidin teñ yaylıg itgülig öñtün yınaq kidin yınaq ikidin sıñar bulan [SY 83-85] “Güneyde ve kuzeyde her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, doğuda ve **batıda** her iki taraftaki kanatlarda.”

1.1.2.6. *kün bat (+sXk)*

(güneşin) battığı yer, batı. (Bkz. *kün tugsık*)

ilgerü kün tugsıka bérgerü kün ortosiñaru kurıgaru kün batsıkıña yırgaru tün ortosiñaru anta içreki¹⁵ bodun ko[p] m[an]a kör[ür] [KT G2] “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda **gün batısına**, kuzeyde gece ortasına kadar, oradaki tâbi halklar bana bağlıdır.”

türk bodun öñre kün tugsıkıña késre kün batsıkıña tegi bérye tawgaçka yıraya yışka [tegi] <...> alp erin balbal kışdı [O D2] “Türk halkı doğuda gün

¹⁵ Bu sözcükteki +kl ‘nın da converter eki olduğunu söyleyebiliriz. *Öñreki*, *tegreki*, *asrakı* formlarına benzer biçimde olan *içreki*, KT G2=BK K2, BK K14, M I ve Hu. ‘daki diğer yerler arasında *adnominal* ‘bitişik ad niteleyeni’ kullanımda bulunur. *içreki* ‘the internal one’ sözcükleşmiş ve bazı ilk Türk dillerinde ve ayrıca Doğu Avrupa ‘da isim olarak kullanılmıştır (AGOT: 190).

doğusuna, batıda **gün batısına** kadar, güneyde Çin ‘e, kuzeyde bozkıra kadar <...> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler.”

küm sorugum kün tugsuka <kün> batsıka tegdi [Su 4-5] “şanım şöhretim gündoğusundan (**gün**) batısına (kadar) ulaştı.”

kodiçiñe künbatsıkdaki¹⁶ yir suv basa tutar [M III (T.II D.121.)] “Karnına **Batıdaki** topraklar yüzünden sancı girer.”

öñtün kün tugsuk kidin kün batsıkiña tegi mini atasar mn anta tegeyin ol kişiniñ alku türlüğ miñin ta tagınta kutgarayın [M III (T.II, B.66.)] “Birisi beni doğuda gün doğumundan batıda **gün batımına** kadar çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim.”

kaşip burkan kün batsıktın başlanıp nirvanka barı yrılıkadı [Maitr. (6. E(?), Ende=Nr. 221)] “Kaşyapa burkan **gün batısında** hükmedip Nirvana ‘ya haşmetle vardı.”

kün batsıg [DLT 233] “batı”

1.1.2.7. oñ (+dXn)

Oñ sözü, ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ettiğimiz *sağ, sağ taraf* anlamında olan bir yön ismidir. Bu metinlerde bu sözün *oñdun<oñtun* “sağ taraf, sağda” şekli ile *ongaru<ong-garu* şekillerine tesadüf ediliyor (Duran, 1956: 106). *Oñ*; ‘sağda (bulunan)’. *Oñdun*, ‘sağda (batı)’ (EDPT: 178). Sözcüğün esas anlamının “sağ taraf” olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda güney yönelimli sistemde *batı* anlamında kullanılmaktadır. Taramış olduğumuz Uygur dönemi metinlerinde bu sözcüğün *batı* anlamında kullanıldığı tek bir yer tespit etmiş bulunmaktayız. Sözcük Karahanlı dönemi metinlerinde geçse de coğrafi yön anlamı taşımamaktadır.

yir teñri kanı, soltun kök luu, oñdun ak bars, küntün kızıl sagızgan, kidin kara yılan, altı kap yaraşmazı, iki yigirmi erkligi topraktaki karı başları atlıgı yüzlügi, batıgdaki agulug luular [SY 94-97] “Dünya tanrı hanı, solda (doğuda) mavi ejderha, sağda (**batıda**) beyaz kaplan, güneyde kırmızı saksagan, arkada

¹⁶ Maniheist metinlerde kullanılan tek -sXk formu donuklaşmıştır: *kün tugsuk* ‘doğu’ ve *kün batsık* ‘batı’; bu iki terim aynı zamanda bir runik yazıtta ve Kaşgarî tarafından da bilinir (AGOT: 302).

(kuzeyde) kara yılan; altı zırh, yaraşmaz (veya altı zırhın yaraşmazı), on iki hükümdar, yeryüzündeki en yaşlı ve en asil, bataklıktaki zehirli ejderhalar.”

1.1.3. Kuzey

1.1.3.1. *yır* (+yA, +gArU, +dXn)

yır, ‘kuzey’; aslen ‘dağın gölgeli tarafı’ *kuz* gibi somut bir anlama sahip olabilir, bu yüzden ‘kuzey’, eğer öyleyse kaybolur. *ir/yır* söylemi düzensizdir (EDPT: 954). *Yırgaru*, yalnız Orhun âbidelerinde görülen bir sözdür. *Şimal*, *yukarı*, *şimalde* anlamlarında olup *yır* veya *yırı* sözünün -garu cihet ekiyle birleşmesinden hâsıl olmuştur (Duran, 1956: 13-14). Bu söz Orhon yazıtları dışında runik harfli Uygur yazıtlarında dahi görülmemektedir. Diğer sözcükler *yırya ve yırdın* (sadece Tonyukuk yazıtında bir kere) da sadece Orhon yazıtlarında görülmektedir.

bérye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler [KT G1] “Güneydeki şadlar (ve) beyler, **kuzeyde**ki tarkanlar, komutanlar (ve) beyler.”

yırgaru yır bayırku yériñe tegi süledim [KT G4] “**Kuzeyde** Yer Bayırku topraklarına kadar sefer ettim.”

yırya baz kagan tokuz oguz bodun yağı ermiş [KT D14] “**Kuzeyde** Baz Kağan (liderliğindeki) Dokuz Oğuz halkı düşmanmış.”

bodunumun ilgerü kün tugsıñıña bérgerü kün ortosiña kurıgaru kün batsıkiña yırgaru tün ortosiña tegi konturtum [BK K11] “Halkımı doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına batıda gün batısına **kuzeyde** gece ortasına kadar yerleştirdim.”

bérye tawgaçığ öñre kitanıg yırya oguzug üküş ök ölürti [T1 B7] “güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, **kuzeyde** Oğuzları çokça mahvetti.”

tawgaç bérdin yen teg kitanı öñdün yen teg ben yırdınta yan türk sir bodun yérinte idi yorımazun [T1 G4] “Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben **kuzey** taraftan saldırayım.”

*türk bodun öñre kün tugısqıñña kėsre kün batsıqıñña tegi bérye tawgaçka yıraya*¹⁷
yıška [tegi] <...> alp erin balbal kışdı [O D2] “Türk halkı doğuda gün
doğusuna, batıda gün batısına kadar, güneyde Çin ‘e, **kuzeyde** bozkıra kadar
<...> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler.”

1.1.3.2. *yir / ir*

‘Kuzey’. Bu biçim runik harfli Uygur yazıtlarında ve Uygur metinlerinde geçmektedir.

*öñdüni kañuy künüy bz<...> iç <ı>lagım ötüken **yiri** onğı tar[kan] süy yag<ı>*
bodunka [kaga]ngı bérigerü uçı altun yış kédin uçı kögmen <i>ligerü uçı
költ[i]? [Ta B5] “Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <...> iç otlağım Ötüken,
kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) güney ucu Altay Dağları,
batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)’dir.”

*ötüken **irin** kışladım [ŞU D7]* “Kış Ötüken ‘in **kuzeyinde** geçirdim.”

*kırkız kanı kögmen **irinte** <...> ew barkınta ermiş [ŞU D11-12]* “Kırgızların
kağanı Kögmen ‘in **kuzeyinde** <...> evinde barkında imiş.”

*iki yaranın başının brdinki **yirdinki** yir suv basa tutar [M III (T.II D.121.)]* “İki
omuzu ..?.. güneydeki ve **kuzeydeki** topraklara zulmeder.”

*yme klı kün ortuda sıñar yıl tursar ötrü ol bulgaklarag **irdin** sıñar el'itir tegirer*
[M III (T.M. 298.)] “ve güney yönünden rüzgâr gelse sonra bu kargaşayı **kuzey**
yönüne getirir ve tersine çevirir.

1.1.3.3. *kuz*

Güneşin nadiren ulaştığı bir dağın kuzey yamacı (EDPT: 680). Bu sözcük runik metinlerde sadece iki yerde geçmektedir ve daha sonraki dönemlerde de sadece KB ‘de tespit edilmiştir.

¹⁷ Runik metinlerde sadece bir kere bu şekli ile geçmektedir.

çugay kuzın kara kumug olurur ertimiz [T1 B7] “Çugay **Kuzı**¹⁸ ile Kara Kum ‘u yurt tutmuştuk.

yaylagım ötüken kuzı kedin uçı tez başı [Ta B5] “Yaylam Ötüken ‘in **kuzey** (bölümlerinin) batı ucu, Tes (Irmağı) kaynağı(ndadır).”

ya kuzda yoriglı kalın köp kutuz ya tüzde yoriglı ud iñek öküz [KB 5372] “Bir de **kuzey**deki dağlarda sürülerle dolaşan yaban sığırları veya ovada dolaşan inek ve öküz sürüleri.”

1.1.3.4. *tag (+DXn)*

Tag sözü, yalnız Uygur metinlerinde *şimal* anlamında kullanılan bir yön ismidir. Bu sözün mücerret halde kullanılmasına hiç tesadüf edemiyoruz (Duran, 1956: 104). *tag-tın* şeklinde kullanılan sözcüğün soneki daha önce bahsettiğimiz yönsel biçimlendirici ekidir.

küntin sınar tagtın yınak ikidin teñ yaylıg itgülig öñtün yınak kidin yınak ikidin sınar bulan [SY 83-85] “Güneyde ve **kuzeyde** her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, doğuda ve batıda her iki taraftaki kanatlarda.”

1.1.3.5. *kidin*

Kuzey. (Bkz. Kidin-Batı maddesi.)

yir teñri kanı, soltun kök luu, oñdun ak bars, küntün qızıl sagızgan, kidin kara yılan, altı kap yaraşmazı, iki yigirmi erkligi topraktaki karı başları atlıgı yüzlügi, batıgdaki

¹⁸ Buradaki sözcük için “kuzey” anlamında verildiği çeviriler de mevcuttur. Bkz: *Çugay ‘in kuzeyinde Kara Kum ‘da yaşıyorduk* (Ölmez, 2013: 184). *Çugay ‘in kuzey bölümünde (ve) Karakum ‘da yaşıyorduk* (Berta, 2010: 84). Bu yer için Rybatzki (1997: 86-87) ‘nin verdiği bilgilerde ise şunlar yer alır: *çugay kuzı*; Aalto tarafından yanlışlıkla *açugaj* okunmuştur. *Yinshan* ile özdeştir. KT G6 ‘da *çugay yış* olarak görülür. *kuz* kelimesi artık Ta B5 *ötügen kuzı kedin uçı* ‘Ötüken ‘in kuzey yamaçlarının batı ucunda’ için de kullanılır. Czegledy ‘e göre *çugay* = çin. *yin* ‘kuzey yamacı, gölgeli, gölge’ + *quz* ‘(Kaşgarî) dağın asla güneş ışığı ile ulaşılamayan kısmı’ = ‘Gölgeli dağın kuzey yamacı’ şeklinde açıklar. Czegledy ve Clauson tarafından kabul gören *çugay* = Çin. *yin* tanımlaması Tezcan tarafından reddedilir. Tezcan ‘a göre kelime tuv. *çugay* ‘kireç’ ile bağlantılı olmalıdır ve Malov da *çugay* olarak okur. Bununla birlikte, Scharlipp ‘in *çugay* ‘ı *Hanghai* (=Ötüken) ile tanımlaması gibi Tezcan ‘in fikri de doğru değildir. Çünkü burada anlatılan olaylar Cobi ‘nin güneyinde, Hanghai ‘ye giden yoldan önce gerçekleşmektedir. Ayrıca, *çugay* ve kara kum coğrafi olarak birbirlerine aittir, ikincisi *Yinshan* ‘in hemen yakınında bulunur. kara kum = çin. *hei sha* ‘kara kum’, Datungfu şehrinin yerel bir tarihçesine dayanarak ‘zamanımızın Ta-t’ung-fu şehrinin kuzey batısında, Huang-ho ‘nun büyük dönemesinin kuzey çevresinde, Yin-shan dağlarının kuzey yamaçlarının yakınında’ (Czegledy 1962.57).

agulug luular [SY 94-97] “Dünya tanrı hanı, solda (doğuda) mavi ejderha, sağda (batıda) beyaz kaplan, güneyde kırmızı saksagan, arkada (**kuzeyde**) kara yılan; altı zırh, yaraşmaz (veya altı zırhın yaraşmazı), on iki hükümdar, yeryüzündeki en yaşlı ve en asil, bataklıktaki zehirli ejderhalar.

1.1.3.6. *tün orto*

kün orto “güney” sözcüğünün antonimi durumundadır ve dört ana yönden birini karşılamak için metaforik olarak “kuzey” anlamında kullanılmıştır. Çeviri yapılan eserlerde anlamı gece yarısı veya gece ortası şeklinde verilmektedir. Sadece Orhon Yazıtlarında geçmektedir.

ilgerü kün tugsıkiña bérgerü kün ortosiñaru kurıgaru kün batsıkiña yırgaru tün ortosiñaru anta içreki bodun kop maña körür <...> [BK K1-2] “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde **gece ortasına** kadar orada bulunan tâbi halklar tamamen bana bağlıdır.”

1.1.4. Güney

1.1.4.1. *bér/béri (+yA, +gArU, +dXn)*

Berdin (?bérđin) **ber* ‘den zarf, tam anlamıyla ‘bu tarafta (bulunan)’, fakat normalde dört anayönden biri olan ‘güney’ için kullanılır (EDPT: 359). Bu sözcük Orhon yazıtlarında *bérđin*, Uygur yazıtlarında ise *béridin* biçiminde kullanılmıştır. Aynı şekilde Orhon yazıtlarında *bérgerü*, Uygur yazıtlarında *Bérigerü* biçiminde kullanılmıştır. *Bérye* sadece Orhon yazıtlarında geçmektedir. Uygur dönemi metinlerinde ise *birdin* ve *bérgerü* haliyle tespit edilmiştir. *Bérđin*, *béridin*, *bérigerü* sözcükleri runik yazıtlarda yalnızca bir yerde geçmektedir.

bérye şadapıt begler yurya tarkat buyruk begler [KT G1] “**Güneydeki** şadlar (ve) beyler, kuzeydeki tarkanlar, komutanlar (ve) beyler.”

bérye çugay yış tögültün yazı konayın téser türük bodun ölsikiğ [KT G6-7] “**Güneyde** Çugay (ormanlı) Dağları ‘na, Tögültün ovası ‘na yerleşeyim dersen, Türk halkı öleceksin.”

bérye tawgaç bodun yağı ermiş [BK D12] “**Güneyde** Çin halkı düşmanmış.”

bérgerü tokuz ersinke tegi süledim [BK K2-K3] “Güneyde Dokuz Ersin ‘e kadar sefer ettim.”

bodunumun ilgerü kün tugsıkiña bérgerü kün ortosiña kurıgaru kün batsıkiña yırgaru tün ortosiña tegi konturtum [BK K11] “Halkımı doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına batıda gün batısına kuzeyde gece ortasına kadar yerleştirdim.”

tawgaç bérdin yen teg kitan’ öñdün yen teg ben yırdınta yan türk sir bodun yérinte idi yorımazun [T1 G4] “Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım.”

ötüken yérig konmuş téyin éşidip béryeki bodun kurıyaki yıryaki öñreki bodun kelti [T1 G10] “Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler.

selenje kédin yılun kol bér<i>din sıñar şıp başıña tegi çerig étdim [ŞU D3] “Seleje ‘nin batısında Yılun-Kol ‘un güney ucundan Şıp (Irmağı ‘nın) kaynağına kadar asker konuşlandırdım.”

öñdüni kañuy küniy bz<...> iç <i>lagım ötüken yiri onğı tar[kan] süy yag<i> bodunka [kaga]ngı bérigerü uçı altun yış kédin uçı kögmen <i>ligerü uçı költ[i]? [Ta B5] “Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <...> iç otlağı Ötüken, kuzeyi Onğı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)’dir.”

iki yaranın başının birdinki yirdinki yir suv basa tutar [M III (T.II D.121.)] “İki omuzu ..?.. güneydeki ve kuzeydeki topraklara zulmeder.”

takı yme muntadan öñi birdin sıñar korug burkan üni işitdim [M III (T.M. 423d.)] “ve buradan ileri güney tarafına Tanrı Chorugh 'un sesini duydum.”

ançola kltı ol taluy kim bırkarudun sıñar yıl tursar bulgak tlgekk [örk]üçlenmekk anta içre blgülüğ [bolur lar] [M III (T.M. 298.)] “tıpkı o denizde olduğu gibi bir güney rüzgarı, kargaşa, karışıklık, dalgalanma olduğunda oradan görünür.”

1.1.4.2. *kün*

Kün; tam anlamıyla ‘güneş yönünde’, fakat uygulamada pusulanın sadece bir yönü için kullanılır, ‘güney’ yani öğlen güneşi yönünde (EDPT: 729). Kün sözü Uygur metinleri ile Oğuz Kağan destanından tesadüf ettiğimiz *cenup* anlamında bir yön ismidir. Bu söz mücerret halde pek kullanılmamıştır (Duran, 1956: 104). Sözcüğün sonundaki *-dXn* eki yönsel biçimlendiricidir.

*yir teñri kanı, soltun kök luu, oñdun ak bars, **küntün** kızıl sagızgan, kidin kara yılan, altı kap yaraşmazı, iki yigirmi erkligi topraktaki karı başları atlıgı yüzlügi, batıgdaki agulug luular [SY 94-97]* “Dünya tanrı hanı, solda (doğuda) mavi ejderha, sağda (batıda) beyaz kaplan, **güneyde** kırmızı saksagan, arkada (kuzeyde) kara yılan; altı zırh, yaraşmaz (veya altı zırhın yaraşmazı), on iki hükümdar, yeryüzündeki en yaşlı ve en asil, bataklıktaki zehirli ejderhalar.”

***küntin** sınar tagtın yınak ikidin teñ yaylıg itgülig öñtün yınak kidin yınak ikidin sınar bulan [SY 83-85]* “**Güneyde** ve kuzeyde her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, doğuda ve batıda her iki taraftaki kanatlarda.”

1.1.4.3. *kün orto*

Bu ifade güney-yönelimli sistemde coğrafi yönlerden *güneyi* karşılamak için Uygur metinlerinde kullanılmıştır. Runik yazıtlarda bu tabir *kün ortusu* ve tezatı olan *tün ortusu* şeklinde geçiyor olsa da burada coğrafi yönden ziyade, sırasıyla, *gün ortası* ve *gece yarısı* anlamını taşımaktadır. Karahanlı metinlerinde ise ifadeye rastlanmamıştır.

*yme kltı **kün ortuda** sınar yil tursar öñrü ol bulgaklarag irdin sınar el'itir tegirer [M III (T.M. 298.)]* “ve **güney** yönünden rüzgâr gelse sonra bu kargaşayı kuzey yönüne getirir ve tersine çevirir.”

*kltı yme yirde sınarkı yil tursar ol suv bulgak'ı köpikleri bulganmakı yayganmakı esmeki **kün ortudun** sınar tegirer yonturur [M III (T.M. 298.)]* “ve kuzey rüzgarı hakim olduğunda, o suyu açar, köpük kütleleri, karışıklık, dalgalanma, **güneye** doğru akın eder, döner ve geri getirir.

kün ortudın başlanıp nirvanka barı yrılıkadı [Maitr. (6. E(?), Ende=Nr. 221)]

“Güneyde hüküm sürüp Nirvana ‘ya haşmetle vardı.”

1.2. Yer-Yön Adları

Bu bölümde *aşağı, yukarı, iç, dış vb.* coğrafi olmayan yer-yön adlarının Eski Türkçe metinlerde nasıl ifade edildiğini göstermeye çalışacağız.

1.2.1. *al (+ın)*

Eski Türkçe devrinden itibaren *al* sözü cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek iki anlamda kullanılmıştır. *Al (ön)* sözünün ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ediyoruz. Burada alın <al-ı-n şekli mevcuttur ki bu *alt* kelimesinin instrumental halidir (Duran, 1956: 72). Sözcük, taramış olduğumuz Uygur metinleri içerisinde sadece bir yerde geçmektedir. Karahanlı metinlerinde *ön* anlamının metaforik karşılıkları ile kullanılmıştır.

//v kodu suv 'ü a barsar ol suvuñ adakı //dağ bolsar [u]lug kumka tursar suv kum alıña¹⁹ [e]linser ol balık öz ton [k]jurug kum// üze kalmışça //ol //k/i kün //ii [M III (T.M. 173.)] “aşağıdaki su (vardığında) o suyun sonu (ayağı) bitkiye ulaşmalı (ve) büyük kuma ulaşmalı (ve) kumun önüne bağlansa o balığın derisi kuru kumun üzerinde kalmış gibi ...”

alın [DLT] “alın”

alın [DLT] “dağın yamacı ve çıkıntılı yeri”

1.2.2. *al (+t, +DXn)*

Altın²⁰, sıfat ve mekân zarfı ve zaman metaforu, muhtemelen *alt* ‘tan türeyen **altın* sözcüğünden bozmadır. ‘Aşağıda, altında, alt’ (EDPT: 131). Sözcük runik

¹⁹ Röhrborn M III ‘teki *kum alıña [i]lin-* okumasına güvenmez ve bu kelimeyi *alañ* sözcük birimine atamak ister. Bununla birlikte, kelimenin dördüncü karakterinin şu andaki kaybı, Le Coq onu okuduğunda (işaretlemediği için) gerçekleşmemiş olabilir ve eğer kelime iyelik ekine sahip olmasaydı, *kumlug alañ* ‘ı beklemeyi tercih ederdi (AGOT: 182).

²⁰ *altın* ‘aşağı’ *al* < ‘alttaki yer’ , EDPT ‘de *alt* kökü yanlış verilmiştir. Clauson bu görüşü ‘*alt, art, ast*’ vb. ve hatta *köt* ‘ü ‘kalça’ (var olmayan) bir “-t- durumu” örnekleri olarak Gabain 1950a ‘den aldı (AGOT: 182).

metinlerde yalnızca bir yerde geçmektedir. Alt sözüne Uygur ve Karahanlı metinlerinde de rastlamaktayız.

*ertiş ügüzüg arkar başı tuşı anta er kamış **altın** [ya]nta s<...>p keçdim [ŞU G1]*
“(?) İrtiş Irmağı ‘(nın), Arkar başı (denilen) birleşme(?) yerinde, orada kamıştan yapılmış, **altta** <...> geçtim.”

*mn toyınlar alku bag çug tügün bukagudın üstün tñri yirinteki²¹ **altın** yalñuq etözinteki pek bukagularag bıçmış kasmış erür men sizler [Maitr. (116. I (?), 2 (?)=Nr.12)]* “Ben, (siz) keşişler, tüm bağ, düğüm, kösteklerden yukarıda gökyüzündeki **aşağıda** insan vücudundaki bağ ve köstekleri kestim.”

*erken üç asañı emgek tuşgurup üstün tñri **altın** yalñuknuñ umuğı inağı maitri atlg burkan bolgay [Maitr. (8. I, 6=Nr. 208)]* “iken, üç Asamkhyeya müddetince (biriken) ızdırapları yok edip yukarıda tanrıların, (**aşağıda**) insanların umudu ve dayanağı (Maytrı) adlı bir burkan olacak

*ol ilig begniñ makamay atlg işi tñridin lumbani atlg arıgda eşük atlg adınçig söğüt **altın**nta [Maitr. (13. I, 17=Nr. 27)]* “Bu hükümdarın Mahamaya adlı eşi kraliçeden Lumbini adlı korulukta, Aşoka adlı harikulade bir ağacın **altında**,”

*ol kidinliñniñ **altın**kı katında tört bulunğa tört kalıklar bolurlar [Maitr.(138. V, ?=Nr. 3c)]* “Bu binaların en **alt** katında dört köşede dört veranda bulunur.”

***altın** yirtinçüdeki yalñuklar tñri meñisin meñileyürler [Maitr. (44. XV, 10=Nr. 130b)]* **Aşağıda**, dünyadaki yaratıklar tanrılar saadetini bulurlar.

*ol üzüt yekler, yir **altın**kı erkligler yime taplagaylar, yirig toprakıg boş kodup bargaylar [SY 293]* “ve bu ruhlar, şeytanlar ve yer**altı** güçleri onunla bir iyilik bulacaklar ve dünya özgür olacak.”

*bularda eñ **altın** bu yalçık yorır yaşık birle utru bakışsa tolır [KB 137]*
“bunlardan en **altta** bu yalçık [Ay] dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse dolunay olur.

²¹ Uygur ‘daki +kl çoğunlukla yer ve zaman ifade eden zarf öbeklerini niteleyiciye dönüştürür, bu nedenle göreceli bir bağlaç gibi işlev görür. *teñri yirinteki tokuzunç kay* ‘Tanrılar yerindeki dokuzuncu tabaka’ veya *tört yınakdaki eligler* ‘dünyanın dört tarafındaki budalar’ (U II 23,20) örneklerinde konumdaki isim öbeklerine eklenir (AGOT: 187).

kidin öndün ermez ne soldın oñun ne astın ne üstün ne otru orun [KB 18]
“Arkada ve önde değildir, ne sağdadır ne solda; yeri ne **altta**, ne üstte ne de ortadadır.”

1.2.3. *as (+rA)*

As sözü Türkçenin tarihî devirlerinde ve bugünkü şivelerin birçoğunda kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu söz mücerret olarak hiç kullanılmamış, cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek *ast*²² ‘alt, aşağı’, *astın* ‘alt, altta’ ve *asra* ‘alt, altta’ şekilleri kullanılmıştır (Duran, 1956:89). *Asra*, Türkçenin tarihî devirlerine ait bir mekân zarfı olup, *alt*, *aşağı* anlamında olan *as* sözü ile *-ra* ekinin birleşiminden husule gelmiş yine *alt* ve *aşağı* manalarında kullanılmıştır. *Asra* sözü bazı fonetik değişmeler de göstermiş *asra* > *ısra*, *asra* > *esre* > *isre* şekilleri de görülmüştür. 11. yüzyıla kadar hep *asra* şeklinde kullanılmıştır. DLT ‘de ise *asra* yanında *isre* de mevcuttur (Duran, 1956: 25). *Astın* sözündeki *-tın* eki daha önce bahsettiğimiz yönsel biçimlendiricidir. Ayrıca bu söz karşımıza ilk kez DLT ‘de edat olarak çıkmaktadır bu nedenle bu kelimeyi burada vermeyeceğiz.

üze kök teñri asra yagız yér kılntokda ikin ara kişi oğlı kılınmış [KT D1]
“Yukarıda mavi gök, **aşağıda** yağız yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.”

üze teñri basmasar asra yér telinmeser türük bodun éliñin töröñün kim artatı <...> [KT D22] “Yukarıda gök çökmezse, **aşağıda** yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi? <...>”

üze teñri basmasar asra yér telinmeser türük bodun éliñin töröñün kim artatı udaçı erti [BK D18-19] “Yukarıda gök çökmezse, **aşağıda** yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi?”

atımın üze kök teñri asra yagız yér yana ... [Ta D4] “Adımı yukarıda mavi gök, **aşağıda** yağız yer yine ...”

üze on kat kök asra sekiz kat yer beş t(e)ñri üçün turur [Hu 80-82] “Yukarıda on kat gök, **aşağıda** sekiz kat yer beş tanrı için vardır.”

²² Menges (1994: 110), *ast* ‘aşağı’ (<*as+t), *alt* ‘alt’ (<*al+t), *üst* ‘üst’ (<*üs+t), ve *art* ‘art, arka’ (<*ar+t) kelimelerindeki +t ‘nin eski bir bulunma eki olduğunu ileri sürmüştür.

özümüzün üzütümüzün üze asra yruk da/// tünerigde ertüki/ [M III (T.III T.V.49.)] “bedenlerimiz ve ruhlarımızın üstünde ve altında, ışıhta ve karanlıkta...”

virutak ilig beg basa basa şakıların utmak adak asra kılmak savlarag sözleşişne altu katunlar yirinçülüğ bolup tod tolu savın utruntilar... [Maitr. (5. E, (?)=Nr. 93)] “Hükümdar Virudhaka çok sonra Şakyalı yemek, ayak altına almak (gibi) sözler sarfettiğinden dolayı altı kralice kötü olup fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler.”

1.2.4. *berü*

Hem zaman hem de mekân zarfı olarak kullanılmıştır, açıkça ‘bu tarafa, bu tarafta’ anlamındadır. Bu kelimenin fonetikleri belirsizdir. İlk sesli harf söz konusu olduğunda, Eski Türkçe kökenli sözcüklerin hecelenmeleri /é/ ‘yi /e/ ‘den daha fazla gösterir ve daha sonra /é/ ile tek tük yazımlar var, ancak /é/ için bulgular kesin değildir (EDPT: 355). Müstesna olarak kanıtlanmamış gibi görünen tek durum formu *bo* direktifidir. Bu bir tesadüf olmayabilir: *berü* ‘beri’ *half-suppletive* ‘yarı-değişik biçim’ eksik direktif olabilir. Bu kelime Türkmen ‘de (Halaç ‘da olmasa da) uzun bir vokale sahiptir, bu da kökün direktif sonekiyle daralmasını ifade eder. *Berü* ‘nün +gArU direktifi sonekiyle yapılan bir daralmadan gelebileceği fikri Bang tarafından zaten ifade edilmiştir (AGOT: 200). İlk Türk vesikalarından son devir Türk şivelerine kadar intikal etmiş olup, *bana doğru, ileri, öne, ön* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. *Berü* sözü zaman ve mekân tesiriyle bazı fonetik değişimler de göstermiştir. Orhun âbidelerinde *berü* (normal şekli) kullanılmıştır. Uygur metinlerinde *berü* yanında *baru* şeklinin mevcudiyeti görülür. DLT ‘de bu söz *berü* olarak kaydedilmiştir (Duran, 1972: 29-30). Sözcük bir mekân zarfı olarak runik yazıtlarda geçmemekle birlikte taradığımız Uygur metinlerinden sadece Maitrisimit ‘te tesadüf etmiş bulunmaktayız.

tjridem küzin berü kayıp balık uluşug burkan şazının kop adada kuyu küzedü tutmakı bolzun [Maitr. (1. E,3=Nr.37)] “Buraya ilahi gözle dönebilir, şehri, ülkeyi ve Budaların disiplinini tüm tehlikelerden koruyabilirler.

isig özümtin adrılmış osuglug antada adrılıp berü keltim [Maitr. (146. XIV, 11=Nr. 1c)] “Kendimi hayatımdan ayırmışım gibi kendimi oradan ayırdım ve buraya geldim.”

ötrü ayakka tegimlig bodiswt sansarnıñ berü ewrilmekin ukup naru tewrilmekin emgeksiz uçuz ukar [Maitr. (153. XV (?), 10 (?)=Nr. 110a)] “o zaman saygıdeğer Bodhisattva, Samsara'nın beriye dönüşünü anlayıp ileri dönüşünü kolayca anlar”

ol berü kelimsindi [DLT 395] “o bize doğru gelir göründü”

asıg kolsa barça özüñ yassızın berü kel tapug kıl köñül bir ısın [KB 106] “Zarar görmeden, kendine hep fayda sağlamak dilersen, beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın”

1.2.5. buçgak

köşe. bıç- fiilinden türemiş bir isimdir. Kelimenin tam anlamıyla ‘kesilen bir şey’, ‘parça’ ve benzerleri. Uygurcadaki *buçgaksız* çok erken tarihte dudak asimilasyonu ile *buçgak* ‘dan gelir (EDPT: 294). Sözcük runik metinlerde hiç geçmemekle birlikte Uygur metinlerinde ise sadece bir kere tesadüf edilmiştir. DLT ‘de de geçen sözcük KB ‘de bulunmamaktadır.

uluşu balıki bulınsuz buçgaksız kamag turkaru bodistwlarınñ altı paramit yorigınta katıglangaylar [SY 427] “Ülkeniz ve şehriniz ‘kenarları ve köşeleri olmadan’ olacaktır. Ülkenizdeki herkes Buda adaylarının altı katlı yolunda çaba sarf edecekler.”

buçgak [DLT 234] “dünyanın köşesi (dört köşesinden biri)”

buçgak [DLT 234] “köşe vb.”

1.2.6. bulıñ

‘köşe, kenar’; ve sadece erken zamanlarda, ‘bir anayön, dünyanın bir tarafı’ (EDPT: 343). Sözcük runik yazıtlarda ve Uygur metinlerinde aynı şekilde geçmektedir. DLT ‘de ‘köşe’ anlamında verilmiştir. KB ‘de ise sözcüğe rastlanmamıştır.

tört buluy²³ kop yagı ermiş [KT D2] “Dört **taraf** hep düşmanmış.”

tört buluydaki bodunug baz kiltım [BK K10] “Dört **taraf**taki halkı tâbi ettim.”

bödke özüm olorup bunça ağır törög tört buluydaki yaratdım [BK D2] “Bu zamanda kendim tahta oturup bunca önemli yasayı, dört **taraf**taki (halkı) düzene soktum,”

eçümüz apamız yamı kagan tört buluyug étmiş [O D1] “atalarımız, dedelerimiz Yamı Kağan dört bir **tarafı** düzenlemiştir,”

öñre kün tugsıkdaki bodun kėsre ay tugsıkdaki bodun tört buluydaki bodun <i>ş küç birür [Ta B3-4] “Doğuda güneşin doğduğu yerdeki boylar, batıda ayın doğduğu yerdeki boylar, dört **bucak**taki boylar hizmetimdedir.”

beş t(e)ñrig boşugalı y(a)rukug k(a)rag adırgalı tegre tolı tegzinür tört buluyug yarutır [Hu 46-50] “Beş tanrıyı serbest bırakmak, ışığı ve karanlığı (birbirinden) ayırmak için etrafında döner, dört bir **yana** aydınlatır.”

ol edgü kü at tört buluyda yadıltı [KP 18] “O iyi ün (ve) ad dört bir **yana** yayıldı.”

tonınıñ buluyın yıgalı sakıntım tepretgeli umadım [Maitr. (128. IV, 5=Nr. 22)] “Elbisesinin **kenarını** toplamak istedim ancak hareket ettiremedim.”

tört buluytın adruk körtle sarwaglar bolur [Maitr. (31. V, 12=Nr. 109)] “Dört **cihette** müstesna ve güzel kuleler vardır.”

inçip toga teklüg kişi osuglug bu togmak ölmek ulug adadın uzgu kurtulgu buluy yıñak arıtı ukmazlar [Maitr. (43. XV (?), ?=Nr. 63)] “Fakat kör bir insan gibi bu doğum ölüm (adlı) büyük tehlikeden kurtulacak hiçbir **köşe** bucak bilemezler.”

edgü kılınçlıg üçün alkugun yawlaksızın tört buluyug keze yarutı tınlıglarig igidür asıg tusu kılur [SY 244] “iyi davrandıkları için, tamamen hasta değiller ve sırayla dört **köşeyi** aydınlatıyorlar varlıklara önem veriyorlar ve onlara fayda sağlıyorlar.”

²³ **tört buluy** dört ana yön.

buluŋ [DLT 606] “köşe”

1.2.7. *InArU/naru*

*Inaru*²⁴ ve *inerü* sözlerinin ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ediyoruz. Bunlar *ileri*, *öte* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bazı fonetik değişimler göstermekle beraber (ki bu değişimler *ınaru* >*naru* >*ınarı*, *inerü* >*nerü* >*neri* tarzındadır.) bugün de birçok Türk şivelerinde kullanılmaktadır (Duran, 1956: 33). *Inaru*, *kerü* ‘geri’ ya da *berü* ‘beri’, *ınaru berü* ‘ileri geri’ ifadesindeki gibi zıttıdır (AGOT: 206). Sözcüğün kökü durum formlarında, *ınça* ‘böylece’, *ıntın* ‘o taraf’, *ınçıp* ‘da’ bu nedenle’ ve belki de 3. kişi iyelik ekinin kısa alamorfunda yaşar. ŞU K10 ‘daki *ıngaru*, *ınaru* ‘nun daha eski bir varyantı ve bu zamir açık bir şekilde direktiftir (AGOT: 332). Sontakı ve zarf olarak kullanılan sözcük hem zamansal hem de lokal anlama sahiptir. Bu bölümde zarf olarak lokal anlamdaki örnekleri göstereceğiz. Bu sözcüğe Karahanlı metinlerinde kısalmış olarak *naru* şeklinde rastalamaktayız.

ol er i[şiki?]n açmış..takıgu kuşlara[g]?..[in]erü(?) öntürmiş mejin aşın [birg]eli [M I (T.II D.177.)] “o adam kapıyı açtı ve tavukları, kuşları tahıl yemini vermek için aşıya? çıkardı.”

ötrü ayakka tegimlig bodiswt sansarnıŋ berü ewrilmekin ukup naru tewrilmekin emgeksiz uçuz ukar [Maitr. (153. XV (?), 10 (?)=Nr.110a)] “o zaman saygıdeğer Bodhisattva, Samsara'nın beriye dönüşünü anlayıp ileri dönüşünü kolayca anlar”

okır emdi altmış maŋar kel tiyü busug bolmasa bardım emdi naru [KB 366] “Şimdi altmış “Bana gel” diye çağırıyor; ecel pususuna düşmezsem, şimdi de oraya gideceğim.”

1.2.8. *iç (+rA, +gArU, +DXn)*

İç sözü gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü şivelerde çok kullanılmış bir mekân zarfıdır. Mücerret halde ve bazen cihetle ilgili eklerle genişletilmiş bir halde kullanılabilir (Duran, 1956: 94). Taramış olduğumuz metinler dahilinde sözcük runik yazıtlar, Uygur ve Karahanlı metinlerinin tamamında mevcuttur.

²⁴ The EDPT, *aŋaru* (*ol* ‘un ‘o’ direktifi) ve *ıŋaru* ‘yu karıştırır ve ikisine ait örnekleri ilkinin altında listeler (AGOT:206)

için taşın adınçığ bediz urturtum [KT G12] “İçini dışını muhteşem (şekilde) süslettim.”

öñdüni kañuy küniy bz<...> iç <ı>lagım ötüken yiri onğı tar[kan] süy yag<ı> bodunka [kaga]ngı bérigerü uçı altun yış kédin uçı kögmen <i>ligerü uçı költ[i]? [Ta B5] “Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <...> iç otlağım Ötüken, kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)’dir.”

iki y(a)ruk ordo içre olorugma t(e)ñri[lerke, kam(a)g] burkanlarn(i)ñ, [arığ nomnuñ.] y(a)ruknuñ, tözi yıltızı ternegüsi t(e)ñri yerıñerü barsar [Hu 40-45] “İki aydınlık saray içinde oturan tanrılara; bütün peygamberlerin, temiz öğretinin, iyi amelli ruhların, (yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında”

[iki] y(a)ruk ordo iç[re] olorugma t(e)ñrile[rke] neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erse[r] [Hu 52-55] “İki aydınlık saray içinde oturan tanrılara karşı ne kadar günah işlediysek;”

içgerü kirip ölüğ birle [M I (TM. T.II D.176)] “İçeri girip ölüsü ile..”

bular iki y(i)girmi ödler köñül içre yadılur yaraşur [M III (T.M. 423b.)] “Bunlar on iki saat kalp içinde yayılır ve gelişir.”

anı yoguru usar siz içgerü balıkka kirgey siz [KP 107] “Onu (da) geçebilirsiniz içeri şehre gireceksiniz.”

amarıları uzun tuuları kentü saçlarınta kömülüp içtin sıñar kurt kawşayu yıdıyu sasıyu kelirler [Maitr. (74. XXIII, 9=Nr. 28)] “Bazıları hep kendi saçları arasına gömülüp içlerinde kurtlar kaynaştığı halde pis kokular neşrederek gelirler.”

küñ teñri ay teñri iki yaruk ordular içinteki teñriler yarukıña arka birip, yana yekniñ içkeknıñ kararığ işine kirmişke sanur [SY 272-273] “Güneş ve ay tanrının parlayan iki sarayı içindeki tanrıların ışığına sırt çevirenler, tekrar şeytanların karanlık işlerini yapmış olanlar arasında sayılır.”

iç [DLT 30] “her şeyin içi”

iç ilde kötürgil budun küçlerin taşırtın arıtıl karakçı barın [KB 5547]
“memleket **içinde** halka zulmedenleri yok et, dış eyaletlerde de bir tane yol kesen haydut bırakma.”

bolur karşı içre ağıçı işi özin ked küdezgü bu yanlıg kişi [KB 2791] “Hazinedarın işi saray **içinde** olur; hükümdarın yakınında çalışanlar kendilerine çok dikkat etmelidir.”

1.2.9. *il (+gArU)*

Türkçenin her devir ve sahasında sık sık kullanılmış olan *ilgerü* sözü *ileri*, *ön* anlamlarındadır (Duran, 1956: 12). Sözcüğün coğrafi olarak *doğu* anlamına geldiğini ve bu anlamla runik yazıtlarda kullanıldığını daha önce bahsetmiştik (Bkz. Coğrafi Yön İfadeleri). Uygur Türkçesinde esas anlamı *ileri*, *ön* olarak kullanılmış olsa da sadece bir yerde geçmektedir. Karahanlı metinlerinde ise sözcüğe rastlamamaktayız.

yme yokaru kodı ilgerü kirü atı iştilmiş [M I (T.II D.171.)] “ve yukarı ve aşağı, **önünde** ve arkasında, adı duyulur.”

1.2.10. *kıdıg*

kıd- ‘dan türetilmiş isim; esasen bir şeyin ‘kenarı’, bazı kullanımlarda ‘deniz kıyısı’, (bir ülkenin) sınırı, (bir bardağın) kenarı, vb. (EDPT: 598). Sözcük ilk kez Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmakla beraber Karahanlı Türkçesinde de varlığını sürdürmüş ve bazı fonetik değişmelerle birlikte günümüze kadar gelmiştir.

tigin tegürü kıdıgındaki kıdıgındaki ... [KP 194] “Şehzade ‘yi götürüp **kıyısındaki...**”

kımawanti tagnın yınakınta bagirati atlg ügüz kıdıgında kapilwastu atlg küsençik körkle balık bar [Maitr. (13. I, 17=Nr. 27)] “Himalaya dağı cihetinde Bhagiratha adlı ırmağın **kıyısında**, Kapilavastu adlı şirin ve güzel bir şehir vardır.”

.../p sınar... ...// urup inçe tip yrılıkadı tñrim sen taluy ügüz kıdıgına yir suw uluş balıklarığ nomça törüçe ötleyü erigleyü tutgıl [Maitr. (47. XVI (?), ?=Nr. 285)]

“... yönünde ... vurup şöyle söyleyip bahsetti: ‘Siz yeryüzüne, ülkelere ve şehirlere, öğretiye göre onları ekleyerek okyanusun **sınırlarına** hükmedin!’”

///.../ kündem an///.../ ulug yul **kıdıgı**nta tört mkaraç²⁵ ...///lerke tört kirtü nom nomladım ... [Maitr. (191.=Nr. 457)] “... güneşli ... büyük dere **kıyısında** dört büyük kral ... dört gerçek öğretiyi vaaz ettim...”

kıdıg [DLT 188] “deniz, nehir, vadi gibi şeylerin kıyısı; her şeyin kenarı.”

Arık kıdıgı [DLT 188] “nehir kıyısı.”

Ayak kıdıgı [DLT 188] “kadehin kenarı.”

Yar kıdıgı [DLT 188] “uçurumun kenarı.”

1.2.11. *kidin*

Tarihî devirlerde büyük bir yer işgal eden *kidin* sözü fonetik değişmelere uğramakla beraber bugün de bazı şivelerde kullanılan *art*, *arka*, *son*, *garp* anlamlarında olan bir mekân zarfıdır (Duran, 1956: 82). Sözcüğün Köktürk ve Uygur Türkçesi metinlerindeki anlamı daha ziyade *batı* ve *kuzey* şeklindedir. *Geride*, *arkada* anlamları Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren karşımıza çıkar.

er kidin kaldı [DLT 276] “adam geride kaldı”

yime keçti kaç gün bu sözke adın sakında ilig baktı öñdün kidin [KB 4933] “Bu konuşmadan sonra yine birkaç gün geçti; hükümdar iyice baktı, bu işin ilerisini ve **gerisini** düşündü.”

²⁵ *tört mharaçlar* < skr. *caturmaharaja*, ‘dört hükümdar’. Dört cihetin koruyucusu olup her birinin ayrı rengi vardır:

Doğu: Dhrtarastra: Beyaz

Güney: Virudhaka: Mavi

Batı: Virupaksa: Kırmızı

Kuzey: Dhanada veya Vaişravana: Sarı

Maitrisimit ‘te bunlar başka adlar ile zikredilmişlerdir: Ezrua. Hormuzta, Vişnu. Mheşvri. Ancak bunların yukarıdaki listeden hangilerine tekabül ettiği anlaşılamamaktadır (Tekin, 1976: 284).

1.2.12. *kirü*

Sözcüğün runik yazıtlarda coğrafi olarak *batı* anlamında kullanıldığını daha önce bahsetmiştik (Bkz. Coğrafi Yön İfadeleri). Tıpkı bir önceki kelime *ilgerü* gibi *kérü* de Uygur metinlerinde sadece bir kere geçmektedir. Buradaki anlamı “geriye, arkada” şeklindedir. Sözcük DLT ve KB ‘de de geçmektedir.

yme yokaru kodi ilgerü kirü atı iştilmiş [M I (T.II D.171.)] “ve yukarı ve aşağı, önünde ve **arkasında**, adı duyulur.

Balıkmiş bar erse sen emlet körü bulun bomış erse yulup ol kirü [KB 2402] “Yaralanan varsa, sen bakıp tedavi ettir; esir düşen varsa kurtar, **geri** al.”

kirü kaydı [DLT 553] “dönüp arkaya baktı.”

1.2.13. *koy / kuy*

“alt, dip”. Sözcük bu manasıyla Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün *koy/kuy* okunması araştırmacılar arasında ikilem oluşturmaktadır. Clauson (EDPT: 674) da sözcüğü ‘*kuy*’ olarak okumuş ve anlam olarak “temelde ‘tenha bir yer’ anlamında kuzey doğu dillerinde hayatta kaldığını” belirtir. Ayrıca Karahanlı Türkçesinde “bir vadinin dibi” anlamında kullanıldığını ifade eder.

negü asğı ahır kara yir koyı anıñ tüşneki ol yağız yir oyi [KB 3570] “Ne fayda, sonunda onun da gireceği yer bu kara toprağın **altı** bu yağız yerin çukurudur.”

kalı togsa yigrek aña yir koyı evi bolsa koşnı ölügler toyı [KB 4512] “Eğer dünyaya gelirse, onun yerinin toprağın **altı** veya evinin mezara komşu olması daha hayırlıdır.”

kuy [DLT 505] “vadinin dibi”

atsa okın kezgerip kim tur anı yigdaçı tagıg atıp ugrasa özi kuyı yırtılır [DLT 488] “O, okunu gezleyip atarsa ve onunla bir dağı hedef alırsa o vadinin ortasıyla **dibi** parçalanır.”

1.2.14. *oŋ* (+gArU, +DXn)

Oŋ sözünün teşekkülü hakkında daha önce değinmiştik (bkz. Coğrafi Yön İfadeleri). İlk defa Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük bu dönem Türkçesi ve sonrasında Karahanlı Türkçesi döneminde esas anlamı olan ‘sağ, sağ taraf’ anlamlarında kullanılmıştır.

bişinç oŋunta t(e)ŋri yiri-ŋerü kapagın açdı [M I (T.II D.173b)] “Beşinci olarak sağındaki cennetin gökyüzüne açılan kapısını açtı.”

ötrü olurmış orunıntın örü turup, oŋ egnin tonın birtin açınıp tizin çökidip iligin kawşurup teŋri teŋrisi burkanka inçe tip ötüg ötünti [SY 011-012] “ve koltuğundan kalkıp, sağ omzunun elbisesini açıp, dizini büküp, ellerini bir araya getirdi ve tanrılar tanrısı Buddha'ya aşağıdaki soruyu sordu:”

oŋtun kılınçı yime kirtü titir [SY 33] “Sağdaki eylemleri de doğrudur.”

kök kalıkda br askug köligelig kuşatr oŋaru tegzinü //... [Maitr. (44. XV, 10=Nr. 130b)] “Gökte çardak (=bra askug) gölgelik ve şemsiyeyi sağından döndürüp..”

oŋ elig [DLT 32] “Çigil lehçesinde sağ el”

bu edgü oŋ ol kör isizlik bu sol soluŋdın tamu ornı uştmah oŋ ol [KB 917] “iyilik sağ ve kötülük soldur; senin solunda cehennem vardır, cennet ise sağdadır.”

bakar soldın oŋdın hem öŋdün kidin kamug iş yaragın bilir hem ödin [KB 1857] “İşlere sağdan ve soldan, önden ve arkadan bakar; hal çaresini ve zamanını bilir.”

1.2.15. *öŋ* (+rA)

Aslen *öŋ* “ön” sözcüğünün +re ’li yönelme durumu olan ve Orhon Türkçesi’nde *öŋre* “ileride, doğuda” biçiminde tespit edilen bu sözcük, Uygurcada “önce, -den önce” anlamında bir sontakı olarak çıkma durumundaki sözcüklerle birlikte kullanılmıştır (Li, 2004: 363). Sözcüğün coğrafi anlamından bir önceki bölümde bahsetmiştik. Uygur Türkçesinde *öŋ* sözü çok çeşitli anlamlara (*ilk, renk, çöl*) sahiptir. Bu dönemde sözcüğün ‘yön’ anlamından ziyade ağırlıklı olarak ‘zaman’

anlamı taşıması nedeniyle verebileceğimiz örnek sayısı kısıtlıdır. Bu anlamıyla runik yazıtlarda sadece Tonyukuk yazıtında, Uygur metinlerinden Manichaica ‘da Karahanlı metinlerinden DLT ve KB ‘de rastlamaktayız.

öñreki er yugurça ıdıp ıwırbaş aşdıımız yuwulu intimiz [T1 K1-2] “Öndeki askerler güç bela ilerliyorken İvrbaş ‘ı aşlık, yuvarlanarak indik.”

ol yidi-ler ölürdi-ler et'öz[i]n tamu öñüniñe tüşti [M I (T.I a)] “Onlar yediler ve öldürdüler (ama) vücutları cehennemın önüne düştü.”

ol minde öñdün bardı [DLT 32] “O benim önümden gitti”

*melikniñ öñinde okımış munı bu tavgaç kara buğra hanlar hanı [KB B60] “Okumuş bunu **huzurunda** meliğın hanlar hanı Tavgaç Kara Buğra Han ‘ın.”*

1.2.16. örü

ör- fiilinin zarfı, normalde ‘yukarı’ anlamına gelen bir zarf olarak (hatta KB ‘de karşılaştırma formu *örürek* mevcuttur), özellikle *örü: tur-*, düzgün bir şekilde ‘ayağa kalkmak’ ifadesinde, fakat bazen de ‘dik durmak’ anlamlarında kullanılır (EDPT: 199). Sözcük Budist Uygur Türkçesinde kullanılmaya başlanmış ve sonraki dönemlerde hayatta kalabilmiştir.

*munta togup başsz kögüzlerinte yüzlüg meñizlig bolup örtde yalınta yörgeñip kolların örü kötürüp ulıy u sıgtayı mini tapa keltiler [Maitr. (75. XXIII, 10=Nr. 107)] Burada doğup başsız göğüslerinde yüzleri olduğu halde alevler içine sarılıp kollarını **yukarı** kaldırıp inleyerek, ağlayarak bana doğru geldiler*

*ötrü olurmış orunıntın örü turup, oñ egnin tonın birtin açınıp tizin çökıdip iligin kawşurup teñri teñrisi burkanka inçe tip ötüğ ötünti [SY 011] “ve koltuğundan **yukarı** kalkıp, sağ omzunun elbisesini açıp, dizini büküp, ellerini bir araya getirdi ve tanrılar tanrısı Buddha'ya aşağıdaki soruyu sordu:”*

*ay kopup ewlenüp ak bulıt örülenüp bir bir üze üglünüp saçlup suwı anraşur [DLT] “Ay çıkıp etrafını hâleler sardığı zaman yağmur bulutu **yükselir** ve yeryüzüne su saçıncaya kadar toplanır. Akar ve şarıl şarıl ses çıkarır. Onlar, ayın etrafında hâle oluştuğı zaman yağmur yağacak diye düşünüp uğurlu sayarlar.”*

yitiken kötürdi yana baş örü töñitti yana yıldırık adgır naru [KB 6220] “Yedi-Kardeşler başını **yukarı** kaldırdı; Yıldırık yıldızı Aygır burcuna doğru eğildi.”

1.2.17. *sag*

Eski Türkçede sağ tarafı ifade etmek için kullanılan *oŋ* kelimesinin dengi olarak ilk defa DLT ‘de karşımıza çıkmaktadır. Kaşgarlı, sözcüğün Oğuzca olduğunu belirtmektedir.

sag elig [DLT 49] “sağ el.” Hepsi oğuzca. Türkler bu kelimeleri bilmez.

1.2.18. *sol (+DXn)*

Kelimenin teşekkülü üzerine daha önce değinmiştik (bkz. Coğrafi Yön İfadeleri). İlk defa Uygur Türkçesinde sadece bir yerde karşılaştığımız *sol* anlamındaki sözcük varlığını Karahanlı Türkçesinde devam ettirmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

köni kirtü erip, köñül kılınçı egri ermeser, etüz kılınçı köni kirtü erser, soltun kılınçı köni titir [SY 32] “Eğer doğruysa ve düşüncesinin eylemleri çarpık değilse (yanlış) ve vücudunun eylemleri doğruysa, **soldaki** eylemleri doğru olacaktır.”

oŋ elgin kılıç tutsa ursa salıp sol elgi bile neñ üleşe alıp [KB 2069] “Sağ elinle kılıç sallayıp vururken, **sol** elinle mal dağıt.”

bakar soldın oñdın hem öñdün kidin kamuğ iş yaragın bilir hem ödin [KB 1857] “İşlere sağdan ve **soldan**, önden ve arkadan bakar; hal çaresini ve zamanını bilir.”

sol elig [DLT 49] “sol el”

1.2.19. *taş (+rA, +D(X)n, +gArU, +D(X)rtI)*

“dış” sözü gerek tarihî devirlerde ve gerek bugünkü şivelerde çok kullanılmış olan bir mekân zarfıdır. İlk Türk vesikalarından beri mücerret olarak kullanıldığı gibi bazen -ra, -garu, -tın, -tırtı gibi cihetle (yönle) ilgili ekler de almıştır (buradaki directive eklerine *Biçimbirimsel Yön İfadeleri* bölümünde değineceğiz). Taştın <taş-t-ı-n “dışarı, dışarıda” sözü Uygur metinlerinde çok kullanılmıştır. DLT ‘de de birkaç örneğine tesadüf ediyoruz. Bu söz *taş* mekân zarfının instrumental halidir. Aradaki -t-

sesi tufeylidir. *Taş* sözü, fonetik bakımından Kaşgarî devri (11.yüzyıl) hatta daha sonraki devirlere kadar hiçbir değişikliğe uğramamıştır (Duran, 1956: 98-99). Duran ‘ın bu görüşüne katılmadığımızı ve bu ekin *yönsel biçimlendirici* olduğunu daha önce de belirtmiştik (bkz. 13.dipnot).

için taşın adınçığ bediz urturtum [KT G12] “İçini, **dışını** muhteşem (şekilde) süslettim.”

içre aşsız taşra²⁶ tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum [BK D21] “Karnı aç, **sırtı** açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan olan bir halka kağan oldum.”

antag terkin butarlayu üze biçe yırtıp taşgaru kemişti [M I (TM. T.II D.176)] “O kadar çabuk parçalayarak üzerini (kıyafetini) keserek yırtıp **dışarı** fırlattı.”

///yme köñül içreki /////n taştırtı b(e)lgürtüler [M III (T.M. 423b.)] “... ve kalptekiler ... onları **dışarı** çıkardılar ve görünür kıldılar.”

taşgaru ilinçüke atlanturdu erti [KP 1] “(Şehzade ‘yi) **dışarıda** gezmek için ata bindirmişlerdi.”

balık taşın tarıgçılarag körür erti [KP 2] “Şehrin **dışında** çiftçileri seyrediyordu.”

antran tegzinip supuşpit yimişlikniş taşdınkı kapagıña yakın barır [Maitr. (161. XVI, 12=Nr. 14)] “oradan dönerek, Supuspita bahçesinin en **dış** kapısına yaklaşır.”

takı yme altı azunların uçı töpüsi nirwannıñ taş kapagı osuglug pawakr tñri yirinte tuşduñuzlar [Maitr. (164. XVIII, ?=Nr. 41)] “ve ayrıca altı varoluşun ucu ve tepesi Nirvana'nın **dış** kapısı gibi Bhavagra tanrıları ülkesine geldiniz.”

ol kim yok kurug titir, taştınkı törü yime oluk erür [SY 185] “ve boş ve önemsiz olarak adlandırılan şey, aynı zamanda bir **dış** düşüncedir.”

²⁶ Yazıtlarda eş yazılılık ve eşsallikten kaynaklanan iki ayrı *taş* sözcüğünden biri “dış”, diğeri de “taş” temel anlamlarıyla belgelenir. Her iki söz de temel anlamları dışında, üst anlam kazanmıştır. Bu örnekteki *taşra* sözcüğündeki *taş*, temel anlamı olan “dış” ile açıklanamaz. *iç* sözcüğünün ise modern Türk lehçelerinde “karın; mide, kursak” anlamına geldiğini bilmekteyiz (krş. Tat. *éç*, Başk. *és*, Kzk. *iş*, Kırg. *iç* vd.). Dolayısıyla *içre aşsız* ibaresine dayanarak eski Türk yazıtlarında, bu sözcüğün ikinci bir anlamının daha olduğunu söyleyebiliriz. Aynı yargıya *taşra tonsuz* için de ulaşılabilir ve *taş* sözcüğüne “dış” temel anlamının haricinde “insan bedeninin dış yüzü, ten, sırt” gibi anlamlar yükleyebiliriz (Şirin 2016: 64).

alkugun taştınkı törüg belgüg yok kurug tip bilteler [SY 459] “Herkes **dışarıdaki** dharmaların emarelerinin boş ve önemsiz olduğunu biliyordu,”

kamug edgülikke ilig boldı baş bu edgüg kodup sen öziñ kılma taş [KB 5813] “Bütün iyilikler hükümdar yanındadır; bütün iyiliği bırakıp da bunun **dışında** kalma.”

beg içtin bolur körgü taştın közi bagırsak kulı ol közi hem sözi [KB 3124] “Bey içeridedir, onun **dışarıdaki** gözü sadık kuludur; o beyin hem gözü hem de sözüdür.”

katıgılan taştırtı²⁷ kamug işke bak odug bol kulak köz yiti tutmasak [KB 5936] “Gayret et, **dışarıdaki** her işi idare et; uyanık ol, gözünü kulağını keskin ve tetikte tut.

taştırtın negü tuşsa yañluk yazuk munu men yügürdeçi kul men anuk [KB 3115] “**Dışarıda** yanlış veya yersiz ne olursa, işte senin hizmetine koşan kulun ben varım.”

taş ton [DLT 511] “**dış** elbise.”

kişi alası içtin yılkı alası taştın. [DLT 58] “İnsanın alacası içindedir hayvanın alacası ise vücudunun **dışındadır**.”

1.2.20. *tegre*

Tegre sözü mazisi ilk Türk vesikalarına inen *çevre*, *etraf*, *muhit* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bunun, *teg-* fiilinin faktitiv halinin gerundium şekli olması ihtimali çok kuvvetlidir. *Tegre* <teg-ir-e gibi (Duran, 1956: 26). Kelimenin teşekkülü hakkında Clauson, **tegir-* eyleminden türemiş bir zarf olduğu ifade eder (EDPT: 485). Hacıeminoğlu ise şu ifadelere yer verir, “Aslında bir mekân zarfı olan bu kelime Gabain ‘e göre *teğür-* fiilinin zarf-fiil şeklidir. Kelimenin *teğri*, *teğrü* biçimlerinin olması zarf fiil olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ancak bunu içre <iç+re, taşra <taş+ra örneğinde olduğu gibi *tegre* <teg+re tarzında izah etmek de imkân dahilindedir. Fakat kelimenin *teğri* şeklinin de olması zarf fiil ihtimalini

²⁷ +D(X)rtI > +(X)rtI. Erdal (AGOT: 331), KB ‘deki *taştırtı* ve *taştırtın* sözcüklerini üç /t/ içermesinden dolayı *taştırtın* sözcüğünden sadeleştirilmiş olduğu ifade eder.

kuvvetlendirmektedir” (Hacıeminoğlu, 2015: 96). Sonuç olarak sözcüğün *teg-* ya da *tegir-* ‘den geldiği konusu müphem olsa da sonda bulunan /e/ vokalinin zarf-fiil olduğu konusunda fikir birliği vardır. Erdal (2004: 333) ise bu sözcüğün teşekkülü için “*tegre* ‘etraf’, Gabain 1974 §286 ‘da *teg-ür-* ‘iletmek’ fiilinin zarf şeklinden geldiğini düşünür. Bu gövdenin vokal zarf-fiil eki /A/ değil /U/ ‘dur ve ikisinin anlamları birbirinden çok uzaktır. The EDPT *teğirmi* ‘daire’ ve *teğirmen* ‘değirmen’ için de bir temel oluşturmuş olması gereken diğer fiil **tegir* ‘in varlığını kabul etmekte muhtemelen haklıdır” açıklamasını yapar. Hem sontakı hem de zarf olarak kullanılmıştır. Sözcük runik yazıtlar, Uygur ve Karahanlı metinlerinde aynı biçimde yazılmış herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.

*beş t(e)ñrig boşugalı y(a)rukug k(a)rag adırgalı **tegre** tolı tegzinür tört bulunug yarutır [Hu 46-50]* “Beş tanrıyı serbest bırakmak, ışığı ve karanlığı (birbirinden) ayırmak için **etrafında** döner, dört bir yanı aydınlatır.”

*yırığ tañlayu isirgeyü ıglayu **tegre** tolı tururlar erti [KP 187]* “(Şehzade ‘nin söylediği) şarkıya hayran olup (ona) acıyarak ağlar halde (Şehzade ‘nin) **çevresine** doluşuyorlardı.”

*ançulayu yme **tegreki** sekiz tümen tört ming uluşlar balıklar tuu türlüğ çugka yalınka tükeliğ bolurlar [Maitr. (139. V, 13=Nr. 26)]* “Böylece **çevredeki** 84 bin ülke ve her türlü ihtişam ve ışıltıya sahip şehirler de eksiksiz olurlar.”

*takı yme bir bere ulug sansız tümen söğütler kelir **tegreki** büri butıki alku toyın şmnanç başlıklar [Maitr. (113.=Nr. 96)]* Ayrıca **etrafındaki** tomurcukları ve dalları keşiş başlı ve rahibe başlı bir mil büyüklüğünde çok sayıda ağaç vardır.

*işiglerin örtlenmiş temirlik kızartmış .../ların bir ikintişke yüzre kulgakra sançışu tamu erkligleri **tegre** tolı yorıp örtlüğ bı bıçgun öz konukın sançar [Maitr. (68. XXII, 1=Nr. 17)]* “Hararetle yanmış demirli, kızarmış ... biri diğerine yüzüne ve kulaklarına doğru vuruşarak cehennem zebânîlerinin **etrafında** dolaşıp alevli bıçaklarla kendi *yakınındaki komşusunu vurur.”

kudug tegresi [DLT 212] “kuyunun vb. şeylerin etrafı.”

1.2.21. *tetrü*

Caferoğlu (2015: 235), sözcüğün anlamını “aksine, tersine” olarak verir. Clauson (EDPT: 459) ise “muhtemelen tet- fiilinin ettirgen formu olan *tetür- fiilinin zarf fiilidir. Sadece bazılarının çıkartılabileceği oldukça geniş bir anlam aralığı ile sıfat ve zarf olarak kullanılmıştır. Kelime birkaç kez açıkça *tertrü* şeklinde yazılmıştır.” Sözcüğü Uygur metinlerinde yönsel anlamından daha ziyade “yanlış, sahte” anlamlarında görmekteyiz bu bakımdan burada sadece Karahanlı metinlerindeki örneklere yer vereceğiz.

kalı tetrü yitse burunduk vezir kamug tetrü boldı özüm ayguçı [KB 5337] "Eğer vezir yuları ters tarafa çekerse, her şey ters olur, bu benim kanaatimdir."

tetrü [DLT 212] “her şeyin ters olanı”

1.2.22. *töpö / töpü*

‘üst’, daha özel bir ifadeyle, doğal bir özellik (dağ, vb.) veya bir insanın başı; dolayısıyla ‘tepe’ (EDPT: 436). Sözcük runik yazıtlarda, KT ve BK yazıtlarında bir defa geçmektedir. Uygur metinlerinde sıkça kullanılan bir isimdir ve Karahanlı metinlerinde de varlığını sürdürmektedir.

türük bodun yok bolmazun téyin bodun bolçun téyin kañım éltéřiş kaganıg ögüm elbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş erinç [KT D11] “Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan ‘ı, annem Elbilge Hatun ‘u (ebedî) gök, tepelerinden? Tutup (göğe) yükseltmiş elbette.”

otka örtenke töb'ün tüsünür [M I (T.II D.173a)] “Ateşe ve alevlere tepesinden düşebilir...”

ol ödün azıñ k(e)ntü özün töpöden adakn(a)ng tırañak uçıña [M I (T.II D.173d)] “O zaman günahların kendi vücudunun tepesinden ayağının tırnak ucuna...”

töpösın toñtaru tıkar tiyür [M II (T.II D.178.)] “kafasını içeri iter, der.”

sıñların bulupan töpüsinte taşıqıpan [M III (T.M. 512)] “Şişleri bulur ve kafasından dışarı çıkarır.”

kaltı bir ödün mkamotgalyin arkant anasın kutgargalı sansz tümen sumır taglar töpüsi üze irkleyü motgalayın arkantnıñ küü kelig erdemi üze meriçi kañanapati uluşka barı yrılıkap [Maitr. (4. E, (?)=Nr. 2d] “Vaktiyle veli Mahamaudgalyayana, anasını kurtamak için sayısız dağların tepesine çıkarak velî Maudgalyayana ‘nın meşhur zuhur kabiliyeti ile barbar yani hudut boyu ülkesi Kañanapati adlı bir memlekete haşmetle varıp;”

...//y tıriler ordusun körü sumır tag töpüsiñe agtınıp üç kırk tıriler ordusında kezigçe bizni birle meñi meñileñler [Maitr. (141. IX, 1=Nr. 192)] “Tanrıların Sarayını görerek ... Sümeru dağının tepesine yükselip tanrıların Otuz Üç saraylarında gezerek bizimle birlikte tadımı çıkarın!”

tag töpüsinte mrkt erdni önlüg yılınçka yumşak erdnilerig tüşep urmış teg ölen çimgenler erür [Maitr. (55. XVIII, Ende, 1=18, 52, 519)] “Dağ tepelerinde yeşil, zümrüt renkli hazineler yayılmış ve serilmiş gibi yeşil çimler var.”

adruk adruk küü kelig erdem kılıp...pançanın ku/...tag töpüsinte turup alkudın iştürü altunlug köwrügler // osuglug yanıkulug ünin kamag çambidwip uluşta tınlıglarığ ünteyü inçe tip saw sözleyür [Maitr. (81. XXV, 3=Nr. 19)] “Türlü büyümlü eylemi gerçekleştirir, ... Pança-jnanika ... dağın tepesinde durur ..., ve Jambudvipa imparatorluğu boyunca yaşayan varlıkları sesli, altın davul benzeri, yankılanan bir sesle çağırarak şu sözleri söyler:”

ögrünçlüg sewinçlig bolup, teñri burkan yarlıgın töpürä tuta teginip, kentü kentü ergisiñerü yadıltılar [SY 464] “Neşeli ve sevinçli olup, ilahi Buda’nın öğretilerini tepe noktasına yerleştirdiler ve kendi evlerine doğru dağıldılar.”

udıp bardı azrak odundı yana töpüdin savılmış bakırsukuna [KB 4888] “Biraz uykuya daldı, tekrar uyandı; Merih yıldızı tepeden kenara kaymıştı.”

tag töpüsi [DLT 540] “dağın tepesi”

1.2.23. tüp

Köken itibari ile ‘bir ağacın veya bitkinin kökü’; buradan mecazen (bir yapının) temeli; dip (ör, denizin); soy veya köken (ör, bir insanın) (EDPT: 434). Sözcüğe runik

metinlerde rastlanmazken Uygur metinlerinden itibaren Karahanlı Türkçesi ve sonraki dönemlerde bazı fonetik değişimlerle birlikte günümüze ulaşmıştır.

*tñri tñrisi burkan burkan kutın bulu yrlikadı yiti ... bodi söğüt **tüpinte** ... meñi meñiledi* [Maitr. (16. II, ?=Nr. 146b)] “Tanrılar tanrısı Burkan, Burkanlığı haşmetle buldu. Yedi (gün sonra?) Bodhi ağacı **altında** erdi (=mengi mengiledi).”

*... mişlikte brkmawati katun /y//... **tüpinte** çeçeklik ... üze yarım p/.../ oluru kaçıkları alku süzülmiş erür* [Maitr. (119. II, 18=Nr. 1a)] “... bir keşiş olduğunda ... Brahmavati hatun ... **eteklerinde** (altında)... çiçeklerle ... üzerinden ... yarısına kadar kalan tüm pasajlar temizlenir.”

*ol süzük köñül küçinte sekiz tümen tört miñ tuu **tüpüntin** yruk yaltrık önür* [Maitr. (33. X, 2=Nr. 64)] “Bu temiz gönül sayesinde 84000 saçının **dibinden** bir parıltı (çıkart).”

*bu uk kutlug yirde udumbr atlg söğüt erdi kim ol söğüt **tüpinte** ...* [Maitr. (39. XIV (?), 10=Nr. 139)] “*Bu mübarek yerde Udumbara adlı bir ağaç vardı. O ağacın **dibinde** ...*”

*Eşiç ayur **tüpüm** altun, kamaç ayur men kanda men* [DLT 38] “Tencere **dibinin** altın olduğunu iddia eder, kepe de ben neredeyim der”

*Kişi köñli **tüpsüz** teniz teg turur bilig yinçü sanı **tüpinde** yatur* [KB 211] “Kişinin gönlü **dipsiz** bir deniz gibidir; bilgi onun **dibinde** yatan inciye benzer.”

1.2.24. *tuş*

Tuş sözü *karşı, ön, yan* manalarında olup bazen bir son çekim edatı bazen de mekân zarfı olarak kullanılır (Duran, 1956: 76). Clauson, “temel olarak ‘eşit, denk’, dolayısıyla ‘-e karşı, karşı karşıya’ anlamlarında çoğu Türk yazı dilinde kullanılır” olarak açıklar (EDPT: 558). Aydın ise “iki ırmağın birleşme yerinde oluşan geniş ve derin havuz?” şeklinde ifade eder (Aydın, 2018: 185). Sözcük runik yazıtlarda sadece bir kere geçmektedir. Uygur metinlerinde sözcük yön bildiren anlamda değil *karşılaşma, buluşma* anlamlarında kullanılmamıştır. DLT ‘de bulunan sözcük KB ‘de bulunmamaktadır.

ertiş ügüzüg arkar başı tuşu anta er kemiş altın [ya]nta s<...>p keçdim [ŞU G1]
“İrtiş Irmağı ‘nda Arkar başının **karşısında** orada, Er-Kamış altında (sal ile) geçtim.”

ewim tuşu [DLT 497] “evimin karşıısı”

1.2.25. uç

‘sınır, son, uç’, öncelikle fiziksel anlamda, bazı metaforik uzantılarla, ör. ‘sınır’ (bir ülkenin) (EDPT: 17). Sözcük runik yazıtlarda, Uygur metinleri ve Karahanlı metinlerinde geçmektedir.

bizinte iki uçı sınıjarça artuk erti [T2 B5] “(Onların) iki **kanadı** bizim yarımızdan fazlaydı.”

kagan atıg katun atıg atanıp ötüken kédin uçınta tez başınta örgin [anta étitdim çıt] anta yaratıtdım [Ta B1] “Kağan adını hatun adını alıp Ötüken ‘in batı **ucunda**, Tes (Irmağı ’nın) kaynağında kağanlık otağını (orada kurdurdum, karargah çitlerini) orada vurdurdum.”

yaylagım ötüken kuzı kédin uçı tez başı [Ta B5] “Yaylam Ötüken ‘in kuzey (bölümlerinin) batı **ucu**, Tes (Irmağı) kaynağı(ndadır).”

ol ödün azıñ k(e)ntü özün töpöden adakn(a)ñ tırañak uçıña [M I (T.II D.173d)]
“O zaman günahların kendi vücudunun tepesinden ayağının tırnak **ucuna**...”

takı yme altı azunlarnıñ uçı töpüsi nirwannıñ taş kapagı osuglug pawakr tñri yirinte tuşduñuzlar [Maitr. (164. XVIII, ?=Nr. 41)] “ve ayrıca altı varoluşun **ucu** ve tepesi Nirvana'nın dış kapısı gibi Bhavagra tanrılar ülkesine geldiniz.”

takı yme inçe sakınç sakınur alku sansar içinte erñek uçın sançguçı yir orun yok [Maitr. (149. XV (?), ?=Nr. 50)] “ve şöyle düşünür: Bütün Samsarada parmak **ucuy**la ezilebilecek kadar küçük olsa yer yoktur,”

butak uçı [DLT 34] “Dalın **ucu**”

bilig bir teñiz ol uçı yok tüpi neçe suw kötürgey semürgük sora [KB 6609] “Bilgi bir denizdir, onun **ucu** bucağı yoktur; serçe emse emse bundan ağzına ne kadar su alabilir.”

1.2.26. *utru*

Utru sözü ‘*karşı, karşıdaki, -ye doğru*’ anlamlarında Türkçenin gerek tarihî devirlerinde ve gerek bugünkü şivelerinin bir kısmında kullanılan bir son çekim edatı ve bir mekân zarfıdır. Bunu *utur-* şeklindeki bir fiilin gerundium hali diye göstermek mümkündür (Duran, 1956: 32). Sözcük runik yazıtlar, Uygur metinleri ve Karahanlı metinlerinde *utru* şeklinde geçmektedir fakat Eski Türkçe metinlerde edat anlamı çok daha yoğundur.

*yılan yarpuzdın kaçar kanca barsa yarpuz **utru** kelür. [DLT 461]* “Yılan devamlı firavun faresinden kaçar; nereye yönelirse **karşısına** firavun faresi çıkar.”

*kirip turdı ay toldı **utru** örü ilig imledi kelgil oldur berü [KB 621]* “Ay-Toldı girip **karşısında** ayakta durdu; hükümdar gel, buraya otur diye işaret etti.”

1.2.27. *üs (+DXn, +DXrtI)*

Üs sözü, ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf edilen bir mekân zarfıdır. Mücerret olarak kullanılışı sadece bugün, Sibiryâ şiveleriyle Kıpçak şivelerinde görülür. Fakat ekseriya cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek *üst* “üst”, *üstün* “üstün”, *üstürti*²⁸ “üst, üstte” olarak kullanılmıştır. (Duran, 1956: 92). Sözcük Karahanlı Türkçesinde varlığını devam ettirmiş ayrıca bu dönemde edat görevi de üstlenmiştir.

*muntada öñi kim şuruti öd ketegi şaz/... alkıngınça tınlglar tamularta ulatı edgü kılınçta... lar erser... **üstün** tñri altın yalñuk ///... uk edgü kılınç kaz/... alku asag tusu kılmaklag alpın erdemın ukmış krgek [Maitr. (5. E, (?)=Nr. 93)]* “Buradan işitilmiş devre kadar ... tüm canlılar tükenene kadar cehennem yaratıkları ve geri kalanı ... böylece iyi amel ... ise, **yukarıda** ilahlar, aşağıda insanlar ... herkesi faydalı hale getirme cesaretini ve erdemini anlamamız gerekir.”

²⁸ +**dXrtI**: Bir grup mekân zarfı formu için eski, kullanılmayan bir durum +dXr sonekine +tI ögesinin eklenmesi. EDPT ‘de birkaç kez *üstürti kodı* ‘yukarıdan aşağıya’ ifadesinde belgelendi ve Maitrisimit ‘te de onaylandı; TT V A 55 ve 95 ‘te *içtirti* ‘içten, için için’ ve ZiemeAra 77 ve M III nr.8 IV r12 ‘de zıttı *taştırtı* ‘dışarıdan’; TT I 122 ‘deki pasajda *kedirti* ‘arkadan’ ve zıttı *öñdürti* ‘önden’ ve *kedirti* ‘Maitr 67rII ‘de bulunur (AGOT: 203). Ayrıca bu ek eklendiği isme ablatif anlamı kazandırır.

*mn toyınlar alku bağ çug tügün bukagudın **üstün** tñri yirinteki altın yalñuk etözinteki bağ bukagularag bıçmış kasmış eriür men* [Maitr. (116. I (?), 2 (?)=Nr.12)] “Ben, (siz) keşişler, tüm bağ, düğüm, kösteklerden **yukarıda** gökyüzündeki aşağıda insan vücudundaki bağ ve köstekleri kestim.”

*bu buyan edgü kılınç küçinte **üstünki** ezrua kormuzta tört mkaraç tñriler* [Maitr. (118. I, 20, Ende=Nr. 102 524)] “Bu değerli iyi davranışın gücü sayesinde **yukarıdaki** Brahma ve Indra, dört büyük kral-tanrılar...”

*...**üstürti** kodı yirke inerler añ meñigizlerke ... küsüş turgurdumuz* [Maitr. (141. IX, 1=Nr. 192)] “...**yukarıdan** aşağı yere inerler en sevinçlilerinize ... arzuyu uyandırdık.”

***üstürti** örtlüg yalınlig bı bıçgu etözleri üze yagar erser* [Maitr. (75. XXIII, 10=Nr. 107)] “**Yukarıdan** alevli bıçaklar vücutları üzerine yağanlar ise...”

*altunlug tırgüklerniñ **üstünki** altınkı itigleri alku kümüşlüg bolurlar* [Maitr. (138. V, ?=Nr. 3c)] “Altın sütunların **üstündeki** ve altındaki süslemeleri gümüşten yapılmıştır.”

*bu yirtinçüde **üstün** teñri yaruk titir, altın yağız yir kararıg titir* [SY 318] “bu dünyada yukarıdaki gökyüzü aydınlıktır, aşağıdaki yağız yer karanlıktır.”

*bularda eñ **üstün** sekentir yorır iki yıl sekiz ay bir ewde kalır* [KB 131] “Bunlardan en **üstte** Sekentir [Satürn] dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır.”

1.2.28. **üsk**

Sözcüğün asıl biçiminin *üsük* olduğunu belirten Li şu ifadelere yer verir: “Altun Yaruk, 314/7 ve 355/15-16’da *üsüklerinte* biçimi geçmektedir. Böylece, *üsük* sözcüğüne ünlü eklenince vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle *üsk* biçiminin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Li, 2004: 763-764). Yalnız Uygur metinlerinde görebildiğimiz *ön*, *huzur*, *nezd* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu zarfın mücerret hali hiç kullanılmamış daima *üskinte* şekli ile görülmüştür (Duran, 1956: 75). Taramış olduğumuz Uygur metinleri içerisinde sadece *Maitrisimit Nom Bitig* adlı

metinde tesadüf edilmiştir. Ayrıca Duran, sadece Uygur metinlerinde kullanıldığını söylemiş olsa da sözcük KB 'de de geçmektedir.

taki yme altunlug kuregarlar üskinte²⁹ altun yapragaglag altun çeçeklig altun yimişlig kümüşlüg kuregarlar üskinte altunlug tal sögütler bolur [Maitr. (138. V, ?=Nr. 3c)] “ayrıca altın kule tapınaklarının **önünde** altın yapraklı, altın çiçekli ve altın meyveli, gümüş kule tapınakları **önünde** de altın palmye ağaçları (=tala) vardır.”

bu saw sözleyür erken .../.../ ara nirdani bramn elgin yukaru öntürüp ayayu agrlayu ... me üskinte [Maitr. (117 (+10). I(?), ?=Nr.49, 151)] “bu sözleri söylerken, Brahman Nirdhana ellerini yukarı kaldırdı ve hayranlık duyup övdü ... **önünde**”

yakın tegdi erse anıñ üskiñe tüşüp bardı akru yorıp kapğıña [KB 4971] “Onun **bulunduğu yere** yaklaşıncaya atından indi, yavaşça yürüyüp kapısına vardı.”

1.2.29. *üze*

Kelime, eski Türkçe metinlerde hem zarf hem de son çekim edatı olarak kullanılmıştır. Biz bu bölümde sadece mekân zarfı olarak kullanılan *üze* hakkında bahsedeceğiz. Aslında bir zarftır, ‘yukarıda, yüksekte’, ayrıca eksiz bir son çekim edatı olarak kullanılır veya bazen isimlerin lokatifi ve zamirlerin genitifi ile ‘yukarıda, üzerine, üst’ anlamındadır. Uygurcada oldukça farklı anlamlar geliştirmiş, bazı durumlarda pratik bir şekilde instrumental ekinin yerine kullanılmıştır (EDPT: 280). Sözcüğün teşekkülü hakkında Tekin, “Eski Türkçe *üze* zarfı, Klasik Moğolcadaki pek çok benzerleri gibi, *üz ismine arkaik datif-lokatif eki -a/-e 'nin getirilmesi ile türemiştir: *üz-e* "üstte, yukarıda" ifadelerine yer verir (2013a: 170). Bu görüşe katılmayan Erdal ise “Directive-Locative +rA, kökte bir /r/ ye sahipken +yA 'ya çevrildi: *beriyе, yırya, kurıya* <*berira, *yırira, *kurıra". *Üze* “yukarı”, bu yolla şekillenmiş olabilir, eski Türkçe kaynaklardan biri /z/, İlk-Türkçe *ry 'dir; temelde Çuvaşça *vir* “üst” hayatta kalabildi. Bazılarının düşündüğü gibi +yA varyantı datif ekiyle bağlantılı olamaz, ikisinin de farklı anlamları ve şekilleri olduğundan ve çünkü

²⁹ Uygur (ve Orta Türkçe) *üsk* ‘ön’ ‘de ilk unsur bir sonant ‘sesli harf’ değildir, ancak bu kelime her zaman iyelik eki ile kullanılır, yani /sk/ asla fonetik olarak son konumda görünmez. Geç metinlerde, *üskintä* genellikle *üskintä* 'yi vermek için metatez geçirir (AGOT: 109).

+kA, +yA gibi aynı fonetik ortamda sıkça görülür. +yA ‘nın fonksiyonları ve anlamları ve directive-locative birlikte mükemmel bir şekilde uyumludur.” şeklinde açıklar (AGOT: 179). Sözcük mekân zarfı olarak runik yazıtlarda ve Uygur metinlerinde kullanılmıştır.

üze kök teñri asra yagız yér kılntokda ikin ara kişi oğlu kılınmış [KT D1] “**Yukarıda** mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.”

üze türük teñrisi türük idok yeri suwı ança étmiş [KT D10] “**Yukarıda** Türk (ebedî) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) öylece örgütlenmiş.”

üze teñri basmasar asra yér telinmeser türük bodun éliñin töröñün kim artatı udaçı erti [BK D18] “**Üstte** gök çökmezse aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu ve yasalarını kim bozabilirdi?”

türk bodun yitmezün téyin yuluk ermezün téyin üze teñri tér ermiş [O D3] “Türk halkı yitip gitmesin diye yok olmasın diye, **yukarıda** (ebedî) gök şöyle dermiş:”

atımın üze kök teñri asra yagız yér yana... [Ta D4] “Adımı **yukarıda** mavi gök, aşağıda yağız yer yine...”

üze on kat kök asra sekiz kat yer beş t(e)ñri üçün turur [Hu 80-82] “**Yukarıda** on kat gök, aşağıda sekiz kat yer beş tanrı için vardır.”

antag terkin butarlayu üze bıça yırtıp taşgaru kemişti [M I (TM. T.II D.176)] “O kadar çabuk parçalayarak **üzerini** (kıyafetini) keserek yırtıp dışarı fırlattı.”

özeki yaruk teñriler yarlıkña kodı inerler [SY 252] “**Yukarıdaki** aydınlık tanrıların emrinde aşağı inerler.”

1.2.30. yan

Yan sözü gerek tarihî devirlerde ve gerek bugünkü şivelerde çok kullanılan bir mekân zarfıdır (Duran, 1956: 101). Sözcük runik yazıtlar ile DLT ‘de ise *yaña* ve *yañak* şeklinde KB ‘de ise *yan* şeklinde geçmektedir. Taranan Uygur metinlerinde bu sözcüğe rastlanmamıştır.

on tünke yantaki tug ewirü bardımız [T1 K2] “Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşmış gittik.”

yana bağdaş ilme yanın yatmagıl ünün katgura sen katıg külmegil [KB 4114] “Bir de bağdaş kurma, yan yatma; yüksek sesle kahkaha atma”

yaña [DLT 605] “ırmağın kenarı ve her nehrin kıyısı.” Oğuzca.

1.2.31. yokaru

Türkçenin tarihî devrilerinde ve bugünkü şivelerinde çok kullanılmış olan *yokgaru* ve bunun fonetik değişimler gösteren şekilleri (ki bunları *yokgaru* *yokkaru* >*yokaru* >*yokarı* >*yukarı* şeklinde gösterilebilir) bir mekân zarfı olup *üst*, *üste*, *yukarı* anlamlarındadır. DLT ‘deki *yokyer* “yokuş yer” sözünü nazarı itibare alarak bunun normal şeklinin *yokgaru* olduğunu söyleyebiliriz. *Yokaru* sözünün ilk örneğini Orhun âbidelerinde buluyoruz. Fakat burada *yokaru* sözünün yanında bir de *yügerü* sözü mevcuttur (Duran, 1956: 10). *içgerü* ‘iç’, *taşgaru* ‘dış’, *İlgerü* ‘ileri’ veya ‘ileri doğru’, *oñarü* ‘sağa’, *yokaru* ‘yukarı’, *birgerü* ‘bir yere’ gibi direktifler donuklaşmıştır ve muhtemelen her türlü Uygur metni, Maniheist ve diğerlerinde birkaçı görülür (AGOT: 270). Sözcük runik yazıtlarda, Uygur metinlerinde ve Karahanlı metinlerinde hiçbir fonetik değişikliğe uğramamıştır. DLT ‘de *yokaru* yanında *yokar* sözü de mevcuttur.

yokaru at yete yadagin ıgaç tutunu agturtum [T1 K1] “Yukarı (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım.”

yme hroštağ p(a)dwahtag t(e)ñri korm(u)zta t(e)ñriden t(a)mudan yokaru agdukta [M I (T.II D.173b)] “Chroštağ ve Padwachtag tanrı Chormuzta tanrıdan ve cehennemden (yukarı) yükseldiğinde,”

korm(u)zta t(e)ñrig t(a)mudan yoqaru agturtı önt(ürt)i [M I (T.II D.173b)] “(Çünkü) Tanrı Chormuzta cehennemden (yukarı) yükselip dışarı çıkardı”

yme yokaru kodı ilgerü kirü atı iştilmiş [M I (T.II D.171.)] “ve yukarı ve aşağı, önünde ve arkasında, adı duyulur.

ötrü tigin başın töñitip ıglayu yirde yat[ı]p yok[k]aru turgalı aş aşlagalı unamadı [KP 63] “Bunun üzerine Şehzade başını eğip, ağlar halde yerde yatarak (ne bir daha) ayağa kalkmaya (ne de) yemek yemeye razı oldu.”

ötrü edgü ögli tigin yokaru turdı [KP 154] “Sonra iyi niyetli Şehzade **ayağa** kalktı.”

tjri tjrisi burkannıj edgü atın küsin işidip alku etözinteki tuu tüpleri barça yokaru turdı [Maitr. (13. I, 17=Nr. 27)] “Tanrılar Tanrısı Burkan ‘ın bu türlü iyi adını, şöhretini işitince bütün vücudundaki kılların uçları hep **yukarı** dikildi.”

ol tınlıg bu yirtinçüde tegzinür, azu yokaru tejriler yirinte meñi meñileyür, azu kodı üç yawlak yolka kirür [SY 197] “Bu varlıklar yeryüzünde dönüyor ya da **yukarıda** tanrıların parlayan ülkesinde neşe duyuyorlar ya da aşağıdaki üç kötü yolu yürüyorlar”

yokaru uçup bu özüm teñdüki yaşıl kökke örlep teñip siñdüki [KB 6064] “Benim **yukarı** çıkıp kaybolmam, mavi göğe çıkıp boşluğa karışmam,”

er yokaru turdı [DLT 366] “birisi onu ayağa (**yukarı**) kaldırdı”

1.2.32. yöre

Yöre sözü *etraf*, *muhit* anlamlarında olup gerek Osmanlıcada ve gerek bugünkü Oğuz şivelerinde kullanılan bir mekân zarfıdır. *Yöre* ‘nin ilk örneğini DLT ‘de görüyoruz (Duran, 1956: 28). Sözcük KB ‘de bulunmamaktadır.

yöre [DLT 454] “Her şeyin etrafı ve kenarı. Oğuzca”

1.2.33. yügerü

**yükgerü* ‘den bozma olduğuna şüphe yoktur: **yük* ‘ün direktif şeklidir; en uygun tanım ‘yukarı’ (EDPT: 915). Sözcük Runik yazıtlar ve Uygur metinlerinde gözükmektedir. Fakat Uygur metinlerinde sözcük yön anlamını kaybetmiştir. Bu sözcük yapılan anlamlandırmalara baktığımızda Caferoğlu, “hazır, mevcut, hâlen, şimdiki” anlamlarını vermiş (2015: 306), Tekin ise “şu anda” tanımını yapmıştır (1980: 142). Ayrıca Uygur metinlerinde bu sözcüğün tuhaf anlamları olduğunu Clauson da sözlüğünde belirtmiştir.

<...> *begim tégin yügerü teñri bolça* <...> [KT GB] “<...> beyim, prens(im) **yukarıda** (ebedî) gök oldukça <...>”

*olortokuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bod[un ö]girip sewinip to tonıtmuş közi **yügerü** körti [BK D2] “Tahta oturduğumda ölecekmiş (yok olacaktım) gibi düşünen Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini **yukarı** kaldırdı.”*

*türük bodun yok bolmazun téyin bodun bolçun téyin kañım éltéřiş kaganıg ögüm elbilge katunug tenri töpösinte tutup **yügerü** kötürti erinç [BK D10] “Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan ‘ı annem Elbilge Hatun ‘u (ebedi) gök, tepelerinden tutup (göğe) **yükseltmiş** elbette.”*

2. Biçimbirimsel Yön İfadeleri

Türkçede eklerin oluşumu ve fonksiyon değişimleri lehçe ve şivelere göre farklılık göstermektedir. Bazı eklerin Türkçenin bilinmeyen devirlerinde mevcut olduğu, bazı eklerin ise sonraki devirlerde ortaya çıktığı bilinmektedir. Ancak bu ortaya çıkış, ekin yoktan var olması şeklinde değil de mevcut şekil ve fonksiyon değişikliğine uğraması tarzında olmaktadır. Buna göre:

- a. Bazı ekler zaman içinde mevcut fonksiyonları yanında yeni fonksiyon kazanırlar, mesela bazı isim-fiil eklerinin şekil ve zaman eki hâlini alması gibi.
- b. Bazı ekler ses değişikliği yanında fonksiyon değişikliğine de uğrarlar, mesela *-gay / -gey* gelecek zaman ekinin *-a / -e* istek eki hâline gelmesi gibi.
- c. Bazı ayrı ayrı ses ve fonksiyon yapısına sahip iki ek birleşerek yeni bir yapı ve fonksiyonda, yeni bir ek halini alırlar. Meselâ *-ma / -me* fiilden isim yapma eki ile *-lıg / -lig* isimden isim yapma ekinin birleşerek *-malı / -meli* gereklilik halini alması gibi (Eraslan, 1999: 381).

Biçimbirimsel yön ifadeleri başlığı altında Eski Türkçe metinlerde kullanılan semantik durum kategorisinde bulunan lokal ekleri inceleyeceğiz. Bu bölümde inceleyeceğimiz ekler sırasıyla, lokatif, ablatif, direktif, allatif-datif ‘tir.

2.2.1. Eski Türkçede Lokatif Kullanımı

Lokal ekler içerisinde konum bildiren lokatif, figür-zemin arasındaki statik ilişkiyi dilbilimsel olarak belirtmekle mükelleftir. Eski Türkçe lokatif eki +dA ‘dır. Bu ek dışında bu fonksiyonda çok seyrek olarak kullanılan farklı ekler de mevcuttur.

Mevzu bahis olan eklerden biri datif-lokatif eki +kA ‘dır diğeri ise yönsel biçimlendirici eki +dXn sonekidir.

Bir lokal sonek *-ta, -te, -da, -de* bütün Türk dillerinde ortaktır. Moğolca lokal sonek *-t⁴* resmen Türkçedeki karşılığı ile aynıdır fakat burada lokatif-datif ‘tir. Modern lehçelerin çoğunda lokatif, fakat Eski ve Orta Türkçede bir ablatif fonksiyonuna da sahiptir. Türkçe *-t⁴* ‘nin birleşik bir sonek olduğunu düşünüyorum, t + a/e. Burada söylenecek olan şey, bir *-t* lokal sonekinin Ortak Türkçe isimlerde *-t* ‘nin artık aktif olmadığı *üst* ‘üst kısım’, *art* ‘geri, arkadaki kısım’ gibi örneklerde fosilleşmiş biçimde hayatta kalmasıdır (Sinor, 1988: 716-717).

Erdal (2004: 371-372), Eski Türkçe lokatif özelliklerini şu şekilde verir:

Lokatif, yerleşimi belirtir. Durumları da ifade edebilir. Eylemin etki alanını ifade eder. Kap, kutu vb. olarak işlev gören araçlar da lokatif durumunda bulunur. Lokatifin zamansal kullanımı görünürde çok yaygın değildir (zaten konumuz olmadığından var olan örnekleri vermeyeceğiz). Olayın sonucu bir durum ise lokatif, hedefi işaretlemek için hareket fiilleri ile de kullanılır. Bazı örneklerde lokatif, bir grubun üyeliğinin göstergesidir. Nispeten erken metinlerde, runik olanlar da dahil, lokatif, konuma ek olarak çıkma, ayrılma anlamına da sahiptir (bkz. Eski Türkçede Senkretizm). Elatifler³⁰, ilkinde lokatif durum formunu ekleyerek, sıfatları tekrar edebilir. Sözdizimsel olarak ilişkili isimler uygulamada genellikle lokatifte belirir. Bu sadece lokal ve zamansal olanlar için değil aynı zamanda soyut anlamı olanlar için de geçerlidir. Erdal ‘ın burada verdiği lokatif özelliklerinin tamamı yönsel için olmadığı hepsine değinmeyeceğiz.

Orhon Yazıtlarındaki iki *alveolar* ‘diş yuvası’ kümesinin dağılımı, T.Tekin 1968: 133 ‘de belgelenmiştir. *d¹* ve *d²* ‘nin burada görülen geçmiş zamandan daha genel olduğu ortaya çıkmaktadır: Burada *t¹* ve *t²* sadece gövde /l, n, r/ ile sona erdiğinde, genellikle ise diğer ünsüzler gibi /d/ ile yazılır. Ayrıca ŞU G6 ‘da /t²/ ile *köl+te* ‘gölde’ buluruz. Kural ayrıca *bunta, anta* ve *bizinte* olarak yazılan pronominal formlar için de geçerlidir. *r²(I)g²y²r²t²A* (KT G13-iki kez-) *erig yerte* olarak anlaşılırsa bir istisnadır; *yer* ‘in diğer bazı örnekleri, lokatif sonekinde /d/ alır. Küli Çor ‘daki *k2çn2d2A* başka bir istisna olabilir veya bu yer adı /n/ harfinden sonra vokal olabilir. IrqB 49 ‘da iki kez *ölümtä oz-* ve IrqB 42 ‘deki *ayakımta idişimte* de bu kurala aykırıdır. Maniheist kaynaklarda (Zieme 1969: 112-114 ‘te belgelendiği gibi); *çaydanta, elte, kanta, oronta, yolta, azunta, köñülte, tultonta* ve sıklıkla iyelik eki +(s)In+ ve zamirlerde, yani /l, n/ ‘den sonra T ile yazım buluruz. Bir yandan M III 81v1 ‘deki *yerinde* ve diğer tarafta TT II, 2 10 ‘daki (Orhon Türkçesinde olduğu gibi) *yerte* buradaki istisnalardır. Geç bir metin olan PothiBook ‘ta kural gözlenmez; Brahmi kaynaklarında da herhangi bir kural yoktur.

³⁰ Elative: Çıkma durumu, ablative için kullanılan diğer terim.

Karahanlıcada ise ses asimilasyonu buluruz, yani sessiz ünsüzlerden sonra +tA ve diğerlerinde +dA; ama bkz. DLT 'de *ış+da* örneği de vardır (AGOT: 173-174).

Eski Türkçe metinlerde lokal ekler içerisinde en çok kullanılan durum lokatiftir. Aşağıdaki örneklerde lokatif durumunda kullanılan bütün soneklere ait örnekler verilmiştir.

teñriteg teñride bolmış türük bilge kagan [KT G1] “(Ben) Tengriteg Tengride³¹
Bolmuş Türk Bilge Kağan(‘ım).³²”

ança érig yérte erser ança erig yérte beñgü taş tokıtdım bitidim [KT G13]
“Böylesi ulaşılabilir yerde ebedî taş kazıttım, yazdırdım.”

balıkdağı taşıkmış tagdağı énmiş térilip yétmiş er bolmış [KT D12] “Kenttekiler
dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler inmiş, toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.

türgeş kagan süsi bulçuda otça borça kelti süñüşdümüz [KT D37] “Türgeş
kağanının ordusu Bulçu ‘da ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi. Savaşık.

üçünç çuş başınta süñüşdüm [BK D30] “Üçüncü olarak Çuş Başı ‘nda
savaşım.”

töñer tagda tegip tokıdım üç tümen sü ölürtüm [BK G8] “Töngker Dağı ‘nda
saldırıp otuz bin askerini öldürdüm.

ıda taşda kalmış kuwranıp yéti yüz er boltı [T1 B4] “Yazıda yabanda kalanlar
toplanıp yedi yüz (kişi) oldular.”

sawı antag yarış yazıda on tümen sü tirilti tér [T2 B1] “Haberî şöyledir: “Yarış
Ovası ‘nda yüz bin (kişilik) ordu toplandı” der.

anta ayguçısı yeme ben ök ertim [T2 G5-6] “Orada danışmanı da bizzat
bendim.”

³¹ BK ve KT yazıtlarında geçen *teñriteg teñride bolmış türük bilge kagan* (KT G1; BK K1) ve *teñriteg teñri yaratmış türk bilge kagan* (BK D1) gibi ibarelerdeki *teñri* sözcüğünün kullanımı oldukça ilginçtir. Türk kağanının tanımlandığı bu ifadelerde *teñri* sözcüğü “gök, sema” ve “semavî” anlamı ile, bir taraftan da Türk kağanının yüceliğini ifade etmek üzere kullanılmıştır (Özönder, 1996). Dolayısıyla buradaki *teñride* ifadesini ‘gökte’ olarak çevrilmesi daha uygun olacaktır.

³² [Ben] Tengri gibi gökte doğmuş Türk Bilge Kağan (Berta, 2010: 190)

şad atıg anta birmiş boltokda tokuz oguz tg yağı ermiş bedük ermiş [O D6] “Şad ünvanını orada verdiğinde Dokuz Oğuz (ve) tg(?) düşman imiş, zorlu imiş.

keçende tümen süke süñüşdi [KÇ B10] “Keçen ‘de on bin (kişilik) orduyla savaştı.”

<...> ewdi bersil kadir kasar anta barmış ol bodunum keñeresde [Tes K4]
“<...> Evdi, Bersil, Kadir, (Akatzir(ler)?) (ve) Kasar(lar) o anda ulaşmış, bu boylarım Kengeres ‘te ...”

ötügen ili tegres ili ikin ara orkon ügüzde<...>[yét]miş yıl olormış [Ta D3-D4]
“Ötüken yurdu (ile) Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasında Orhon Irmağı ‘nda <...> yetmiş yıl hüküm sürmüşler.”

ulu yılıka ötügen ortosınta as öñüz baş kan idok baş kedininte yayladım [Ta B2]
“Ejderha yılında (752) Ötüken ‘in ortasında, As Öngüz Baş (ile) Kan Iduk Baş (dağlarının) batısında yayladım.”

türük éliñe altı otuz yaşıma idok o/u..g <...> birti [ŞU K4] “Kök Türk yurdunda yirmi altı yaşında kutsal <...> -verdi.”

selenēke³³ sika sançdım [ŞU D4] “Selenge ‘de sıkıştırıp mızrakladım.”

ol ay béş yigirmike keyre başı üç birküde tatar birle katı tokıdım [ŞU D6] “O ayın on beşinde Keyre (Irmağı ‘nın) kaynağı ile Üç Birkü ‘de Tatarlarla şiddetli bir savaşa tutuştum.”

sog[da]k tawgaçka selenēde bay balık yapıtı bértim [ŞU B5] “Soğdlu(lar) (ve) Çinli(ler)e Selenge ‘de Bay balık (kentini) yaptırıverdim.

tenride kut bulmuş - ötügen élinde <...> yegen? éркиn? [HT VII2] “Tengride kut bulmuş – Ötüken yurdunda <...> (Ben) Yegen Erkin(‘im).”

uygur yérinte yağlakar kan ata kel[igme] kırkız oğlu men [Su 1-2] “Uygur ülkesindeki Yağlakar hanını sürerek gelen Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım?).”

³³ **Selenēke**: Selenē ‘de. +kA, +gA bulunma-yönelme eki seyrek de olsa lokatif fonksiyonunda kullanılmış ve bu durum Orhon Türkçesine has bir durum olmamıştır. Uygur metinlerinde tespit edilen örneklerde bu ekin bu dönemde de seyrek olarak lokatif işlevinde kullanılmasına imkân sağlamıştır. Dolayısıyla bu tür kullanımlar için datif-lokatif senkretizminden bahsedebiliriz.

kök teñride kutum yuyka boltı [KarB II 6-7-8] “Mavi gökte kutum yufka oldu.”

yagız yérde yolım kısğa boltı [KarB II 8-9-10] “Yağız yerde (yeryüzünde) talihim kısa oldu.”

beşinç yerdeki bağ(ı)rın yorigma tnl(i)gka [Hu 122] “Beşincisi sürüngenlere³⁴,”

yme çaydanta y(i)mki baçak edgüti nomça töröçe oluru umad(i)m(i)z erser [Hu 322] “Dahası tören yerinde yimki ayinlerini, orucumuzu dinî öğretiye uygun olarak yapamadıysak;”

kop yirde açığ emgek körtükin [M I (T.II D.173a)] “(çünkü) her yerde şiddetli acı çektiler”

ne tañ sav..ev(i)mde yme ök[üş ta]kıgu kuşlar bar erür [M I (T.II D.177.)] “Ne tuhaf sözler (bunlar) ... evimde de bir çok tavuk ve kuş vardır.”

trazuk 'içinte olgurtur tiyür [M II (T.II D.178.)] “Terazi içinde oturur, der.”

tamudaki yekler tutar tiyür [M II (T.II D.178.)] “Cehennemdeki şeytanları ele geçir, der.”

antada ötrü wadziwanta tñri on kat kök tñride öz ton türdi [M III (T.II D.121.)] “Sonra tanrı Wadziwanta eteğini on kat gökyüzünde açtı.”

kün tñri yarukın kögmen tagda tuga kelir erti [M III (T.M. 423d.)] “Kögmen dağlarındaki güneş tanrısının ihtişamıyla yükselmeye gelmişti.”

kün tñriçe ço[mabata] y(a)rılıkamışu üçün 'içtin³⁵ [M III (T.M. 417.)] “(çünkü) güneş tanrısı gibi dinlenmiş (batmış gibi), başkentte (içeride).”

balık taştun tarıçılarag körür erti [KP 2] “Şehrin dışında çiftçileri seyrediyordu.”

bu yirtinçüde kamag tnl[i]glar üçün burkan kutın tileyü yok çıgay irinç y[a]rl[i]g tnlıglarka as[i]g tusu kılğalı çintamani erd[i]ni kolu buşıka keltim

³⁴ Özbay, ifadeyi Türkiye Türkçesine aktarırken moda mod çeviri yerine direkt anlamı verdiğiinden lokatif yok gibi gözüke de Le Coq (1941: 27) çevirisinde lokatifin varlığı gözükmetedir: “beşincileyin yerdeki bağı üstü yürüyen canlıya”.

³⁵ 'içtin: iç tarafta. Bu örnekte görülen sonek ablatif değil yönsel biçimlendirici sonekidir. Bu ekin Uygur metinlerinde gösterimsel sözcüklere gelebildiğini daha önce izah etmiştik. Bkz. 13.dipnot.

[**KP 130**] “Bu yeryüzündeki bütün canlılar için Buda saadetini dileyerek yoksul, fakir, sefil (ve) zavallı canlılara fayda sağlamak amacıyla Çintamani incisini sadaka (olarak) istemeye geldim.”

kaltı bakıl kapagda olurur erken kan udçısı biş yüz ud süre önti [**KP 167**] “(Şehzade) şehir kapısında^{day}ken Han ‘ın sığirtmacı beş yüz sığırı sürerek geçti.”

kün ortudun başlanıp nirvanka barı yrılıkadı [**Maitr.** (6. E(?), Ende=Nr. 221)] “Güneyde hüküm sürüp Nirvana ‘ya haşmetle vardı.”

amtı bu nomlug sawag kitumati uluşta ukmuş krgek [**Maitr.** (53. XVIII, 1=Nr. 6)] “Şimdi bu dini hadiseyi Ketumati adlı şehirde tasavvur etmek lazımdır.”

tşri yaljuk birle katılıp kitumati kent uluşta meji meñilep antran altunlug kaylarda kümüşlüg barklarda wayturlug sparlag erdnilig küriger kalaklarda meji meñileyürler [**Maitr.** (140. VIII, Ende=Nr. 106)] “Tanrılar insanlarla karışır ve başkent Ketumati 'de sevincin tadını çıkarır, (ayrıca) altın süslü sokaklarda, gümüş süslü evlerde, lapis ve kristal taşlarla süslenmiş tapınak ve kulelerde zevk alır.”

/...te buşuyu yrlikañ k/... anı körüp ol samantawrkaş yazıda yığılmış kuwrag aņsız korkarlar aymanurlar [**Maitr.** (112.=Nr. 176)] “... haşmetle kurtarın ... bunu görüp bu Samantavrksa ovasında toplanmış olan cemaat pek korkar ve ürkerler.”

takı yme ulug bedük tamulardaki böler kop etözlerin sorarlar erdi [**Maitr.** (202.=Nr. 39)] “ve ayrıca büyük, yüksek cehennemlerdeki zehirli örümcekler tüm bedenlerini emmişlerdi.”

antag bar kim ol tınlıg örtke örtänmez, suwda ölmez, tagda öñ yirte kanta yorisar bars irpiz böri ulatı yawlak tınlıglar alku tezerler [**SY 115**] “bu varlıklar ateşte yanmaz, suda ölmez (ve) dağlarda veya çölde dolaşırlarsa, kaplanlar, vaşaklar, kurtlar ve diğer kötü varlıklar kaçarlar;”

ol tarnı bu küçiñe bu yirtinçü yirsuwdaki tınlıglarka öküş asıg tusu kılımız [**SY 366**] “Bu Dharani sayesinde, bu dünyadaki varlıklara birçok avantaj gösterdik.”

2.2.2. Eski Türkçede Ablatif Kullanımı

Lokal ekler içerisinde kaynak (eylemin başlangıç noktası) bildiren ablatif, figürün zemin üzerindeki alacağı yol için çıkış noktasını dilbilgisel biçimde ifade eder.

Eski Türkçede ablatif durum eki üç farklı kullanım ile karşımıza çıkmaktadır: +dA, +dAn ve +dIn. Bu eklerin oluşumu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu konu üzerine Kemal Eraslan (1999: 383-384) önemli bir çalışma yapmış ve ablatifin yapı ve teşekkülü hakkında şu görüşleri paylaşmıştır:

Kanaatimizce +dın / +din, +tın / +tin, n ağzında (Mani sahasında) +dan / +den, +tan / +ten çıkma hâli eki, “yer” ve “cihet” bildiren isimden isim yapma eki +dın / +din, +dun / +dün eki ile +da / +de, +ta / +te bulunma hâli ekinin karışmasından oluşmuştur. Buna sebep her iki ekin temel fonksiyonlarının “yer” bildirmesidir. Görüşümüzü kuvvetlendiren hususlar şunlardır.

- Eski Türkçe 'de +da / +de, +ta / +te ekinin asıl fonksiyonu olan “bulunma” yanında “çıkma” fonksiyonunu da yüklenmektedir. Böylece ek, +dın / +din, +tın / +tin, +dan / +den, +tan / +ten ekine hem ses hem de fonksiyon olarak katılmıştır.
- n ağzında +dan / +den, +tan / +ten şeklinin bulunması, ı / i ünlüsünün a / e şeklinde genişlemesi değil, bulunma hâli ekinin geniş ünlüsünün varlığı ile ilgilidir.
- +dan / +den, +tan / +ten şeklinin Eski Türkçe yanında Kıpçak Türkçesi ile Özbek Türkçesi 'nde de görülmesi bu değişimin Eski Anadolu Türkçesi 'nde ortaya çıkmadığını göstermektedir.
- Batı Türkçesi 'nde kullanılan +dan / +den, +tan / +ten şekline mukabil, Doğu Türkçesi 'nde +dın / +din, +tın / +tin şekli yaygınlaşmıştır. Eğer Oğuz Türkçesi 'nin 10, 11 ve 12. yüzyıllarına ait metinleri elimizde bulunsaydı, +dan / +den, +tan / +ten şekline rastlamamız mümkün olacaktı.
- Bilindiği gibi Uygurca 'da başlıca iki ağız bulunmaktadır: /y/ ağız ve /n/ ağız. /y/ ağızını Budist, /n/ ağızını Mani sahası devam ettirmiştir. Oğuz grubu /n/ ağızına dayandığı için +dan / +den, +tan / +ten şekli yeni ortaya çıkmış bir şekil değil, Mani ağızı özelliğinin devamıdır.

Ablatif ekinin şekil özellikleri ve kullanım alanların hakkında Erdal şu açıklamayı yapmaktadır:

Ablatif soneki Karahanlıda olduğu gibi, +dA 'nın sadece lokatif olarak kullanıldığı birçok Uygur kaynağında +dIn olarak görülür. Bugün modern Uygur hariç her yerde bulunan +dAn varyantının, klasik öncesi veya Maniheist metinlerdeki mevcudiyeti kanıtlanmıştır. DLT, hem +dIn hem de +dAn ekine sahiptir. +dAn vokali, analogi yoluyla +dA lokatif sonekinden alınmış olabilir veya tam tersi en yaygın varyant olan +dIn yuvarlaklaşmadığında benzer şekle sahip olan *orientational* 'yönel' sonekten etkilenme yoluyla ikincil olarak ortaya çıkmış olabilir. Bunlar morfolojik varyantlar gibi görünmektedir, fakat Maniheist metinlerdeki +dAn,

kaynakların bu grubunda da bulunan vokallerin azaltılmasının bir parçası da olabilir (AGOT: 174).

Lokatif formun ablatif anlamı olduğu ilk metinlerde, ablatif formunun kendisi daha çok +dXn sonekinden sonra kullanılmış gibi görünmektedir. Budist metinler arasında TT VI 'da düzenlenen Sekiz Yükmek Yaruk 'da +dAn sonekini buluyoruz: Londra parşömeni (Laut: 1986: 87 'de belgelendiği gibi) 406-416 'da 8 kez, *kün ay tengriden* (404) ve *taloy ögüzden* (44) olarak. Maniheist metinlere benzer şekilde, TT VI 'da Londra parşömeninde +dIn örneği yoktur ve ablatif anlamı normalde +dA sonekiyle kaplıdır. Geniş bir klasik öncesi metin olan Maitr, +dAn değil sadece +dIn sonekine sahiptir (ör. MaitrH XX 14v1 'de *tamudın*). Laut: 1986: 70,77 notlarında, bu metnin Hami yazmasının ablatif anlamında sadece +dIn sonekine sahip olduğunu belirtirken, Sengim yazması +dIn 'ın yanında ablatif anlamında +dA sonekini de gösterir. (AGOT: 175).

Ablatif içerikleri, bütün runik metinlerde ve çoğu Maniheist kaynaktaki çoğu zaman +dA ekiyle gösterilir, bazı Maniheist metinlerde de +dAn ve +dA birlikte kullanılır. +dAn (Maniheist metinlerin çoğunun biçimidir) ve ablatif +dA örneklerine bakıldığında, kullanımlarının aynı olmadığı izlenimini edinebilirsiniz: ilki genellikle bir kaynaktan dışarıya doğru olan fiziksel hareket için kullanılır, ikincisi öznenin sadece ayrıldığı veya ayrı tutulduğu, karşılaştırma kullanılan, *ken* 'sonra' gibi edatlar tarafından kullanılan kaynakları ifade eder. (AGOT: 375)

Runik yazıtlarda tek ablatif eki konumunda bulunan +dA, +tA eki, Uygur döneminde geç döneme ait Budist metinlerde dahi az da olsa görünmektedir. Bu durum diğer ablatif ekleri için de söz konusudur. Eski Türkçenin tamamında üç farklı ablatif ekinden söz edecek olursak eklerin kullanıldığı dönemlerin sınırları kesin değildir. Aşağıdaki örneklerde Eski Türkçe ablatif ekinin kullanıldığı tüm formlar verilmiştir.

türük bodun yok bolmazun téyin bodun bolçun téyin kañum éltéřiş kaganıg ögüm elbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürmiş erinç [KT D11] “Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan 'ı, annem Elbilge Hatun 'u (ebedî) gök, tepelerinden? Tutup (göğe) yükseltmiş elbette.”

közde yaş kelser tıda köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım [KT K11] “Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm.”

<...> *késre tawgaç kaganta kop bedizçi kelürtüm [BK K14]* “<...> sonra Çin kağanından süsleme ustası tamamen getirttim.”

elig yaşıma tatawı bodun kitannda adr[ıltı] [BK G7] “Elli yaşımdayken Tatavı halkı Kitanlılardan ayrıldı

*anča olorur erkli oguzduntun*³⁶ *küreg kelti* [T1 G1] “Bu şekilde yaşıyorken Oğuzlardan kaçak geldi.”

kırkızda *yantımız türgeş kaganta küreg kelti* [T1 K5] “Kırgızlardan geri döndük. Türgeş Kağanından kaçak geldi.”

temir kapıgka tegi értimiz anta yanturtumuz [T2 G1] “Demir Kapı ‘ya kadar ulaştık. (Orduyu) oradan döndürdük.”

üze teñri koñ yılka yétinç ay küçlüg alp er kaganında adrılı bardınız [O K4] “Yukarıda (ebedî) gök, koyun yılının yedinci ayında güçlü (ve) kahraman kağanından ayrılıverdiniz.

anta kériu barıp yinçü ügüzüg keçe temir kapıgka tezikke tegi sülep kazgantu [KÇ D4] “Oradan geri dönüp İnci Irmağı (Sirderya) ‘nı geçerek Demir Kapı ‘ya (ve) Tezik ‘e (Tacik?) kadar sefer edip kazandı.”

bıña <...> yorıdı ozmış tégin udurganta yorıyur tédi [Ta D6] “Süvari birliği <...> ilerledi. “Ozmış Tegin Udurgan ‘dan (bize doğru) ilerliyor” dedi.”

sekizinç ay éki yanıka çığıltır költe kañuy kezü süñüşdüm anta sançdım anta udu yorıdım [ŞU D6] “Sekizinci ayın ikinci gününde Çığıltır Gölü ‘nden Hanuy(?) Irmağı (boyunca) ilerlerken savaştım, orada mızrakladım (ve onları) kovaladım.”

taşdıntan üç karlok üç idok ttü tür[geş] <...> o/ult <...> ötüken te ben ..ı/i anta t[okıdım] [ŞU G4] “Dışarıdan Üç Karluk(lar) üç kutsal <...> Türgeş(ler) <...> Ötüken ‘de, ben <...>-i orada bozguna uğrattım.”

k(e)ntü tugmış kılınmış menigü t(e)ñri yerin unıtu iddı, y(a)ruk t(e)ñrilerde adrılı [Hu 16] “Kendi doğduğu, yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu ve ışık, tanrılardan ayrıldı.”

³⁶ Yönsel biçimlendirici sonek +dXn 'un eklendiği *Oguzduntun* ‘da ‘Oğuz tarafından’ her iki sonek de açıkça sesli harf olmadan yazılır: Bu, yazıtsal ablatif sonekinin /A/ ile okunması gerektiği anlamına gelir, çünkü sesli harfleri eğer yazıtta ablatif sonek +dIn olarak kullanılmış olsaydı açık bir şekilde /I/ olarak (yuvarlak sesli harflerden sonra) yazılmak zorunda kalacaktı; bu yüzden +dAn okumayı tercih ediyorum (AGOT, 2004: 174-175). T1 G1 ‘deki bu ablatif eki ŞU G4 ‘te de karşımıza çıkmaktadır. Maniheist metinlere ait olması gereken bu ekin oluşumu daha erken bir dönemde ortaya çıkmış gibi gözükmektedir.

sizlerde almış agu kormuzta t(e)ŋrike atgay m[(e)n] [M I (T.I a)] “Tanrı Chormuzta'ya karşı sizden alınan zehri enjekte edeceğim (fırlatacağım):”

*t(a)k(ı) k(a)ltı ıg yaŋı yir**den** ti-min örtürürçe* [M I (T.II D.173b)] “aynı zamanda ekinlerin yeni zeminden hemen yükselmesi ile aynıdır.”

min yapgun iki yaruk orduga k(i)rtg'ün(ç)lüg n(i)goşak htaitin³⁷ k(e)lmişte bu em(i)g iki kata okı(y)u t(e)g(i)ntim [M I (T.II D.171.)] “Her iki ışık sarayına inanan bir denetçi olan ben, Yapgun, Chataı ‘**dan** dönerken bu çareyi(?) iki kez okudum.”

[y]ekler oğlanları kim köklerden...y[ir]gerü tüşmişler erti [M II (T.II D.75.)] “Şeytanların oğulları (çocukları) gökyüzünden ... dünyaya düşmüşlerdi.”

t(a)mgakında k(a)ra tütün taşık ar tiyür [M II (T.II D.169.)] “Boğazından siyah duman çıkıyor, der;”

kün tŋri ordusintan küntŋri ög tŋri wadziwanta tŋri [M III (T.M. 291.)] “Güneş tanrısının sarayından, güneş tanrısı, ana tanrı ve tanrı Wadziwanta ...”

biligsizin yoriyur bu et'özde ertigli biş tŋri küçin bal(ı)g [M III (T.M. 300.)] “hiçbir bilgi olmadan yürür; bu bedenden gelen beş tanrının gücü bağlı (olur).”

ol ödün bodis[a]v[a]t tigin [kaŋ]ı kanta³⁸ bu y[a]rl[ı]k işidip y[a]rl[ı]k bolzun tıdmazun barayın tip ötünti [KP 60] “O zaman Buda namzeti Şehzade, Han babasından buyruğu işitince: “Ferman buyrulsun, (kimse) engellemesin (de) gideyim.” diye arz etti.”

*inçe tip tidi y[a]rlık bolmaz erser bu yir**de** yok[k]aru turmaz m[e]n aş aşanmaz m[e]n ölgey m[e]n tip tidi* [KP 64] “Şöyle dedi: ‘Ferman buyrulmazsa buradan kalkmayacağım, yemek yemeyeceğim (ve) öleceğim.’ dedi.”

ol linhua sayu birer agulug yılan bar agu tını iraktın ançulayu közün[ü]r kaltı linhua sayu tütün tüt[e]rçe ol erser [KP 107] “O lotus (çiçeklerinin) her biri(nin)

³⁷ Maniheist metinler içerisinde dönem özelliği olmamasına rağmen sadece bu örnekte ablatif durum eki +dIn olarak kullanılmıştır.

³⁸ Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin metni Budist bir metin olmasına rağmen ablatif durumu burada +dIn ekinden daha çok +dA ekiyle kullanılmıştır.

yanında) birer zehirli yılan var. Zehirli nefesleri uzaktan öyle görünür (ki) sanki her bir lotustan duman çıkıyor gibi.”

ewde önüp altı yıl tapawan berk te duşkaracı ar emgek emgenmişin [Maitr. (1. E,3=Nr.37)] “evi barkı terkedip (evden çıkıp) altı yıl inziva ormanında (tapawan = skr. tapavana) keşişlik ızdırabı (duşkracı ar emgek = skr. duskaracarya) çektiğini,”

*antran*³⁹ *kopup tñri burkannıñ köligesiñe sıgıntı* [Maitr. (5. E, (?)=Nr. 93)] “Oradan da kalkıp Tanrı Burkan ‘ın gölgesine sığındı,”

biz öñre kişi etözün te erken şakimun burkan şazınuntaki ewdin barktan önmiş toyın şmnanç şrmiri şrmirençler neñ arıg çkşabut ların artatdımız [Maitr. (174. XX, 15=Nr. 30)] “Önce insan varlığındayken, Buda Sakyamuni disiplinde evden barktan ayrılıp toy keşiş ve toy rahibelerin; keşişlerin ve rahibelerin saf buyruklarını kırdık.”

ol ayıg kılınç küçinte ulug tamularda togdumuz tamudın kurtulup bu kiçig tamularda togmuş erür biz [Maitr. (110.=Nr. 89)] “Bu kötü amel yüzünden büyük cehennemlerde doğduk. Cehennemden kurtulup bu küçük cehennemlerde doğduk.”

*ötrü olurmuş orununtın*⁴⁰ *örü turup*, [SY 011] “ve oturduğu koltuğundan kalkıp,”

ol ödün alkinçsiz ülgüsüz etüzlüg bodistw orunta turup, eligin kawşurup, teñri burkanka inçe tip ötüg ötünti [SY 376] “Sonra “Bitmez tükenemez, Aşırı vücutlu” (adlı) Bodhisattva koltuğundan kalktı, ellerini bir araya getirdi ve ilahi Buda'ya şu soruyu sundu:”

³⁹ **antran** ‘oradan’. Bu sözcük Maitrisimit ‘te çok yaygın kullanılan bir zamirdir. Ş. Tekin (1976: 295) bu zamirin teşekkülü hakkında şu ifadeler yer verir: *antran*, *andıran*, *andırtın*. Bütün bu şekillerde *öngdürü*, *öngdürüti*, *kidirtü*, *üstürdü*, *üstürüti*, *kündürü* kelimelerinde, Moğolcadaki bulunma hâl eki olan *+tur*, *+tır* görülmektedir (krş. Küntüz <kün + tüz). Anlamı ve kullanım alanı çok daraldığından bu ek kendisinden sonra zorunlu olarak bir eski verme hâli eki *+a* ve vasita hali eki *+n* almış olmalıdır: *an + dır + a + n* (Ek yığılması).

⁴⁰ TT VI ‘daki Sekiz Yükmek Yaruk ‘un ilk 26 satırı Berlin’deki fragmanlardan oluşmaktadır. Geri kalan fragmanlar Londra ‘ya aittir. Dolayısıyla Londra fragmanlarında görülmeyen *-tın* ablatif eki Berlin fragmanına aittir.

adra atlıg bilig teñri yirinten yana agam bitig, nirwan bitig belgürer [SY 415] “Buna karşılık, Agama kitapları ve Nirvana kitapları 'Adra adıyla bilinen Tanrılar Ülkesi 'nden geliyor.”

2.2.3. Eski Türkçede Direktif Kullanımı

Direktif, Türk dili için arkaik bir ektir. Bu ekin canlılığını koruduğu ve aktif olarak kullanıldığı dönem Orhon Türkçesidir. Uygur Türkçesinde devam etmiş olmasına rağmen aktif kullanımı zamanla azalmış ve Karahanlı Türkçesinde fonksiyonunu kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren kullanıldığı sözcüklerde donuklaşmış bir biçimde faaliyet göstermiş ve günümüze bu şekilde ulaşmıştır. Erdal Direktif eki için şunları söylemektedir:

Budist Uygur ve Karahanlı Türkçesindeki + gArU kıtlığı tarihsel gelişim sürecinde durum eki sisteminin azaltılması olarak açıklanabilir fakat başka bir açıklama da mümkündür: Direktifin şekli, isimden türetilen +gAr- fiillerinin ünlü zarf-fiili ile özdeşdir ve ondan geliyor olabilir.

taş+ık- ‘dışarı çıkmak’ ve *taş+gar-* ‘dışarı çıkmak’ ile *iç+ık-* ‘içeri girmek’ ve *iç+ger-* ‘içeri girmek’ arasında bir ilişki olduğu şüphesizdir ve kaynağındaki ettirgen anlamını kaybeden taşlaşmış ettirgen zarf-fiilleri olduğunu biliyoruz. *bir+ık-* ‘bir yerde toplamak’ ve *birger-* ‘in direktif anlamı olan *birgerü* ‘bir yere’ ile ilişkili olma olasılığı yüksektir. Bu sonuncusu, *içgerü* ve *taşgaru*, Eski Türkçenin tamamında en yaygın olan direktif formları arasındadır. Öyleyse sadece Budist Uygur döneminde canlı bir direktifin yokluğu kayıpla değil belirli bir lehçedeki sınırlı evrim/gelişim ile açıklanmalıdır. Üçüncü bir olasılık da direktifin *+gAr ‘daki pronominal datif ve bu tür taşlaşmış zarf-fiiler arasındaki etkileşimden gelmesidir; Tuvaca’da *puruŋgar* ‘ileri; doğruya’, *songar* ‘geri; batıya’ ve *künŋer* ‘güneşe doğru’ gibi yön ifadeleri olduğunu (veya son yüzyılda olduğunu) unutmayın. Bazı bilim adamları, + gArU ‘nun ilk hecesini datif ile ve ekin ikinci hecesini + rA ekiyle birlikte heceleyebileceklerini; diğerleri de + gArU ve + rA ‘yı ayrı bir sonek olarak düşündüler. Bununla birlikte, datifin damaksılı /k/ fonemine ait olduğu gösterilmiştir, kullanılan yazının bu amaç için yeterince açık olduğu her yerde, çok az istisna dışında; direktifin damaksılı, diğer taraftan, runik metinlerde, Arapçada ve diğer yazı sistemlerinde tutarlı bir biçimde /g/ fonemine aittir. +gArU ‘nun ikinci hecesinin vokali, varlığı kanıtlanmış durum eki + rA ‘ninkinden farklıdır. İki ekin paylaştığı tek şey semantik taraftaki genel lokal içerik ve *phonic* ‘sesçil’ şekle ilişkin ses /r/ dir; tarihsel gelişimlerinde de oldukça farklıdılar. Yine diğer bilim adamları (aralarında Gabain, Clauson ve Hesse ‘nin de olduğu) direktif sonek +rU ‘nun varlığına inanırlar: *kerü* ‘geri’, *berü* ‘beri’, ‘+(X)mArU (1.tekil kişi iyelik direktif), *tapa+ru* ve Hesse 2001 tarafından önerildiği gibi, *sıñar* ‘dan türetilen bir son çekim edati *sıñaru* ‘da ortaya çıkması gerekirdi. Bu kelimelerin her ikisini de 3.kişi iyelik eki +sIn+ ‘ın iki alafon kümesinden biri olan varsayımsal zamirden gelen, *añar* ve *muñar* datiflerine benzeyen

sınar olarak almak isterdim. Görünüşe göre tapa edatının direktif içeriğini belirgin hale getirme ihtiyacı dışında ikincil olarak oluşturulmuş, bununla birlikte Eski Türkçede doğruluğu kanıtlanmamıştır. +(X)mArU eki, belirgin bir temeli olmayan *berü* ve +(X)mA datif eki gibi 2.kişiye benzerlik içinde oluşturulmuştur, +rU ‘nun erken olabileceği tek kelime olarak *kerü* ile kalabiliriz. Bunu *ke+gerü ‘den gelmek için de alıyorum (AGOT: 177-178).

Direktif ekinin teşekkülü hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Türkçe yön gösterme durumunun kökeni üzerine çalışma yapmış John Erickson (2015: 331), Ščerbak ‘ın çalışmasından yola çıkarak bu ekin kökeni üzerine üç farklı varsayım tespit eder.

İlk varsayım, yön gösterme durumu işaretleyicilerinin ad kökenli bir çıkış noktasına sahip olduklarını ileri sürer. Bu varsayımın ana savunucusu Ramsted yön gösterme durumu işaretleyicisi olan –ru ‘nun Türk lehçelerine ödünç alınmış olan Çince *lu “yön, yol” kelimesinden türemiş olduğunu iddia eder. Ancak Eski Türkçe metinlerinde bu özel kelimenin bulunmayışı bu ihtimali büyük olasılıkla imkânsız kılmaktadır.

İkinci varsayım, şu anda “yön gösterme durumu” olarak bildiğimiz işaretleyicilerin erken zamanlarda var olan durum ekinin basit bir yansıması olduğunu varsaymaktadır. Bu varsayımın, Kotwicz ve Lewicki gibi savunucuları, Türkçe yön gösterme durumu işaretleyicilerinin Proto-Altaycada değilse bile Proto-Türkçede meydana gelmiş olan bir durum ekinden çıktığını kabul etmektedirler. Radloff, Menges, Arat ve Kononov gibi bazı bilim adamları –*garu*, –*gerü* şeklindeki yön gösterme durumunun, iki durum ekinin diğer bir deyişle yön gösterme durumu –ru ~ –rü ve yönelme – bulunma durumu –ga ~ –ge ‘nin birleşimini temsil ettiğine inanırlar.

Belki de en yaygın olarak kabul edilmiş olan üçüncü varsayım, yön gösterme durumunun fiilimsi bir kökene sahip olduğunu iddia eder, şöyle ki erken dönem Türk dillerindeki yön gösterme durumu taşıyan kelimelerin çoğu aslında tek ünlüden oluşan bir zarf-fiil (son)eki ile çekimlenmiş, –r ile biten bir fiil gövdesinden oluşmuştur. Bu varsayımın savunucuları Bang-Kaup, Samojlovič, Zajaczkowski, Räsänen, von Gabain, Karimov ve yakın zamandan Ščerbak ‘tır. Ercilasun (2014: 95) da bu görüşe katılmakla birlikte şu ifadelerle yer verir: Esasen bu ek içindeki –ga ‘nın datif eki olduğu da birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Buna göre –ru; “uru” son çekim edatından kontraksiyon yoluyla ortaya çıkmış bir şekildir: ortusına uru> ortusınaru. “Uru” edatı, “ur-” fiilinin gerundium şeklinden kalıplaşmış olmalıdır. Semantik bakımdan “gün ortasına vurarak, gün ortasına yönelerek” şeklinde bir düşünüş mümkündür.

Bu görüş ve varsayımların ardından Erickson ‘un (2015: 335) kendi çözüm önerisi şu şekilde olmuştur: Eski Türkçenin en erken metinlerinde yön gösterme durumu kelimelerinin sesbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel nitelikleri ile uyumlu bağımsız bir fiil bulmaktır. Sonunda anlaşıldı ki; büyük bir olasılıkla aday *er-* fiil

köküdür çünkü bu özel fiil sözcüklerde çoğunlukla iki ayrı anlam (1) ol-; (2) eriş-, ulaş-, geç- (örneğin; Clauson 1972; Gabain 1974, Tekin 1968) ile listelenmiştir ve sesbilimsel biçiminde, yön gösterme durumu işaretleyicileri ile bağlantılı karakteristik /r/ ‘ye sahiptir. Ayrıca, kelimenin çifte anlamı niçin bu eklerin çoğunlukla cümle içinde çeşitli konumlarda ya “-e doğru” ya da “-da, -de” şeklinde tercüme edildiğini aydınlatacaktır. Bununla beraber bu fiil, aşağıda (5a) - (5c) ‘de görüldüğü gibi hem sözlüksel biçimlerin iç morfo-sentaktik yapısına hem de Eski Türkçede yön gösterme durumu kelimelerinin sözdizimine kolayca uymaktadır.

(5a) isim + (yönelme durumu) + er- “olmak; ulaşmak, erişmek, geçmek” + zarf-fiil

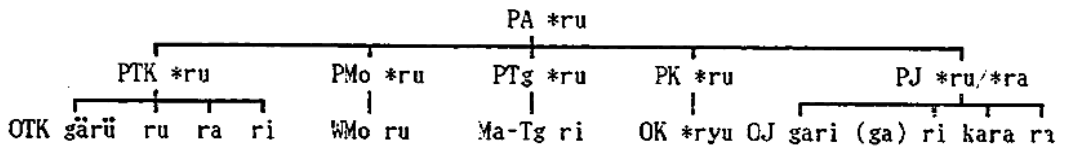
(5b) kagangaru < kagan-ga+er-ü

“kağana doğru” kağan-yönelme durumu erişmek-zarf-fiil (kağana ulaşmak)

(5c) içre <iç – ge + er-ü ya da içre <iç + er - ü

içeri iç-zarf-fiil ol- zarf-fiil içeri iç ol-zarf-fiil

Direktif sonekin birden fazla ekin birleşerek oluştuğu su götürmez bir gerçektir. Erdal, bu ekin datif ile ilişkisi olmadığını savunsa da datif ekinin (+kA) değiştiği yerlerde (iyelik ekinden sonra pronominal /n/ ile birleşerek + ηA ve 1. Kişi tekil iyelik ekinden sonra +A) aynı değişikliklere direktif ekinin de uğraması (iyelik ekinden sonra pronominal /n/ ile birleşerek + ηArU ve 1. Kişi tekil iyelik ekinden sonra +(X)mArU -bu ek sık geçmez-) bu durum eklerinin arasındaki ilişkiyi net bir şekilde göstermektedir. Öte yandan datif ekinin işlevlerinden bir tanesinin hedef bildirmesi olduğu düşünüldüğünde yine bu iki durum arasındaki ilişki ortaya çıkar.

Itabashi (1987: 190) ‘nin verdiği şemadan yola çıkarak Proto Altaycada bir *ru direktif eki olduğunu ve bu ekin Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca ‘ya sirayet ettiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu *ru ekinin aynı fonksiyona sahip olan datif ekiyle birleşerek net bir şekilde yön ifade etmek için kullanılması yönünde bir engel görünmemektedir. Zira Türkçede datif ekinin birden

fazla fonksiyonu olduğu düşünülürken bu ek yön işlevini belirgin hale getirmek için -allatifin de olmadığı düşünülürken- böyle bir ek türetilmiş olabilir.

Direktif eki runik metinlerde çok sık olarak geçmesine rağmen genellikle *il*, *yır*, *kırı*, *ber* gibi coğrafi yön sözcükleriyle birlikte kullanılmıştır. Burada Tonyukuk yazıtını ayrı tutmak icabeder. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere Tonyukuk yazıtında coğrafi yön sözcüklerinin yanı sıra bütün isimlere yön manasını vermek için -tıpkı Uygur metinlerde olduğu gibi- sıkça kullanılmıştır.

ol yérgerü barsar türük bodun ölteçi sen [KT G8] “O yerlere gidersen Türk halkı öleceksin.

eçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantun yazıka tegi süledimiz [KT D17] “Amcam kağan ile doğuda (doğuya **doğru**) Sarı Irmak ‘a (ve) Şandong Ovası ‘na kadar sefer ettik.

bodunug igideyin téyin yırgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtañ tatawı bodun tapa bérgerü tawgaç tapa ulug sü eki yégirmi süledim [KT D28] “Halkı besleyeyim diye kuzeyde (kuzeye **doğru**) Oğuz halkı tarafına, doğuda (doğuya **doğru**) Kitan (ve) Tatavı halkı tarafına, güneyde (güneye **doğru**) Çin tarafına büyük ordu (ile) on iki sefer ettim.”

amga korgan kışlap yazıña oguzgaru sü taşıkdımız [KT K8] “Amga Korgan ‘da kışlayıp ilkbaharda Oğuzlara **doğru** asker gönderdik.”

ilgerü kurıgaru sülep térmiş kuwratmış [BK D11] “Doğuya, batıya sefer edip (adam) derleyip toplamış.

ilgerü barıgma bardıg kurıgaru barıgma bardıg [BK D19-20] “Doğuya gidenleriniz gitti. Batıya gidenleriniz gitti.”

tokuz oguz bodun yérin suwın ıdıp tawgaçgaru bardı [BK D35] “Dokuz Oğuz halkı topraklarını bırakıp Çin ‘e gitti.”

<...> *gakiña? yériñerü suwıñaru kontı* [BK D40] “<...> topraklarına yerleşti.”

kıtañgaru tonra eşimiğ idmiş [T1 G2] “Kitanlılara Tongra Eşim ‘i göndermişler.”

kök öñüg yoguru ötüken yışgaru uduztum [T1 G8] “Kök Öng (Ongi) Irmağı ‘nı (bata çıka) açıp (orduyu) Ötüken (ormanlı) Dağları ‘na **doğru** sevk ettim.”

öñre türk kagangaru sülelim témiř [T1 D3] “‘Doğudaki Türk kağanına sefer edelim’ demişler.”

aņaru⁴¹ sülemeser kaç neņ erser ol bizni ... [T1 D3] “‘Ona **karşı** sefer etmezsek nasıl olsa onlar bizi...”

ol sawıg éřidip kaganım ben ewgerü tüşeyin tédi [T1 K6] “‘O sözü işitip kağanım, ‘ben karargaha gideyim’ dedi.”

bög<ü> kagan baņaru ança ayıdmiş apa tarkangaru⁴² içre saw idmiş bilge toñukuk aņıg ol üz ol [T1 K10] “‘Böğü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan ‘a gizli haber haber göndermiş: “‘Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir...”

<...> elser ilgerü kontı [Tes G3] “‘<...> Elser? doğuya yerleşti.”

öñdüni kañuy künüy bz<...> i<i>lagım ötüken yiri onđı tar[kan] süy yag<i> bodunka [kaga]nđı bériģerü uı altun yış kédin uı kögmen <i>liģerü uı költ[i]? [Ta B5] “‘Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <...> i otlağım Ötüken, kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) **güney** ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, **doğu** ucu Költi(?)’dir.”

yelmesin éř yériģerü idmiş [şU D12] “‘Öncü birliğini, müttefiklerin (bulunduğu) yere göndermiş.

basmıl yağıdıp ewimerü⁴³ bardı [şU G4] “‘Basmıl(lar)ı düşman edip karargahıma (**doğru**) vardı(lar).”

sön yeklügün süñüşüp bal(ı)kdukin k(a)raka kat(ı)ltukın üçün, t(e)ņri yerıģerü baru umatın bo yerde erür [Hu 75-80] “‘Ezelden beri şeytanlarla savaşıp

⁴¹ Aņaru direktifi bir kez Tuñ (1, 20) yazıtında doğrulanmıştır, fakat Karahanlı ‘da yoktur ve Uygur ‘da da nadirdir; UW (Uigurisches Wörterbuch) girişi sadece iki örnekten bahseder ve bunlardan birinin okunmasının belirsiz olduğu söylenir (AGOT: 200).

⁴² *ilgärü* ve *apa tarkangaru* örnekleri, runik yazıtlarda bu ekin damaksılının /l, n/ den sonra K olarak yazılmadığını gösterir (AGOT: 177). Bu ekin eski Türkçe metinlerde rastladığımız /K/ ile yazıldığı tek sözcük *yoqaru* ‘dur.

⁴³ Erdal ‘ın yukarıda bahsettiği 1.kişi iyelik direktif ekidir. Ekin runik metinlerde geçtiği tek örnektir.

yaralanarak karanlığa karıştığı için gökyüzüne ulaşamadan bu dünyada kaldılar.”

yme alkanur erken köñülümüzni sakınçım(i)znu t(e)ñrigerü tutmad(i)m(i)z erser [Hu 253] “Dahası dua ederken gönlümüzü, düşüncemizi tanrıya **doğru** yöneltmediyse;”

yme künke aşadukumuz beş t(e)ñri y(a)rukı k(e)ntü özümüz üzütümüz, todunçsuz uvutsuz suk yek s(e)viginçe yorıduk üçün y(a)wlak yergerü barır [Hu 342] “yine her gün yediğimiz beş tanrı ışığı, kendi bedenimiz, ruhumuz utanmaz, ahlaksız, şeytanî hırsların hevesine daldığı için kötü yere (şeytanın yerine) **doğru** gider.”

bişinç onınta t(e)ñri yiri-ñerü kapagın açdı [M I (T.II D.173b)] “Beşinci olarak sağındaki cennetin gökyüzüne açılan kapısını açtı.”

yme yokaru kodı ilgerü kirü atı iştilmiş [M I (T.II D.171.)] “ve **yukarı** ve aşağı, **önünde** ve arkasında, adı duyulur.”

t(e)ñri yiriñerü kamagn(a)ñ kutı k(e)ntü ıdtı [M I (T.II D.173b)] “hepsinin ihtişamını cennete kendi gönderdi.”

[y]ekler oğlanları kim köklerden...y[ir]gerü tüşmişler erti [M II (T.II D.75.)] “Şeytanların oğulları (çocukları) gökyüzünden ... dünyaya düşmüşlerdi.”

yme kmgda ko[p]d[a] klı yil tal'uygaru t(u)rsar [M III (T.M. 298.)] “ve tamamında ... rüzgar denize **doğru** esmiş gibiydi.”

yme ///// [t]ürlüg ağı barm elgiñerü kels[er] esirgerü kızganu tutmaz kız lemez [M III (T.M. 423e.)] “ve (hangi) çeşit hazine ve mallar eline geçse, onlara cimrilik edemez ve saklayamaz.”

kirtü türlüg yrılıkamak ol üzütgerü kelir [M III (T.II, D.175, 2.)] “Gerçek merhamet duygusu o ruha girer.”

yme ol ödün mn//////// ikileyü ol p(e)rikan kat[un]//////// ordusıñaru bard(i)m [M III (T.II, D.181.)] “ve o zaman ben ... çok uzağa ... peri kraliçesinin sarayına gittim.”

ordugaru biligsi[z] sönüşke kelir tip [M III (T.M. 173.)] “‘saraya cahilce savaşa gelir’ diyor.”

taşgaru ilinçüke atlanturdi erti [KP 1] “(Şehzade ‘yi) dışarıda gezmek için ata bindirmişlerdi.”

ötrü tigin başın töñitip ıglayu yirde yat[ı]p yok[k]aru turgalı aş aşlagalı unamadı [KP 63] “Bunun üzerine Şehzade başını eğip ağlar halde yerde yatarak (ne bir daha) ayağa kalkmaya (ne de) yemek yemeye razı oldu.

ötrü tigin içgerü inçe ötüg birdi çimbud[ı]vıv yir suvd[a]kı baranas ulustakı kan oğlu edgü ögli tigin kelip kapagda turur içgerü közüñeli tip [KP 120] “Sonra Şehzade içeri “Yeryüzündeki Baranes ulusu Hanı ‘nın oğlu İyi Niyetli Şehzade içeri görünme (arzusuyla) kapıda duruyor.” diye müracaat etti.”

tñri tñrısı burkannıñ edgü atın küsin işidip alku etözinteki tuu tüpleri barça yokaru turdı [Maitr. (13. I, 17=Nr. 27)] “Tanrılar Tanrısı Burkan ‘ın bu türlü iyi adını, şöhretini işitince bütün vücudundaki kılların uçları hep yukarı dikildi.”

kök kalıkda br asgug köligelig kuşatr onaru tegzinü //... [Maitr. (44. XV, 10=Nr. 130b)] “Gökte çardak (=bra askug) gölgelik ve şemsiyeyi sağından (sağa doğru) döndürüp...”

ötrü ol tamuluglar ür kiç ödün ol çadr ügüz suwınta kayınıp pişip emgek emgenip bir yme tamulug tınlğ taşgaru önmedin igil çadr ügüz suwı birle yirke ... barırlar [Maitr. (226.=T III M 131)] “ama sonra bu cehennem varlıkları o kül nehri suyunda uzun süre kaynayıp pişerek acı çekerler; cehennemliklerin hiçbiri dışarı çıkmadan kül nehri suyu ile batmaya devam ederler”

ol tınlğ bu yirtinçüde tegzinür, azu yokaru teñriler yirinte meñi meñileyür, azu kodı üç yawlak yolka kirür [SY 198] “Bu varlıklar yeryüzünde dönüyor ya da yukarıda tanrıların parlayan ülkesinde neşe duyuyorlar ya da aşağıdaki üç kötü yolu yürüyorlar”

ögrünçlüg sewinçlig bolup, teñri burkan yarlıgın töpüre tuta teginip, kentü kentü ergisiñerü yadıltılar [SY 464] “Neşeli ve sevinçli olup, ilahi Buda'nın öğretilerini tepe noktasına yerleştirdiler ve kendi evlerine doğru dağıldılar.”

Eski Türkçede +rA ‘nın iki farklı işlevi vardır ve bunlar tarihsel gelişimlerinde farklılık gösterir. +rA için her iki kullanım da iki değerli olmasına rağmen her iki kullanımda da iyelik ekleriyle uyumsuz olduğu görülüyor (AGOT: 178). Direktif-lokatif eki, Proto-Altaycadaki -ru* ekinin bir yansımasıdır.

2.2.3.1. Direktif-Lokatif

İlk kez Erdal ‘ın gramerinde görebildiğimiz bu yön ekleri için şu tanımlama yapılmıştır:

Direktif-lokatif +rA, sınırlı isim kümesi ile doğrulanmıştır: *öñre, kesre, taşra, içre, asra* ‘daki örneklerde buluruz. Gösterimsel olan direktif-lokatif, doğası gereği konuşmanın yeri ve zamanı ile bağlantılıdır. Kök/gövde bir /r/ ‘ye sahip olduğu zaman, direktif-lokatif +rA, +yA ‘ya dönüşür: *beriye, yırıya, kurıya* <*berira, yırıra, kurıra*; bkz. ör. Uygur Bozkır Kağanlığı Taryat Yazıtının (B5) *kurıgaru, berigerü* Orhon Türkçesi. Eski Türkçe /z/ nin bir kaynağı olarak, Proto-Türkçe *ry ‘dir, *Üze* ‘yukarı’ de bu yolla oluşmuş olabilir; Çuvaşça *vir* ‘üst’ kökünde hayatta kalabilirdi. +yA varyantı hem formların farklı anlamları nedeniyle hem de +kA sıklıkla +yA gibi aynı *phonotactic* ortamda görüldüğü için, bazılarının düşündüğü gibi, datif sonekle bağlantılı olamaz. +yA ‘nın tüm örnekleri, +rA direktif-lokatif eki gibi taşlaşmış ve sözcükselleşmiştir. En önemlisi, +yA ve direktif-lokatifin anlamları ve işlevleri birbirine mükemmel şekilde uyar (AGOT: 178-179). +rA ile direktif-lokatif dediğimiz taşlaşmış formlar ve partitif-lokatif anlamıyla canlı kullanımlar arasında ayırım yapmak zorundayız. Direktif-lokatif arasında *öñre* ve *kisre* zamansalken⁴⁴ *taşra, içre* ve *asra* lokaldir; geç dönem BT III 891 metni *tüp soñıra* ‘yı ‘en sonunda’ ekler ve o da zamansaldır. Direktif-lokatifi bir dizi fonksiyonda buluruz: Her şeyden önce formlar adnominal olarak hem *içre sav* Tu. 34 ‘da ‘içerideki (belki ‘sır’) söz’, *asra mansız sakançlar* ‘alçakgönüllü ve mütevazı düşünceler’ (TT II,2 68) veya *öñre azundaki kılınç* (TT VIII F 15) ‘önceki yaşamdaki bir davranış’ hem de +kl ile *içreki* ve *öñreki*⁴⁵ (*öñreki eligler* ‘Eski zamandaki krallar’ TT I 93 ‘da); *en öñre* ‘en erken’ bile var. Yazıtlar, zıt konuları temsil etmek için çiftler halinde +rA formlarını kullanmıştır: *içre aşsız, taşra tonsuz* (KT D26, BK D21) ‘midelerinde yiyecek yok ve sırtlarında kıyafet yok’, *beriye tavgaçığ, öñre kutañıg* (Tuñ 7) ‘Güneyde Çinliler, doğuda Kitanlar’ veya *üze kök teñri asra yagez yer kılınokda* (KT D1) ‘yukarıda mavi gökyüzü ve aşağıda kahverengi dünya yaratıldığında’; BK G13 ‘te *kisre* ve *öñre* benzer şekilde zıt anlamlıdır. Zarfsal kullanımında onları *içre ben bulgayın* (ŞU G4) ‘içerideki muhalefeti karıştıracağım’, *öñre kün tugısıkda* (KT D4) ‘doğuda, dün doğusunda’ da buluyoruz veya *taşra yoriyur* (KT D 11-12) ‘dışarı yürüyorlar’; (AGOT: 373).

⁴⁴ Erdal bu iki sözcük için burada zamansaldır ifadesini kullanmış olsa da bu sözcüklerin lokal anlamı da mevcuttur ve aşağıdaki örneklerde verilmiştir.

⁴⁵ *Öñre* kelimesi kullanıldığı bağlama göre hem zamansal hem de lokal anlama sahiptir fakat *öñreki* için lokal anlamda kullanıldığı bir bağlama rastlanılmamıştır.

bérye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler [KT G1] “Güneydeki şadlar (ve) beyler, **kuzeydeki** tarkanlar, komutanlar (ve) beyler.”

kuriya kün batsıkdaki sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seşün ogul tarkan kelti [KT K12] “**Batıda** gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi.”

bérye çugay yış töğültün yazı konayın téser türük bodun ölsikig [KT G6-7] “**Güneyde** Çugay (ormanlı) Dağları ‘na, Tögültün Ovası ‘na yerleşeyim dersen, Türk halkı öleceksin.”

içre aşsız taşra tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum [KT D26] “Karnı aç, **sırtı** açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum.”

yırya baz kagan tokuz oguz bodun yagı ermiş [BK D12] “**Kuzeyde** Baz Kağan (liderliğindeki) Dokuz Oğuz halkı düşmanmış.”

bérye tawgaçig öñre kitanıg yırya oguzug üküş ök ölürti [T1 B7] “**güneyde** Çinlileri, **doğuda** Kitanlıları, **kuzeyde** Oğuzları çokça mahvetti.

türk bodun öñre kün tugsıkiña késre kün batsıkiña tegi bérye tawgaçka yırya yışka [tegi] <...> alp erin balbal kışdı [O D2-3] “Türk halkı **doğuda** gün doğusuna, **batıda** gün batısına kadar, **güneyde** Çin ‘e, **kuzeyde** bozkıra kadar <...> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler.”

<...> [öñ]re tawgaçka bazlanmış [Tes K5] “<...>**Doğuda** Çin ‘e tâbi olmuş.”

kaganım bilgesin için öñre kün tugsıkdaki bodun <...> [Tes D5] “kağanım bilge olduğu için **doğuda** güneşin doğduğu yerdeki halklar”

anta késre it yılıka üç karlok yawlak sakınıp teze bardı kur<ı>ya on ok<k>a kirti [Ta G3] “Ondan sonra it yılında (746) Üç Karluklar kötülük düşünüp kaçıp gittiler (ve) **batıda** On Ok(lar)a katıldılar.”

özümün öñre bıña başı ı<d>tı [ŞU K6] “Beni **doğuya**, süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi.”

t<...> témiş içre ben bulgayın témiş [ŞU G4] “‘t<...>’ demiş. ‘İçeriye ben karıştırayım (isyan edeyim)’ demiş.”

<...> yegen? éркиn? élimin törömün kañım? Öñre [HT VIII3] “<...>(Ben) Yegen Erkin(‘im). Yurdumu (ve) törelerimi, babam(?)önde (?)...”

iki y(a)ruk ordo içre olorugma t(e)ñri[lerke, kam(a)g] burhanlarn(ı)ñ, [arıg nomnuñ.] y(a)ruknuñ, tözi yiltızı ternegüsi t(e)ñri yerinjerü barsar [Hu 40-45] “İki aydınlık saray **içinde** oturan tanrılara; bütün peygamberlerin, temiz öğretinin, iyi amelli ruhların, (yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında”

üze on kat kök asra sekiz kat yer beş t(e)ñri için turur [Hu 80-82] “Yukarıda on kat gök, **aşağıda** sekiz kat yer beş tanrı için vardır.”

ol içreki az birle katal-ur [M I (T.II D.173d)] “**İçindeki** günah şehveti ile birleşir,”

t(a)kı k(a)ltı bal-ak suv içre yüzerçe [M I (T.II D.173d)] “ve balık su **içinde** nasıl yüzer,”

suv içreki...?.. [t]irilü kavranu k(e)lmişler... [M I (T.II D.177.)] “Su **içindeki** ...? toplanıp birleşerek gelmişler...”

özümüzün üzütümüzün üze asra yruk da/// tünerigde ertüki/ [M III (T.III T.V.49)] “bedenlerimizin ve ruhlarımızın üstünde ve **altında**, aydınlıkta ve karanlıkta...”

///yme köñül içreki //n taştırtı b(e)lgürti ler [M III (T.M. 423b.)] “... Ve kalptekiler (**içindekiler**) ... onları dışarı çıkardılar ve görünür kıldılar.”

virutak ilig beg basa basa şakılag utmak adak asra kılmak savlarag sözlemişiñe altu katunlar yirinçülük bolup tod tolu savın utrunıtar... [Maitr. (5. E, (?)=Nr. 93)] “Hükümdar Virudhaka çok sonra Şakyaları yenmek, ayak **altına** almak (gibi) sözler sarf ettiğinden dolayı altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler.”

2.2.3.2. Partitif-Lokatif

töpöre ‘kafada’ örneğindeki gibi vücut uzuvları ile kullanılan soneke burada partitif-lokatif diyoruz. Partitif-lokatif +rA Uygur ‘da açıkça yaşamına devam etmiştir. Partitif-lokatif, sadece varlığın bedenindeki değiştirilemeyen parçalara uygulanır (AGOT: 179). “Organ -

beden" ilişkisi, "partitif-lokatif" terimini teşvik etmiştir; eğer canlılara yapılan atıf ad öbeği veya zamir ile yapılmışsa, o bütüne atıfta bulunan nominal değerler akuzatife yerleştirilir: *üç adrı süngün olarnı ogsuz teğinçsiz öz konokra sançarlar* (Maitr Taf75r16) 'ruhlarının (öz konok) oturduğu yerde her an onları mızraklarla deliyorlar', *bir ikintişke közre kulkakra sançışur biz, tilimizni bıçışur biz* (Maitr Taf 174v29) 'de 'Birbirimizin gözünü ve kulağını bıçaklarız ve dilimizi keseriz' ve *agulug okın yürekre urup amrak isig özin üzgil* (U III 55,4) 'de 'zehirli bir okla kalbine vurarak sevgili hayatını (yani filin) bitirin', vücut bölümlerinden *köz, kulkak* ve *yürek* partitif-lokatif duruma konulurken; *til* ve *isig* öz iyelik ekiyle akuzatifte buluruz. İlk grup için, vücut parçalarının sahiplerine, ilk cümlede konuşmacıya, ikincisinde file açık veya örtük referans vardır; bu referans, cümlelerin ikinci kısmındaki iyelik ekleri tarafından ele alınmıştır, ancak bu, akuzatife geçiş ile bağlantılıdır. *Orgaklar kelip bizni tüpre orarlar* 'Oraklar gelip bizi köklerimizden biçer' (Maitr 201v9) konuşmacılar ve kurbanlar bitkilerdir, canlı olmayan varlıklardır; bitkilerin prensip olarak +rA alanına dahil edilip edilmediği veya bu son ekin burada kullanılmasının bitkilerin canlı varlıklara mecazi olarak asimile edilip edilmediğini göstermemektedir. Bu partitif-lokatif kullanımın kurban (ör. bizni) veya vücudunun bir kısmı + iyelik ekinin (ör. tilimizni) akuzatife konmasıyla uyumlu olduğunu, ancak +rA isminin kendisinin iyelik eki ile böyle bir referansa yetersiz olduğunu unutmayın. *Tejri burkan yarlığın töpöre tuta teginip kentü kentü ergüsingeri yadıltılar* (TT VI 464)'da 'İlahi Buda'nın emirlerini saygıyla başlarına getirdiler ve her birini kendi ikametgahına dağıttılar' alıntılanan diğer örneklerin aksine nazik bir eylemdir. Bu aynı zamanda +rA ve +gArU 'nun (bazılarının ilişkili veya hatta özdeş olduğunu düşündüğü) tüm farklılıkları için bir örnektir: birincisi iyelik eki olmayan bir vücut kısmına atıfta bulunur, ikincisi bir yere atıfta bulunur ve iki fiil öbeğinin öznesini ifade eden bir iyelik sonekiyle birlikte gelir (AGOT: 374).

Taranan metinler içerisinde sadece Budist döneme ait Maitrisimit ve Sekiz Yükme 'te rastlanmıştır.

alkışların öp sakınıp yrılkançuçı biliglig üç adrı süngün yürekre sançıtmiş osuglug bolup [Maitr. (33. X, 2=Nr. 64)] "Övülmüş takdislerini düşünüp idrak edip, merhametli üç çatal mızrak ile kalbine saplamış gibi olur."

kızartmış temirli bıçakların bir ikintişke közre kulgakra sançışur biz [Maitr. (174. XX, 15=Nr. 30)] "kızgın demir bıçaklarla birbirimizin göz ve kulaklarına saplarız."

işiglerin örtlenmiş temirli kızartmış .../ların bir ikintişke yüzre kulgakra sançışu tamu erkligleri tegre toli yorıp örtlüg bı bıçgun öz konukın sança [Maitr. (68. XXII, 1=Nr. 17)] "Hararetle yanmış demirli kızartmış ... biri diğerine yüzüne ve kulaklarına **doğru** vuruşarak cehennem zebanilerinin etrafında dolaşip alevli bıçaklarla ruhlarını vururlar;"

amarıları kızartmış temirliğ kazguklar bir ikintişke kulgakra toğışu kelirler [Maitr. (68. XXII, 1=Nr. 17)] “Bazıları da kızgın demirli kazıklar (ile) biri diğerine, kulağına **doğru** vuruşmak üzere gelirler.”

munta togup sıgun muygak başlg imga teke adgırak sukak başlg tamulug tınhıglar kelip üç adrı süngün olarnı uksuz teginçsiz öz konokra sançarlar trtarlar [Maitr. (75. XXIII, 10=Nr. 107)] “Burada doğduktan sonra geyik başlı, dağ keçisi, teke, erkek geyik, beyaz geyik başlı (olan) cehennemlik yaratıklar gelip üç cevherli mızrakları ile bunları gelişi güzel oturdukları yerdeki ruhlarını vururlar, çekerler.”

ayıg kılınçlag orkaklar kelip bizni tüpre orarlar [Maitr. (201.=Nr. 31)] “Kötü davranışlı oraklar gelip bizim (saçımızın) dibine vururlar.”

wizir tumşuklug kuşlar kargalar kelip töpüre sukup karagımıznu saçraturlar [Maitr. (203.=Nr. 101, 313, 444)] “Elmas (sert) gagaları olan kuşlar ve kargalar gelir ve kafalarımıza sokar ve göz kürelerimizi saçarlar.”

ögrünçlüg sewinçlig bolup, teñri burkan yarlıgın töpüre tuta teginip, kentü kentü ergisiñerü yadıltılar [SY 464] “Neşeli ve sevinçli olup, ilahi Buda'nın öğretilerini başlarına yerleştirdiler ve kendi evlerine doğru dağıldılar.”

2.2.4. Eski Türkçede Datif-Allatif Kullanımı

Eski Türkçe lokal durum ekleri içerisinde en fonksiyonlu ekin datif olduğunu açıkça söyleyebiliriz. Datif fonksiyonlarını en kapsamlı şekilde AGOT ‘ta bulmaktayız.

Yönün somut datifi *teñriler ... tuzit ordoka yığılurlar* ‘Tanrılar Tuşita sarayında toplanırlar’ veya *adnaguka tutuzur* ‘başkalarına verir’ (M III nr.8V v5) örneğinde bulunur; *teñri kuvragıña nom nomlayu* ‘tanrılar topluluğuna vaaz vererek’ örneğinde, yönü konuşma ile de ifade eder. Bu kullanım ile direktifin kullanımı arasındaki fark, datifin hedefe ulaşıldığında (veya ulaşılmaması amaçlandığında) kullanılmasıdır, oysa direktif çoğunlukla bir şey yönünde sadece hareketi ifade eder.

koñ yılda yorıdım ... tokuz otuzka süñüşdüm ‘Koyun yılında yola çıktım ... ve 29 ‘unda savaştım’ (Uygur Bozkır Kağanlığı Yazıtları) pasajında zamansal datifler vardır; aynı *tokuz otuzka* ‘29’unda’ aynı zamanda M III no. 2 r8 ‘de de kanıtlanmıştır. *yazıña* ‘o baharda’ (BK D31), önceki cümlede (veya o kışla aynı yıla) değinilen kışı ifade eden iyelik ekini belirtir. Bazen

Yazıtlardaki zamansal datifler zaman dilimlerini, *bir yılka tört yolu süñüşdüm* (BK D30) ‘Bir yılda dört kere savaştım’ cümlesindeki gibi *frameworks for events* ‘olaylar çerçevesi’ olarak adlandırır.

Aşağıdaki cümlede statik bir lokal datif var gibi görünüyor: “*iki agulug yol başıña, tamu kapıñña azguruglı yolka kim?*” *teser* ‘Eğer biri “İki zehirli yolun başında kim var, kim cehennem kapısına yanlış giden yolda?” diye sorarsa.’ (Hu 116-7). Ayrıca *ol kam köñülüñe inça sakıntı* ‘Bu büyücü yüreğinde şöyle düşünür’ (M I 34,18); bununla birlikte *köñülüñe ... sakıntı* örneğinde de (M I 6,17) vardır. Maniheizt olmayan Uygur'da böyle bir örnek bilmiyorum.

neñ yerdeki kaganlıg bodunka binteği bar erser ne buñı bar erteçi ermiş (Tu. 56) ‘Herhangi bağımsız bir millet benim gibi birine sahip olsaydı, ne gibi bir sıkıntı yaşayabilirdi?’ örneğinde, *bodun* ‘da görünen datif, sahiplik anlamına gelir; benzer şekilde *muñar ne erser yazok yok* (PañcFrag II 23) ‘Herhangi bir günahı yok’. Semitik dillerin veya Latince 'nin de iyelik datifleri vardır; Türkçe bunun yerine genitifi kullanır. Datif temel olarak, *meñike bolmakı bolzun* (BT V 149-150) ‘Sevinç ve mutluluk elde etsin!’ örneğinde de iyelik halindedir. Aşağıda *bol-* ‘olmak’ ile datifin farklı bir anlamı olduğu birkaç durumdan bahsediyoruz.

Datif, soyut bir eylemin amacını işaretlediğinde de soyut olabilir: *burxan kutıña köñül öritü* (BT I 1184) ‘Buda faziletine gönül vermek’. DLT atasözü *sögüt söliñe, kadıñ kasıña* fiil olmadan aynı içeriğe sahiptir.

Birinin yönlendirdiği eyleme atıf, *bol-* ‘olmak’ ile ifade edilerek genelleştirilebilir: *yulkıka barımka bolup* (Hu 152, 177-178) ‘hayvancılıkla meşgul olmak’; *alkınçu üdke boltumuz* (M III nr. 12 v3) ‘Aklımızda ölüm anını yaşadık’. Böylece DLT fol. 355 ‘te *közi yolka bolur* ‘Zihni ayrılmaya yönelir’.

Ezrua teñrike yazıntımız (Hu 22-23) ‘Zerwan tanrıya karşı günah işledik’ gibi bir örnek daha farklıdır, çünkü Zerwan eylemin faydalanıcısı ancak eylemden memnun olmayan kişidir.

WilkKatMan nr. 65 ‘ten alınan cümlede datif, konuşmanın konusunu işaretler: *etke kanka “içmeñ yemeñler” tepen kının ayıtdı* ‘Et ve kan konusunda “Yemeyin ya da içmeyin” dedi ve cezasından bahsetti’.

Aşağıdaki örneklerde, eylemden faydalanması amaçlanan varlıklar datif tarafından işaretlenmiştir: *kün teñri bo yer suv üze tugar, kentü yarokın kamağka yarotur* (M III nr. 7, 14,101) ‘Güneş bu dünyanın üzerinde yükselir ve ışığının herkesin yararına parlamasına izin verir.’; *et’özün emgetip el işiñe* (M III nr.23 r8-9) ‘devlet uğruna bedenini zorladı’. *Yegeđmek utmak bolzun maña* (M I 28,18-19) ‘Zafere ulaşabilir miyim?’ örneğinde yararlanan da datiftir.

Duyguların nesnelere, datif tarafından işaretlenebilir, ör. *maña amranmakıñız* (U III 29,1)’de "bana olan sevginiz" veya *saña amranmakın ... ölüñ men* (U III 82,28) "Sana olan sevgiden ölüyorum". *M(e)şiha burkan ... buñı berigli ... kişilerig kentüñüñ edgü öglisiñe edgü*

ögli tep atadı (M III nr. 6 I r5) ‘da muhtemelen pozitif duyguları ifade eder: “Mesih peygamber sadaka veren ... ona karşı şefkatli olanlara merhametli insanlar dedi.”

Süreçlerin ve olayların nedenleri ve kaynakları, datif tarafından eşit olarak ifade edilir: *teyriler teyri katunları teyri meñisiñe esürüp* ‘tanrılar ve tanrıçalar ilahi mutluluk tarafından sarhoş olup’; *tawgaç kannıñ ötügiñe ...alıp bütürmiş* (BT II 105) ‘Çinli hükümdarın isteğine boyun eğerek... onu aldı ve bitirdi’. (U I 23,17)’deki *ol ogurka* ‘bu olay yüzünden’ dir. *neke iglayu busuşlug keltiñ* (KP 5,2) ‘de bulduğumuz şey sebepselliktir. *kork-* ‘bir şeyden korkmak’, söz konusu ifadedeki korkunun kaynağını yönetir; U III 75,6 örneğinde ; bu kaynak elbette bir duygu nesnesi olarak da sınıflandırılabilir.

Ekonomik belgelerde, bir işlemin fiyatı sıklıkla datif durumda belirtilir.

okıgçıka okıtıp ‘ta ‘haberci tarafından çağrılan (biri)’, datif, geçişli bir fiilin nedensel türevine eşlik eden ara kılıcıyı işaret eder. *sogdak tawgaçka ... bay balık yapıtı bertim* (ŞU) ‘daki datif, bu nedenle, ‘Bay Balık’ın Soğdular için yaptırdığı’ veya ‘Soğdular tarafından’ olarak çevrilecektir. *bo burkanlarka kutgarguluk, bo arkantlarka kutgarguluk, bo şarirke süzülip kutgarguluk ol* (MaitrH Y 118) ‘bu budalar tarafından kurtarılacak, bu arhatlar tarafından kurtarılacak, bu kutsal emanetlere karşı gösterdiği iman tarafından kurtarılacak.’ Kılıcı datifler, sebepsellik ile sınırlı değildir, *kalmadı erki ayıg kılınç maña kılmadok* (BT XIII 13,109) ‘Muhtemelen benim tarafımdan gerçekleştirilmeyen şeytani işler yok’ örneğinde gösterildiği gibi. Benzeri *siziñe idi bilmeyöki kalmadı* (Ht VII 1802), ‘... sizin için oldukça iyi tanıdı’ veya ‘hiçbir yönü size gizli kalmadı’.

ötrö mahendrasene elig öz tiri[g] etözinteki kaparmış etin yara bıçıp ak[a] kelmiş söl suvın iglig erke içürüp ... (U III 45,13) cümlesi çeşitli şekillerde tercüme edilebilir: Ya ‘Bunun üzerine, kral Mahendrasena kendi canlı vücudunun şişmiş etini böldü ve kesti, hasta adamın akan lenf suyunu içmesini sağladı ...’ veya ‘... hasta adamın lenf suyunu içmesine izin verdi ya da ‘... hasta adam tarafından lenf suyu içilmişti ...’. Başka bir deyişle, hasta adam etken ya da edilgen bir katılımcı olduğu eylemin hem faydalanıcısı hem de ara kılıcıdır (2004: 366-370).

Genel olarak Eski Türkçe datifin işlevleri bu şekilde olsa da biz burada yön belirten özellikleriyle ilgileneceğiz. Datif, lokal durum ekleri içerisinde hedef bildirir. Bu bakımdan direktif ve allatif ile eşdeğerdir. Eski Türkçe metinlerde bir direktif ekinin varlığı biliniyor olduğundan datif durum ekinin yalnızca yön işlevinde kullanıldığı yapılarda bu soneke datif-allatif durum eki dememiz daha uygun olacaktır. Böyle bir ayırım yapmak ekin fonksiyonunun net bir şekilde belli olmasını sağlayacaktır. Bu iki ek arasındaki ilişkiyi önceki bölümde (bkz. Bölüm 1.1) izah etmiştik. Duran (1956: 37-38) da bu eki anlatırken şu ifadeleri kullanır:

Bazı filologlar ve bilhassa J. Németh datif eklerinin yön gösteren kısmını ayrı bir ek olarak latif⁴⁶ eki ismi altında incelemişlerdir. Fakat bu latif eki (ve ismin latif hali) hiçbir zaman datif ekinden (ismin datif halinden) ayırt edilmemiş ve daima datif ekinin geçirdiği merhalelere uymuş olduğu için burada bu eki datif-latif eki (ve ismin datif-latif hali) diye gösteriyoruz. İsmın datif halinin bir bölümü olarak gözden geçireceğimiz datif-latif halini diğer bölümlerden ayırt edebilmek için, bu halin bağlı bulunduğu ve mütemmimi olduğu fiilin durumunu tayin etmek icabeder. Bir fiilin ismin datif-latif halinde bulunabilmesi için o fiilin *nereye?* sualiyle karşılaşması lazımdır. Mesela gidiyorum diyen bir şahsa muhatabı tabiatıyla *nereye?* diyecektir. Yahut *Mehmet gitti* diyen bir şahsa ikinci şahıs yine *nereye?* diye soracaktır. Bu sualler karşısında birinci şahsın *...e gidiyorum, ...e gitti* demesi icabeder. Bunun gibi varmak (vasıl olmak) değmek (vasıl olmak), girmek, uğramak, göndermek, çıkmak, çıkarmak, inmek, ağmak (yükselmek), dönmek, götürmek, ermek (vasıl olmak) vb. gibi birçok fiillerin birer datif-latif ekli isimlere ihtiyaçları vardır. Bu nevi fiiller *intransitiv* 'geçişsiz', *faktiv* 'ettirgen', *müşareket* 'işteş' ve *meçhul* 'edilgen' fiiller olabilir. Datif-latif ekinin tarihi çok eskidir. J. Németh Türk-Fin Ugor münasebetinin M.Ö. 4000-5000 yıllarına kadar çıktığını ve bu münasebetlerinin hatıralarından birinin bu datif-latif eki olduğunu bildiriyor. Ayrıca Fin-Ugor dillerinden bu eke dair misaller veriyor.

Bu ekin biçimbirimsel karşılığı hakkında yine çeşitli fikirler mevcuttur. T. Tekin, bu eki *verme-bulunma* eki olarak değerlendirmiştir. Bu ekin çok kullanılmamış olsa da lokatif fonksiyonu olduğunu daha önce belirtmiştik (bkz. *Eski Türkçede Lokatif Kullanımı*). Orhon Türkçesinde adların verme-bulunma durumu genellikle {+kA} eki ile kurulur. Tekil birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış sözcükler {+A} ekini alır. Üçüncü kişi iyelik ekli adların verme-bulunma durumu ise {+ηA} eki ile kurulur (2016: 104). Poppe, Türkçe +a/+e ekinin yönelme bulunma eki +ka/+ke 'nin bir yan biçimi olarak düşünülebileceğini, fakat bunların değişik kök ve gövdelere geldiği göz önünde tutulursa, bu iki ekin aynı ekin yan biçimleri olabileceği ihtimalinin kuvvetli olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, eğer bu ihtimal doğru ise, +a ve +ka/+ke ekleri eski dönemde iki farklı gelişme sonucu meydana gelmiştir (Choi, 2019: 271).

Eraslan (2012: 71-72) ise bu ekin yapısı hakkında şunları söyler:

Birinci izaha göre ekin aslı +a/+e 'dir. Nitekim Moğolca'da da +a/+e 'nin var olması ekin Türkçe ile Moğolca 'nın müşterek olduğu devreye ait olduğunu gösterir. +ka/+ke şekli ise +k+a/+k+e unsurlarında ibaret olup k/k ünsüzleri yanlış hece bölünmesiyle eke dahil edilmiş olmalıdır: *adak+a = a+da+ka, sizik+e = si+zi+ke* gibi. +ga/+ge şekli ise ünsüz benzeşmesi yoluyla ortaya çıkmış olmalıdır. Eski Türkçe 'de iyelikten sonra +a/+e 'nin, iyeliksiz kelimelerde ise +ka/+ke yaygınlaştığı görülmektedir: *kaganım+a* (T1 G5), *özüm+e* (BK G15),

⁴⁶ Allatif için kullanılan diğer bir terim.

kapıg+ka (KT G4), *ögüz+ke* (T1 G9) gibi. *+na/+ne* şekli ise teklik 3. Şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılmakta olup *+n+ga/+n+ge* unsurlarından ibarettir: *başı+na* (KT D33), *ili+ne* (T2 D8) gibi. İkinci izaha göre Altay dillerinde asıl yönelme hali eki *+ka/+ke* ‘dir ve *+a/+e* şekli ünsüz düşmesiyle oluşmuş ve Türkçe ‘de iyelik ekli kelimelerde yaygınlaşmıştır: *adak+ka* >*adaka* >*adak+a*, *sizik+ke* >*sizike* >*sizik+e* gibi. Üçüncü bir izah şekli de yönelme hali ekinin *kara-* ‘bakmak’ veya *kör-* ‘görmek’ gibi bir fiilden ekleşme yoluyla ortaya çıkmış olmasıdır. Nihayet dördüncü izah şekli *+ka/+ke* ve *+a/+e* yönelme hali eklerinin *+karu/+kerü* eklerinden kısalma yoluyla meydana gelmiş olmasıdır.

Erdal (2004: 171-173) ‘ın fikirleri belli noktalarda bu görüşlerden ayrı düşmektedir.

Adlar için datif eki, Eski Türkçenin tüm evrelerinde ve türlerinde *+kA* ‘dır. Aykırılıklar pronominal davranış gösteren 1. ve 2. tekil kişi iyelik eklerini takip ettiğinde ortaya çıkar. Oğuz ve Çuvaş-Bulgar, *+A* ‘dan dolayı erken Türkçede *+kA* ‘nın yanında olduğu varsayılabilecek *+gA* ‘ya dair kanıtlar Eski Türkçede son derece zayıftır. Kaşgarî ‘nin ifadesine ve runik alfabede Eski Türkçe metinlerden kanıt olarak ne aldığı temel alarak, Doerfer 1987, Eski Türkçe datifin *+gA* olarak telaffuz edildiği ve */g/* için karakterler kullanılmadığını çünkü durakları olmayan sızıcı ünsüzler olarak telaffuz edilirdi teorisini kurdu. Bu amaçla Yenisey yazıtlarında bulduğumuz gibi hem basit datif formlarına hem de iyelik eklerinden sonra ortaya çıkanlara atıfta bulunur. İyelik ekli biçimlerle daha fazla ilgilenmek için iki form kümesini birbirinden ayıracağız. Runik bulgular öyle ki pratikte her zaman *+k¹A/+k²A* buluruz. Bu kanıt iki istisna dışında Yenisey yazıtları için de önceliklidir. Bir *+gA* datifi bulduğumuz diğer runik metin, kısa bir idari (veya belki de askeri) mektup olan Thomsen tarafından yayımlanan Stein koleksiyonundaki IV. yazmadır. Bu metnin düzensiz el yazısı karakterleriyle tarihlenmesi (belki de kalemle yazılmamış tek runik yazma) *beşinç ay sekiz yegirmige* ‘5. Ayda, 18 ‘inde’ okur. Mani alfabesi, hem ön hem de arka hecelerde görüldüğünde */k/* ve */g/* arasında ayırım yapmıştır. Yine örneklerin baskın çoğunluğu *capf* veya *copf* gösterir, ancak metinler bazen *G/T* yazar: M III nr.12v3 ‘*te üdge* ve WilkManKat nr. 65r1 ‘de *etke kanga* ‘et ve kanla ilgili’ buluruz. *bastan (bu nedenle) adaka tegi kanka iriye örgeyip* ‘baştan ayağa kan ve irin içinde kirletilip’ (M I 5,14) örneğinde *adak+ka* ‘da sadeleştirilmiş iki artdamaksıl ünsüz ve YRYNNG olarak hecelenen *iriy* ‘in geniz ünsüzüne asimile edilmiş artdamaksıl sonek buluruz. TT VIII (Brahmi) ‘de 3 kere */g/* ile yazılan örneklere karşı 63 örnekte */k/* vardır (Uygur Brahmi elyazmalarında bulunan normal hata sınırları içindedir). Karahanlıca yazmak için kullanılan Arapça alfabe, ön hecelerde */k/* ve */g/* arasında ayırım yapmaz, ancak arka heceli kelimeleri, DLT ve KB ‘de datif yazmak için tutarlı bir şekilde *qaf* kullanır, *ghain* kullanmaz. *Ghain* elbette sızıcı bir ünsüzdür, *qaf* ise Kaşgarî ‘nin zamanında bile Arap lehçelerinde bir sesli harf olarak telaffuz edilmiş ve sessiz bir *uvular* ‘küçük dil’ durağı olmamıştır. Dolayısıyla Karahanlı bulgular, Doerfer’ in datif sonekinin bir sessiz *uvular* veya *velar* durağı olmayan ve bir sesliyle telaffuz edildiği teorisiyle çelişmez; fakat Eski Türkçeye gelince haklı olabilir: Söзде sesli harfler, aslında sesli sızıcıları belirttiği ve durağı olmadığı için genellikle kullanılmamış olabilir. Muhtemelen (fakat hiçbir şekilde zorunlu değil), K

kullanılırken bir /g/ durağı (bir sızıcı ünsüze karşı olarak) kastediliyor olabilir. Başka bir olasılık +kA ‘nın birincil olması ve +gA ‘nın ortaya çıkmasının direktif sonekinin (her zaman /g/ ‘ye sahip olduğu ve datif ile ilgili olmayan) etkisinden kaynaklanmaktadır. Eski Türkçede Gabain 1974: 87 ve diğerleri tarafından, özellikle bunları datif olarak işlev gören Moğolca soneklerden biri ile bağlantılı olmayı amaçlayan T. Tekin 1996a tarafından tekrar tekrar korunduğu gibi +A veya +yA datifi yoktur. Ancak Moğol ‘un Bulgar grubunun bir Türk dilinden bir +A datifi kopyaladığı göz ardı edilemez. Doerfer 1977, 1. ve 2.kişi tekil şahıs zamirlerinin datif biçimlerinin, daha sonra bir sonek haline gelen bir *ka ismi olduğunu varsayarak, geri vokal olduğunu açıklamaya çalışmıştır.

Datif formda, 3. Kişinin iyelik eki de +sIn şeklindedir. Orhon Türkçesinde +(X)η ve +(s)In+ ‘ın *gA ile kaynaştığı görülür; sonuç olarak, datif ile biten 2. ve 3.kişi iyelik ekleri sırasıyla +(X)ηA ve +(s)IηA ‘yı verir. İsimlerle birlikte bu +gA, yukarıda belgelendiği gibi Orta ve Modern Türkçeden önce nadirdir. Uygur ‘da 3. kişi iyeliği datifte +(X)ηA olarak görülür, ör. *tutmuşlarıña* (MaitrH XI 4v10) ve *katıglanmakña* (U IV A265). Orhon Türkçesi 1.kişi iyelik ekinden sonra, datif eki +A ‘dır: muhtemelen 2. kişinin tekiline benzer şekilde +(X)mA (ör. kagan+ım+a) elde ederiz. Ayrıca Hoytu-Tamir taş yazısı ve Uygur Bozkır Kağanlığı yazıtlarında (ŞU D7 ‘de *ogłuma*, G6 ‘da *evime*, K4 ‘te *yaşuma*) da kullanılır. Düzenli (analoji yoluyla restore edilmiş veya arkaik) +(X)mkA formları, BK D15 (*yaş+ım+ka*) ‘te bulunur, ör. U III 37,2 ‘de (*bolmuşımka*), DKPAMPb 906 veya 989 (ikisi de *işimke*) ve +(X)mA ‘nın yanında Yenisey yazıtlarında birkaç kez bulunur: ör. E147 ‘de, bir taraftan *elimke* ‘ülkem’, *ogłumka* ‘oğullarım’ ve *atımka* ‘atım’, diğer taraftan *kunçuyuma* ‘eşim’, *ulugum kiçigime* ‘büyüklerim ve küçüklerim’ ve *bodunuma bokunuma* ‘halkım ve milletim’ buluruz ve hepsi *bükmedim* ‘yeterince sahip değildim’ tarafından yönetilir. E6,4 ‘teki *kuydaki kunçuyumga adreldem* ‘evdeki eşimden ayrıldım’ örneğinde datif formu g¹ ile ara şekle sahiptir; E7,4 ‘teki *kunçuyumgaka* örneğinde yazar muhtemelen ilk olarak g¹A yazdı, sonra k¹A ‘ya ‘düzeltti’ (AGOT: 184).

Sonuç olarak Eski Türkçede asli datif ekinin +kA olduğunu, 1.tekil kişi iyelik ekinden sonra +A olduğunu, 2. ve 3.kişi iyelik ekinden sonra araya gelen pronominal /n/ ile birleşerek +ηA olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bir istisna gibi gözükse de Sekiz Yükme ‘te pronominal /n/ olmadan +gA biçimi birkaç kez geçmektedir. Şahıs zamirlerinde *baña/maña*, *biziñe/bizke*, *saña*, *siziñe/sizlerke* olarak 1. ve 2.kişilerde; işaret zamiri olarak ise *muñar/muña*, *añar/aña*, *olarka* şeklinde geçmektedir.

Direktifin birini andıran, tekil datifteki /r/, işaret zamirlerinde sınırlıdır: Runik yazıtlarda *añar*⁴⁷ vardır, *aña* yoktur; Maniheist metinlerde de genel form *añar* şeklindedir. Budist metinlerde iki form arasında bir dalgalanma vardır; bkz. UW 162a. *muñar* M I 23,8 ‘de ayrıca

⁴⁷ UW 162a ‘da yapıldığı gibi, *añar* “eski bir direktif” olarak adlandırmak doğru olmaz, çünkü direktif soneki asla son sesli harfini düşürmez. (1981 UW fasikülündeki bu formun girişte belirtildiği gibi) Gerçekten Eski Türkçede tek bir *añar* örneği olsa bile Tuñ. yazıtının *añar* ve *añar* sözcüklerine sahip olduğu doğrulanmıştır (AGOT: 200).

Ht ve DLT ‘de kanıtlanmıştır. *añar* ve *muñar* formları /r/ olmayan formlardan daha eskidir; ikincisi şahıs zamirlerine benzer şekilde oluşturulmuştur (özellikle işaret zamirleri 3.kişi için kullanıldığından beri). *muña* ve *aña* varyantları geç dönem Uygur metinlerinde ortaya çıkar (ör. *muña* BTT I A2 24 ‘te; *aña*, Maniheist fakat geç döneme ait olan Pohti 162 ‘de). *muñar* ve *añar* hala islami Orta Türkçe metinlerinde bulunmaktadır (AGOT: 200).

Son olarak Eski Türkçe metinlerde datif-allatif eki olmamasına rağmen datif-allatif fonksiyonunda kullanılan bir +dA/+tA ekine rastlıyoruz (bkz. Bölüm 2.2.5.). Aşağıda bütün kullanımlarda hedef gösteren datif ekinin yani datif-allatif ekinin örnekleri mevcuttur.

neñ neñ sawım bar erser bengü taşka urtum [KT G11] “Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım (yazdım).”

añar adınçığ bark yaraturdum [KT G12] “Ona muhteşem bir anıt mezar yaptırttım.”

edgü éliñe kentü yanılığ yawlak kigürtüg [KT D23] “iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun.”

yégirmi küin olorup bo taşka bo tamka kop yol<l>ug tégin bitidim [KT GD] “Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara tamamen (ben) Yollug Tegin yazdım.”

mej türgeş kaganka kız[ımı<...> ertinü ulug törön alı birtim [BK K9] “Ben Türgeş kağanına kızımı <...> pek büyük törenle alıverdim.”

otuz artukı tört yaşıma oguz tezip tawgaçka kirti [BK D38] “Otuz dört yaşında Oğuzlar kaçıp Çin ‘e sığındı.”

çorakka tegip yolagçı <...> [BK GD] “Çorak topraklara varınca öncü birlikleri”

<...> töñker] tagka <...> ku señün başadu tört tümen sü kelti [BK G7] “<...>Töngker Dağı ‘na<...>General Ku komutasındaki kırk bin asker geldi.”

türk bodunug ötüken yérke ben özüm bilge toñukuk kelürtüm [T1 G10] “Türk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, Bilge Tonyukuk, getirdim.”

türk kagan olorgalı şantun balıka⁴⁸ taluy ügüzke tegmiş yok ermiş [T1 D1] “Türk kağanı tahta çıkmalı Şandong kentine, okyanusa (?) ulaşan olmamış.

ilk kırkızka süleser yég ermiş tédim [T1 D6] “‘İlk önce Kırgızlara sefer etsek daha iyi olacak’ dedim.”

añar aytıp bir atlıg barmış téyin ol yolun yorisar unç tédim [T1 D7] “Ona şöyle söyleyip, “bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir” dedim.”

atıg ıka bayur ertimiz [T1 K3] “Atları ağaçlara bağlıyorduk.”

kıyınıg könlünçe ay ben saña ne ayayın tédi [T1 K8] “‘Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim’ dedi.”

bulçuka tañ üntürü tegdimiz [T1 K11] “Bulçu ‘ya tan atarken ulaştık.”

türük bodun temir kapıgka ténsi ogli ténsi ogli aytıgma tagka tegmiş idi yok ermiş [T2 G2-3] “Türk halkını Demir Kapı ‘ya Tensi Oğlu Tensi oğlu denilen dağa ulaşan asla yokmuş.”

tenrikenke işig birtin téyin yarlıkamış [O D6] “(Baga) hazretlerine işi gücü verdin diyerek lütfetmiş.”

ewke tegdöküm uruş kılıp tegip inime ogluma ança ütledim [O K2-3] “Karargaha saldırdığım, savaşıp saldırıp kardeşime, oğluma şöyle öğüt verdim:”

<...> süke tuso bolayın tédi [KÇ D11] “<...> ‘orduya yararlı olayım’ dedi.”

boz ok başın akıza uçuz kölke atlıgın töke barmış [Tes K3] “Boz Ok(ların) liderini hücum ettirip (düşmanı) Uçuz Gölü ‘ne atlarıyla (birlikte) döküvermiş.”

bın yıl<l>ık tümen künlük bitigimin belgümün bunta yası taşka yaratı<t>dım tulku taşka tokıtdım [Ta B2-3] “Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada yassı taş **üzerine** yazdırttım, yazıt taşı **üzerine** hâkkettirdim.”

<...> selenek[e] t<...> bir yégirminç ay yégirmike kara buluk öñ[dü]n sukak yulu anta çigil totok <...> [ŞU G11] “<...> Selenge ‘ye on birinci ayın

⁴⁸ Sözcük içindeki ikiz ünsüzler runik yazıda seyrek olarak belirtilir. Başka bir deyişle, sözcük içindeki ikiz ünsüzler genellikle tek harf ile gösterilir (Tekin, 2016: 43). Dolayısıyla datif ekinin bu sözcükte +A olması söz konusu değildir.

yirmisinde Kara Buluk ‘un doğusundaki Sukak Yulu (Ceylan Pınarı, Geyik Pınarı), orada Çigil(lerin) askeri valisi ...”

beçin yıl yétiñç ay béş yégirmike béş balık(?)ka bartıg? [HT II 1-2] “Maymun yılının yedinci ayının on beşinde Beşbalık ‘a ulaştık.”

kasuy? Kara başıg yaylat<d>ım küzte toñın taşka értim [HT II 3] “Kasuy ‘da? Halkı yaylattım (yazı geçirttim), güzün Tonyın Taş ‘a ulaştım.”

ulug oglum s[ük?]je bardı [Su 10] “Büyük oğlum savaşa (?) gitti.”

ezrua t(e)[η]rike [neçe y]azıntım(i)z yañılt(i)m(i)z erser [Hu 22] “Ezrua tanrıya karşı ne kadar günah işleyip hata yaptıysak;”

t(e)ñrigerü bardaçı boşuntaçı beş t(e)ñri y(a)rukın evke bark(k)a bad(i)m(i)z erser [Hu 273] “Göge yükselip serbest kalacak olan beş tanrı ışığını (oraya ulaştırmayarak) eve barka bağladıysak;”

y(a)ruk t(e)ñrilerke nom kutıña arıg dendarlarka suyda yazokda boşunu ötüñür biz [Hu 373-374] “Aydınlık tanrılara, dinî mutluluğa (kutlu dinimize), temiz rahiplere (karşı işlediğimiz) günahlarımızdan arınmayı dileriz.”

otka örtenke töb'ün tüşünür [M I (T.II D.173a)] “Ateşe ve alevlere tepesinden düşebilir...”

ol üç yeklerig anxrwznta⁴⁹ badı [M I (T.I a)] “O üç iblisi zodyaklarına bağladı.”

tört y(a)ruk küçin birle bu y[ir] suvka inti Abamu Bu[rkan]ça [M I (T.I a)] “dört aydınlık gücü ile bu dünyaya indi. Abamu Burkan gibi...”

yme yigedmek utmak bolzun maña agduk karı bitgeçi-i [M I (T.II D.171.)] “ve zafer bana verilsin, ihtiyar kâtip Agduq tarafından...”

başta t(e)ñri y(a)ruk küçlüg bilgeke y(a)lvarar biz öt(ü)nür biz [M II (T.II D.169.)] “Tanrı önünde ışık, güç ve bilgeye yalvarırız ve ona dua ederiz.”

⁴⁹ Orhon yazıtlarından itibaren bugünkü Türk şivelerine kadar muhtelif metinlerde bazen fiilin mütemmimi olan kelime, datif-latif eki yerine diğer isim tasrif eklerini alıp sadece datif-latif halinin gösterdiği manayı bildirir. Datif-latif eki yerine kullanılan diğer isim tasrif eklerinin en yaygın olanı *lokatiştir* (Duran, 1956: 38). Lokatifin bu ek yerine kullanıldığı en sık metin olarak aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere Maitrisimit ‘i söyleyebiliriz.

tübinte ol'okma ölmeki bar tünerig t(a)muka tüşmeki bar [M II (T.II D.169.)]
“Sonunda, ölmek zorundasın ve karanlık cehenneme bir dalış var.”

yagı mn kim añar yazntı [M III (T.I, D.4.)] “Ben onlara karşı günah işleyen bir asiyim (düşmanım).”

tükelig bolup ol m(e)ngigü tirig öz kirtü yolka oruka (orunka) ögrünçün tegiñ kim sizler anı üçün okıtmuş boltuñuzlar [M III (T.II, D.176.)] “Mükemmel olup, bu kutsanmış canlı benliği gerçek yola gerçek yere sevinçle gönderin, çünkü bu yüzden arandınız.”

amrak oğlanım öñ sakınıñ ol uzakı sav yürüglerin kim m(e) sizlerke ayu birtim [M III (T.II, D.176.)] “Sevgili delikanlı (oğlum)! Önce size verdiğim detaylı kelimeleri ve yorumları düşünün.”

münsüz kaddagsuz ymrak kuzınıñ aatın yinler söñügin sımañlar tip titsileriñe çkşapt tamga t[u]tuzdu [M III (T.M. 170.)] “‘Masum günahsız sevgili kuzu eti yiyin; (ama) kemiklerini kırmayın.’ diyip Çahşaput mührünü öğrencilerine verdi,”

y[i]me bodis[a]v[a]t tigin bu ulus bodun any[i]g kılınçl[i]g kılmuşın körüp ertünñü busuşlug kadgul[u]g bolup ıglayu balıkka kirdi [KP 9] “Yine Buda namzeti Şehzade bu halkın kötü amelli (kişilerinin) davranışlarını görüp aşırı derece kederli ve kaygılı bir halde ağlayarak şehre döndü.”

kañı kan inçe tip y[a]rl[i]kadı birk[i]ye amrak oğlumın siziñe tutuzur m[e]n asan tükel kelürünñ tip y[a]rl[i]kadı [KP 78] “Han babası şöyle buyurdu: ‘Biricik sevgili oğlumu size emanet ediyorum. (Onu) sağ salim getirin.’ diye buyurdu.”

öñtün kapakka tegdi [KP 112] “Doğu kapısına ulaştı.”

taluy ögüzke kadaşña tegürdi [KP 136] “(Ejder Hanı Şehzade ‘yi) okyanusa kardeşine ulaştırdı.”

ol ödün udçı er öz eviñe il[t]ti açıntı [KP 174] “O zaman sığırtaç (Şehzade ‘yi) kendi evine götürdü (ve) sofraya donattı.”

üküş bilge kişiler inçe tidiler ol közsüz kişi ay[i]g bilge titir aña ayut[i]ñ [KP 196] “Birçok bilge kişi şöyle dedi: “O kör adam çok bilgilidir. Ona sorun.”

ög kañ teg eçi sıntar selike bu maytrı smit nom bititgeli ötüntümüz erti [Maitr. (1. E,3=NR.37)] “Ana baba gibi (olan) ağabeyim Sıntar Seli ‘ye, bu din kitabını, Maytrısimit ‘i yazmasını rica ettik.”

kaltı bir ödün mkamotgalyin arkant anasın kutgargalı sansz tümen sumır taglar töpüsi üze irkleyü motgalayın arkantınñ küü kelig erdemi üze meriçi kañanapati uluşka barı yrılıkap [Maitr. (4. E, (?)=Nr. 2d)] “Vaktiyle veli Mahamaudgalyayana, anasını kurtamak için sayısız dağların tepesine çıkararak velî Maudgalyayana ‘nın meşhur zuhur kabiliyeti ile barbar yani hudut boyu ülkesi Kañanapati adlı bir memlekete haşmetle varıp;”

anın ol ogurka gautami katun tñri tñrısı burkanınñ kapılwaştı balıkka kelgüsin basa basa ayıtgalı idür [Maitr. (120. III (?), 5=Nr. 76)] “bu nedenle Gautami Hatun, Tanrılar Tanrısı Buda ‘nın Kapilavastu şehrine ne zaman geleceğini sormaya devam etti.”

antag ugurı tañı... biziñe yme nom nomlayı ... ağı anın küni baralum nom işidelim [Maitr. (23. III, ?=Nr. 113)] “Öyle zaman oldu ki ... bize de dini vaaz etti ... bu yüzden doğruca gidelim dini işitelim.”

bu ok etözin tñri yiriñe aktınıp kormuzta tñri birle bir orunta olurdum [Maitr. (45. XV, ?=Nr. 257)] “Bizzat bu vücut ile tanrılar yerine çıkıp Tanrı İndra ile bir yerde oturdum.”

sengrem sanlg sanjig tültin töşekin etimizke yinimizke tegürü töşentimz [Maitr. (65. XXI, 3=Nr. 77)] “Manastıra ait olan yastıkları, döşekleri etimize tenimize temas ettirip kullandık.”

amarıları kızartmış temirlik çomakların başka tokışu yogrutça miyilerin sançışu yiyürler [Maitr. (68. XXII, 1=Nr. 17)] “Bazıları da kızgın demirli çomaklar ile başlarına vurarak yoğurt gibi beyinlerini çıkarıp yerler.”

yıvrılmış wrkar sengremke yakın sokup taraglg yirinte tökerler [Maitr. (109.=Nr. 112)] “Harap edilmiş tapınak ve manastırlara yaklaştırtıp tarlalara dökerler.”

ötrü ol prtyka but dintarnıj köwresi kök kalıkda turup kentü etözintin önmiş otın örtenip boş bolup nirwanka barır [Maitr. (196.=Nr. 8)] “Sonra bu keşiş Pratyeka Buda 'nın ölümcül bedeni gökyüzünde durup kendi vücudundan çıkan ateşten yanıp, boşalıp Nirvanaya girer.”

takı yime kanyu tınlıg artuk ayıg kılınçlıg erip, etüz kodsar, üzüti tamuga barmış kergek [SY 123] “ve ayrıca, hangi varlık hala günahkâr ise, vücudunu bırakıp ruhunun cehenneme gitmesi gerekir.”

ançulayu kaltı kegdege bitimiş kuin bitig teg, [SY 202] “Böyle kağıda yazılmış bir parşömen kitabı gibi (sert),”

köni yolka kigürür on edgü kılınç kılurur [SY 255] “doğru yola girmesine izin verin. On iyi iş yapınlar”

tamuda emgeklig tınlıglar alku ozdı, kurtuldı, edgü etüzge kirtiler [SY 423] “cehennemde acı çeken canlıların hepsi kurtarıldı ve iyi bedenlere girdi.”

köni bodistwlar yorigıña yolıña kirtiler [SY 433-434] “Bodhisattvaların doğru değişimine ve yoluna girdiler.”

2.2.5. Eski Türkçede Senkretizm

Senkretizm hakkında verilen tanıma göre, kullanılan bir ekin aynı biçimbirimsel ifadeyle başka bir durum eki yerine de kullanılabilmesi bu terimi ortaya çıkarmaktadır. Taramış olduğumuz metinler kapsamında Eski Türkçe metinler içerisinde farklı fonksiyonlarda kullanılan aynı biçimbirimsel yapılara rastladık.

Tablo 9: Eski Türkçe Metinlerde Görülen Lokal Durum Ekleri

	Directive	Dative	Locative	Ablative	Allative
Runik Harfli Metinler	+gArU +rA +yA +(X)rU	+kA +ηA +A	+dA +tA +kA	+dA +tA +d(X)n	+kA +ηA +A
Maniheist Uygur Metinleri	+gArU +rA	+kA +ηA +tA	+dA +tA +kA	+dA +tA +dAn +dIn	+kA +ηA +tA
Budist Uygur Metinleri	+gArU	+kA +ηA +tA	+dA +tA +kA	+dA +tA +dIn +dAn	+kA +ηA +tA

Tablodan hareketle Eski Türkçede görülen senkretizm yapıları için şu maddeleri sıralayabiliriz:

- Dative-Allative senkretizmi
- Dative-Locative senkretizmi
- Locative-Ablative senkretizmi

2.2.5.1. Datif-Allatif Senkretizmi {+kA}

Allatif durum eki Türk dili gramerlerinde kolaylıkla rastlayabileceğimiz bir kategori değildir. Bu durum eki, kullanıldığı bütün dillerde hedef bildiren bir lokal ektir. Türk dili ise Eski Türkçe döneminde bu fonksiyon için direktifin yanında datif durumunu kullanmıştır. Direktif eki Karahanlı döneminden itibaren fonksiyonlarını yitirmiş ve bu işlevde kullanılan tek durum olarak datif kalmıştır. Fakat bu ek birden fazla görev üstlenmektedir. Dolayısıyla bu durum ekinin hedef bildiren yön manasında kullanıldığı durumlar için allatif durum ekiyle birleştirilerek datif-allatif senkretizmi oluşturmak daha mantıklıdır. Haliyle iki durum kategorisi için bir ek kullanılmış olacaktır.

yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı yüziñe başıñja bir t[egmedi] [KT D33]
“Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular. Yüzüne (ve) başına biri (bile) değmedi.”

bo yérde mañja kul boltı [BK D36] “Bu yerde bana köle oldu.”

kanın kodup tawgaçka yana içikdi [T1 B2] “(Daha sonra) hanını bırakıp Çin ‘e yeniden tâbi oldu.”

ol yérke ben bilge toñukuk tegürtök üçün sarıg altun ürünj kümüş kız koduz egri tewe ağı buñsuz kelürti [T2 G3-4] “O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler”

kamıl balıka tegdim konuldum altım [O K1] “Kumul (Hami?) kentine saldırdım, yerleştim, ele geçirdim.”

yagıka yalñus oplayu tegip opulu kirip özi kısğa kergek boltı [KÇ D11] “Düşmana yalnız atak yapıp, saldırıp ileri atılarak girince kendisi öldü.”

uç[uz köl]ke atlıgın töke barmış [Ta D2] “(onları) Uçuz gölü ‘ne atlarıyla birlikte döküvermiş.”

ewime tüş[düm] <...> [ŞU G5] “(Daha sonra) karargâhıma geri döndüm. <...>”

in<i> öz inençü yılan <yıl> öz inençü tarduş kül<i> çor bés balıka barır biz [HT XIV] “İni Öz İnençü yılan yılında? Öz İnençü (ile?) Tarduş Küli Çor Beşbalık ‘a gideriz.”

anıg kılınçlıg kişike y(a)wlak tınl(t)gka tural(t)gka berd(i)m(i)z erser [Hu 275-276] “(dahası bu ışığı) günahkâr kişilere, kötü canlılara verdiysek;”

könülüg açığıl yme köküzüg y(a)ratuglı köni kirtü anlag törülüg üç ödki adrtlag ödürtlüg yürüglüg tirig öz birikli y(a)ruk t(e)ñri yiri-ñe tegürdeçi [M I (T.II D.171.)] “gönlünü açan ve göğsünü aydınlatan; doğru samimi bir anlayış, ortodoks, (doğru) yaşayan üç kez liderlik eden ve seçimlere yol açan, tanrıların parlak gökyüzüne götürecektir.”

*y(a)şın t(e)ñri nom kutı m(a)rmani f(e)rişti lar**ka** kut kolur [M II (T.II D.169.)]* “Işık tanrısına, dinin haşmetine, Mar Mani ‘nin meleklerine dua ediyoruz!”

*(k[or]m[u]zta tñ[ri] /// ay tñri ordus**ı** kirür olurur [M III (T.M. 291.)]* “Tanrı Hormuzta ... Ay tanrısının sarayına girer ve yerleşir.”

*üçünç suvda yekler urup k[e]mi suv**ka** çomurur [KP 54]* “Üçüncü (tehlike sudur): Suda şeytanlar saldırıp gemiyi suya batırır.”

*antran kopup tñri burkannıñ köligesi**ñe** sıgıntı [Maitr. (5. E, (?)=Nr. 93)]* “Oradan da kalkıp Tanrı Burkan’ın gölgesine sığındı”

*birük kınlık**ka** kirser, azu ogrı ogurlasar tutsuksar, [SY 109]* “zindana girdiklerinde veya soyguncular onları soyup hapsedince,”

2.2.5.2. Datif-Lokatif Senkretizmi {+kA}

Eski Türkçe metinlerde aslen bir datif eki olan +kA, daha çok Maniheist metinlerde olmak üzere runik yazıtlar ve Budist Uygur metinlerinde lokatif fonksiyonda da kullanılmıştır.

*neñ yérdeki kağanlıg bodunk**a**⁵⁰ bintegi bar erser ne buñı bar erteçi ermiş [T2 D6]* “Herhangi bir yerdeki kağanı olan halk**ta** benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?”

*selen**ke**⁵¹ sika sançdı [ŞU D4]* “Selen**e** ‘de sıkıştırıp mızrakladım.”

*ka/// [yek]ler közi**ñe** ///di [M III (T.II D.121.)]* “..tüm(?) şeytanların gözünde...”

*///mag bu yir suv**ka** ///ü öd klmeki bar [M III (T.II, D.173c, 2.)]* “...bu düny**ada**... iyi? zamanda gelmek var”

⁵⁰ Bu cümle için farklı anlamlandırmalar mevcuttur: Berta :2010, *Eğer herhangi bir yerde kağanlı bir bodun**un** benim gibi [yöneticisi] varsa ne derdi olacakmış?;* Ölmez :2013, *Herhangi bir ülkede, hakanlıkta, halkan başında benim gibi (bir vezir) varsa ne gibi derterleri olacaktı ki?;* Ercilasun :2016, *Herhangi bir yerdeki kağanlı millette benim gibisi var olsa {onların} ne sıkıntısı olurmuş?;* Rybatzki :1997, *Herhangi bir ülkede böyle kağana [kağan/danışman (benim gibi)?] sahip olan halk varsa o zaman orada hangi problemler var?* olarak çevirirler.

⁵¹ Bu cümle için farklı anlamlandırmalar mevcuttur. Berta : 2010, *(onları) Selengaya sıkıştırarak mızrakladım;* Ölmez :2013, *Selen**e** ‘de kıştırıp mızrakladım* olarak çevirirler.

//// erser üç yawlak yolka kayu tınlg tüşer erki [tjr]i burkan ol kim sui anıg kılınç kılıp yit[inçs]iz korkmasar ökünmeser ol tınlg üç yawlak yolka tüşer tip yrlıkadı [M III (T.M. 279.)] “Peki, üç kötü yolda, hangi canlılar iyiliğe rastlar? İlahi Burhan bahşetti: günah işleyen ve kötülük yaptığı halde sonsuz korku ve pişmanlık hissetmeyen varlık üç kötü yol üzerinde yaşar.”

amtu bu nomlug sawag k/... kukutpat tagka... atlg yazıda ukmuş krgek [Maitr. (70. XXIII, 1=Nr. 16)] “Şimdi bu dini olayı Kukkutapada dağında, samantavrksa adlı ovada (tasavvur etmek gerekir).”

2.2.5.3. Lokatif-Datif Senkretizmi {+dA}

Datif-allatif eki +kA ‘nın lokatif fonksiyonda kullanıldığı gibi lokatif eki +dA da datif-allatif fonksiyonda kullanılmaktadır. Sadece erken dönem Maniheizt ve geç dönem Budist Uygur metinlerinde görülür.

ol üç yeklerig anxrwznta⁵² badı [M I (T.I a)] “O üç iblisi zodyaklarına bağladı.”

kim ol et'özinte kirür ölür [M III (T.II, D.173c, 1.)] “O vücuda giren ölür.”

ol edgü kü at tört buluñda yadıltı [KP 18] “O iyi ün (ve) ad dört bir yana yayıldı.”

anta tegip badara bramanta ulatı ulug bilgelerig nom bilge bilig ugrınta muñadturtı [Maitr. (8. I, 6=Nr. 208)] “Oraya vardıktan sonra, Badhari Braman ve öteki büyük hâkimleri din ve hikmet konularında hayrete düşürdü.”

munçulayu sakınu yine alku sansar içinteki tınlgıg yrlıgkançuçı biliglig kolın koyumta koça tutar mn tip sakınur [Maitr. (33. X, 2=Nr. 64)] “Böyle düşünüp yine ‘Bütün Samsara içindeki yaratıkları, acıyan, şefkatli bir yol ile koynuma alayım.’ diye düşünür.”

ançulayu yme ögnüñ kañnıñ krallg kir içinte kirmiş köñül at öñlüg togurur [Maitr. (152. XV, 8=Nr. 147a, 235, 237, 354)] “Annenin ve babanın korkunç pisliği içine giren gönül de adı ve rengi böyle üretir.

⁵² Orhon yazıtlarından itibaren bugünkü Türk şivelerine kadar muhtelif metinlerde bazen fiilin mütemmimi olan kelime, datif-latif eki yerine diğer isim tasrif eklerini alıp sadece datif-latif halinin gösterdiği manayı bildirir. Datif-latif eki yerine kullanılan diğer isim tasrif eklerinin en yaygın olanı *lokatiştir* (Duran, 1956: 38). Lokatifin bu ek yerine kullanıldığı en sık metin olarak aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere Maitrisimit ‘i söyleyebiliriz.

ıdgıl kupiri tñri tñrısı burkan atasın yimişligte kirgeli [Maitr. (161. XVI, 12=Nr. 14)] “Tanrılar Tanrısı Buda'nın babası ey Kubera bahçeye girsin!”

amarı yalınayu turur didm basak başlarınta urmuşlar [Maitr. (173.XX, 7=Nr. 32)] “Diğerleri başlarına aevli Diadem (mücevherli taç) ve pessak (kron taç) koydu.”

amarı yalınayu turur didm basak başlarınta urmuşlar [Maitr. (173.XX, 7=Nr. 32)] “Diğerleri başlarına aevli Diadem (mücevherli taç) ve pessak (kron taç) koydu.”

üzüti antag kurtulur, teñri yirinte barır [SY 126] “böylece ruhları hemen özgürleşir ve tanrılarının diyarına gider.”

2.2.5.4. Lokatif-Ablatif Senkretizmi {+dA}

Eski Türkçede en çok karşılaşılan senkretizm örneği, lokatif-ablatif ‘tir. Bunun nedeni ise Orhon yazıtlarında belirli bir ablatif ekinin yokluğudur. Dolayısıyla ilk yazılı metinlerde tanıkladığımız lokatif eki -dA, bu dönemde ablatif için de kullanılarak bir senkretizm oluşturur. Orhon Türkçesi döneminde başlayan bu kullanım Uygur Türkçesinde bir ablatif ekinin ortaya çıkması sonucu zamanla azalmıştır.

tawgaç kaganıta bedizçi kelürtüm bedizet<d>im [KT G11] “Çin kağanından süsleme ustası getirttim, süslettim.”

türük bodun yok bolmazun téyin bodun bolçun téyin kañım éltériş kaganıg ögüm elbilge katunug teñri töpösinte tutup yügerü kötürti erinç [BK D10] “Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan ‘ı annem Elbilge Hatun ‘u (ebedi) gök, tepelerinden tutup (göğe) yükseltmiş elbette.”

öñre kitanıda bérye tawgaçda kırıya kordonta yırya oguzda éki üç biñ sümüz kelteçimiz bar [T1 G7] “Doğuda Kitan ‘dan, güneyde Çin ‘den, batıda Hoten ‘den, kuzeyde Oğuz ‘dan iki üç bin (kadar) askerimiz var.”

anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti [T2 G2] “Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti.”

üze teñri koñ yilka yétinç ay küçlüg alp er kaganında adrılı bardınız [O K4] “Yukarıda (ebedi) gök, koyun yılının yedinci ayında güçlü (ve) kahraman kağanımdan ayrılıverdiniz.”

bıña <...> yorıdı ozmış tégin udurganta yorıyur tédi [Ta D6] “Süvari birliği <...> ilerledi. “Ozmuş Tegin Udurgan ‘dan (bize doğru) ilerliyor” dedi.”

anta yana tüşdüim [ŞU G2] “Oradan tekrar döndüm.”

y(a)ruk t(e)ñrilerde adrılı [Hu 16] “Işık, tanrılardan ayrıldı”

yazukda boşunmag bolzun [M I (T.II D.171.)] “Günahlardan kurtulsun”

tört ulug emgekde kurtulalım [M II (T.II D.169.)] “Dört büyük işkenceden kurtulmak istiyoruz.”

sışların bulupan töpüsinte taşıkıpan [M III (T.M. 512)] “Şişleri bulup kafasından çıkarıp..”

ertiñü kal muntuz ermiş siz neçük antag çulvu sav agzınızta öner [KP 212] “Siz ne kadar da deli divaneymişsiniz. Böyle bir iftira ağzınızdan nasıl çıkar.”

söki kutluglar öñreki bilgilerde antag işidmişim [Maitr. (9. I(?), ?=Nr. 59)] “Eski azizler (bahtiyarlar), evvelki hakimlerden şöyle işittim.”

ol ödün alkinçsız ülgüsüz etüzlüg bodistw orunta turup, eligin kawşurup, teñri burkanka inçe tip ötüg ötünti [SY 376] “Sonra ‘sonsuz ölçüsüz vücutlu’ Bodhisatva koltuğundan kalkıp, ellerini bir araya getirip ilahi Buda’ya şu soruyu sordu:”

3. Biçim-Sözdizimsel Yön İfadeleri

Ad, adıl ve ortaçlardan sonra gelerek, bağlı olduğu ad, adıl ve ortaçla tümcenin öteki öğeleri arasında zaman, mekân, yön, tarz, benzerlik, başkalık vb. gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran sözcüklere sontakı⁵³ denir (Li, 2004: 23). Edatlar, durum eklerinden kolayca ayırt edilebilir: ayrı olarak yazılır, daha uzundur ve genel olarak iç yapıya sahiptir. Ek olarak, edatlar genellikle isimlerin çekimli şekilleriyle

⁵³ Yong-Song Li, Türkçe ’de edatların bağlantılı sözcüklerden sonra gelmesi ve İngilizce karşılığının *postposition* olması sebebiyle Türkçe ’deki edatlar için bu terimi kullanır.

birleştirilir (Haspelmath, 1993: 213). Çekim edatları ait oldukları isimlerin umumiyetle hâl eki almış şekliyle kullanılırlar. Her edat, isim ve zamirlerle birleşirken değişik hâl ekleri ister. Bu hususiyet, bir yandan edatın menşei ile, bir yandan da mana ve fonksiyonu ile ilgilidir (Hacıeminoğlu, 2015: 3). Türk dil ve lehçelerinde edat, bütün Altay dillerinde olduğu gibi, zayıf ve geç gelişmiş bir kategoridir. Çünkü, durum ekleri çok olduğu için sontakıya olan talep az olmaktadır. Türk dil ve lehçeleri, (Altay dilleri arasında) en az sayıda duruma sahip olduğu için sontakı bakımından oldukça zengindir (Menges, 1994: 118). Türk dil ve lehçelerinde kullanılan sontakılar, genel olarak eylem kökenli ve ad kökenli olarak ikiye ayrılabilir. Eylem kökenli olanların çoğu eylemin ulaç biçiminden gelişmiştir. Ad kökenli olanlar, yalın ad biçiminde olanlar, durum eki almış olanlar, sıfat eki almış olanlar, 3. kişi iyelik ekli olanlar gibi gruplara ayrılabilir (Li, 2004: 797).

Türk dilleriyle ilgilenen akademisyenler, her ikisi de isim öbeklerini yöneten, *proper* ve *improper* sontakılar arasında ayırım yapmıştır. Eski Türkçenin *proper* sontakıları (burada basitçe *sontakı* denilen) buradaki gibi çekimli değildir, ancak birçoğu isimlerin veya fiillerin çekimli biçimleridir. Sontakı olarak görev yapan unsurlar, diğer taraftan, zarf olarak görev yaparsa veya başka bir fonksiyonda kullanılırsa çekime girebilirler. *Improper* sontakılar aslında hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak morfolojik ve sözdizimsel açıdan isimlerdir. Edatsal zarf öbeklerinin yöneticisi olarak görev yapmalarına rağmen edat (ve kendileri zarf değil) olmadıkları için onlara *relational nouns* diyoruz (AGOT: 331-332).

Sontakılar biçimsel sentaks anlamında, kendilerinden önce gelen ad öbeklerinin başdırlar. Anlam sentaksı açısından ise dilbilgisel ilişkilendiriciler, başka bir deyişle cümle hiyerarşisi işlev birlikleri, yani hâl gibi önceki ad öbeğinin cümle hiyerarşisi işlevlerine işaret eden ve bunları yönetilen olarak bir yönetene bağlayan bağımlılaştırıcılarıdır. Türkçe sontakılar, bağımsız kelimelerin gramatikalleşmesiyle tekrar tekrar yenilenir; bu teknik Slobin 'e göre Türk dillerinin tarihi bir eğilimidir. Böylece niteleme kalıplarında cümle hiyerarşisine göre başa yönelmeden kelime hiyerarşisine göre başa yönelmeye {(ev-in=>iç-i-n) <= -de}'den (ev-[in] <= içinde)'ye} bir dönüş gerçekleşir. Sontakılar ekleşebilirler ve ekleşme yolunda sık sık; vurgulanamama, ünlü uyumlarına uymaya başlama vb. gibi fonolojik özellikler gösterirler (Johanson, 2018: 44).

Bu bölümde Eski Türkçe metinlerde hâl ekleriyle birlikte biçim-sözdizimsel yapı oluşturarak kullanılan ve yön bildiren sontakı örneklerine yer vereceğiz.

3.1. *al (+DXn)*

Sözcüğün mekân zarfı olarak Eski Türkçede kullanımından önceki bölümde bahsetmiştik. Ayrıca Karahanlı Türkçesinden itibaren edat kullanımını mevcuttur.

altın [DLT 67] “alt” anlamında bir edat.

sözüm ogluma sözledim men toña ogul minde altın maña ne teñe [KB 186] “Ey yiğit, ben bu sözü oğlum için söyledim; oğul benden **aşağıdır**, bana nasıl denk olur.”

3.2. *ara*

Dilbilgisel olarak sabitlemek zor; herhangi bir cümlenin öznesi olarak veya başka bağlamlarda herhangi bir kaydı görünmüyor sıradan bir isim olarak kabul edilebilir. Erken dönemde sadece son çekim edatı olarak kullanıldı. Anlamı ‘(iki yerin) *arası*, (birkaç kişi) *arasında*, vb. (EDPT: 196). Eski Türkçede, Karahanlı, Çağatay, Kıpçak ve Batı Türkçesinde hiçbir ses değişikliğine uğramadan kullanılan *ara* edatını A. von Gabain isim menşeli olarak (Alt. Gr. 143), Brockelmann ise fiil menşeli olarak (Ost.Gr. 181) göstermişler fakat izah etmemişlerdir. Hem bir çekim edatı olan hem de isim hâl eklerini alarak bir isim gibi kullanılan *ara* sözü şekil bakımından *-ra* cihet ekiyle yapılmış bir mekân zarfını hatırlattığı gibi, bir zarf-fiili de düşündürmektedir (Hacıeminoğlu, 2018: 5). Tekin (2016: 138) ise sözcüğü teşekkülünü **ar-* “*arasından geçmek, içinden geçmek*” şeklinde ifade eder. Türkçe ‘nin gerek tarihî devirlerinde gerek bugünkü şivelerinde kullanılan çok işlek bir kelimedir. Tarihî devirler ve coğrafi sahalar bu sözü hiçbir fonetik değişmeye uğratmamış, daima *ara* olarak kalmıştır (Duran, 1956: 22-23). Sözcük eski Türkçe metinlerin tamamında geçmektedir. Ayrıca hâl ekleri içerisinde sadece yalın hâl durumunu *-tek* bir yerde datifi- yönettiği belirlenmiştir.

a. *Nominatif + ara*

bo türük bodun ara yaraklıg yağıg yeltürmedim [T2 D4] “Bu Türk halkı **arasına** silahlı düşmanı sokmadım.”

bo tawgaçda yırya tg(?) oguz ara yéti eren yağı bolmuş [O D5] “Bu Çin ‘de kuzeyde tg(?) Oğuzlardan⁵⁴ (Oğuzların **arasında**) yedi asker düşman olmuş.”

<...> çawış seşün bodunu tokuz bayırku ak baş ara basmıl tokuz tatar bunca bodun çad bodunu [Ta K4] “<...>General Çavış ‘ın halkı, Dokuz Bayırku(lar), Ak-Baş(lar) **arasında**? Basmıl(lar), Dokuz Tatar(lar), bunca boylar da şadın boylarıdır.”

<...>[ü]ç o[tuz]ka anta sançdım yarış agulug ara yit başınt<a> ara ... [ŞU B6] “<...> yirmi üçünde orada mızrakladım. Yarış (ve) agulug **arasında**, Yit(?) (Irmağı’ nın) kaynağında”

Korkınçig etin ular afrja yok [M III (T.M. 278)] “**Aralarında** korkunç olan yok.”

bu yagular kız .../yiti öñi etüzlerin bıçıp ... suburganlar ara kemişinler [Maitr. (5. E, ?=Nr.93)] “Bu düşman olan kızların vücutlarını yedi parçaya ayırıp ... mezarlar **arasına** atın!”

... amti men barıp şari putri arkantka tuyuzayın kalın kuwrag ara kin kelir ödniñ ... [Maitr. (20. III(?), ?=Nr.223)] “Şimdi ben gidip Şariputra ‘ya bildireyim. Büyük cemaat **arasında** geleceğim...”

kişi ara kirdim [DLT 56] “Kavmin **arasına** girdim”

sözüg kim tüketür neçe sözlese aka tınmaz erter bulaklar ara [KB 6626] “Ne kadar söylense bile, sözü kim tüketir, o pınarlar **arasından** durmadan akar gider.”

b. *Datif-Allatif + ara*

yurüñ tonlug dintarka ara nwydma ödünelim [M III (T II, D.178 II)] “Beyaz elbiseli dindarlar (**arasındaki** nwydma ‘ya)? yalvaralım.”

⁵⁴ Berta (2010: 218), buradaki *oguz ara* ifadesini ‘Oğuzların arasında’ olarak çevirmiştir.

3.3. *as (+rA, +DXn)*

Eski Türkçe devresinde mekân zarfı olarak kullanılan *asra* sözünü A. Von Gabain (Alt. Gr. 143), Brockelmann (Ost. Gr. 177) isim menşeli olarak göstermişlerdir. Sonundaki *-rA* cihet eki bunu *as-ra* şeklinde düşünmemizi mümkün kılmaktadır. Prof. Dr. R. R. Arat da bu kelimeyi böyle izah etmiştir. Bu kelime XI. asırdan itibaren *esre* ve daha sonra *e/i* şivelerinde *isre* şeklinde inkişaf etmiştir. Çekim edatı olarak kullanılışı da ancak Orta Türkçe devresinden itibaren (Hacıeminoğlu, 2015: 8). Sözcük Karahanlı Türkçesinde isim ve zamirlerden sonra çıkma hali ile kullanılır.

asra [DLT 75] “alt, anlamında bir edat.”

isre [DLT 75] “oradan aşağı olan”

ol andan isre ol [DLT 75] “O ondan sonra ve aşağıdır”

astın [DLT 67] “alt, anlamında bir edat. Bu kötü bir kullanıştır; fasih şekli altın’dır.”

3.4. *berü*

“-den beri, -den itibaren” anlamlarında kullanılan, Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden zamanımıza kadar bütün sahalarında görülen bir çekim edatı ve mekân zarfıdır. Menşe bakımından hem *ber-ü* şeklinde bir zarf-fiili, hem de *be-rü* şeklinde cihet eki ile yapılmış bir ismi düşündürmektedir. A. Von Gabain (Alt. Gr. 145) ve Brockelmann (Ost. Gr. 174) *berü* ‘yü isim menşeli göstermişlerdir (Hacıeminoğlu, 2015: 14). Erdal (2004: 332), bu edatın *bän* ve *bo* ile ilişkilendirilebilecek olan zamirsel kökene sahip olduğunu düşünür. Sözcük Köktürkçe’ de sadece bir kere *berüki* şeklinde geçmektedir. Uygur döneminde fazlasıyla kullanılmış olsa da zaman bildiren anlamında kullanıldığından yön anlamındaki örnekler çok azdır.

a. *Lokatif-Ablatif + berü*

anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti <...> [T2 G2] “Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti <...>”

b. *Ablatif +berü*

bastın baru atag-ga tegi okıtım sui yazuk bolmaz[un] [M I (T.II D.171.)]

“Başından sonuna kadar ezbere okudum günah olmamalı.”

3.5. *InArU/naru*

“İleri, -den ileri, -den sonra”. Daha çok bir mekân zarfı olarak, nadiren de çekim edatı olarak yalnız Eski Türkçede görülen *ınaru/iñarü* sözü çıkma hali ile kullanılmaktadır. A. Von Gabin ‘den öğrendiğimize göre Poppe bunun Moğolcadan geldiğini iddia etmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 43). Hacıeminoğlu, sözcüğün sadece ablatiften sonra geldiğini söylese de nominatif ve datif-lokatif eklerini yönettiğini de söyleyebiliriz. Sözcük Uygur metinlerde çokça kullanılsa da bunların geneli zamansaldır.

naru [DLT 543] “*taraf* anlamında bir edat”

ol naru itindi [DLT 108] “**öbür tarafa** sürünür göründü.”

a. *Datif-Lokatif + InArU*

sizinte inerü saçılıp yeklerke olurdmayın yme [M III (T.II, D.78b, II.)]

“**Önünüze** dağılmış, şeytanlar için geri koymayacağım”

c. *Lokatif-Ablatif + InArU*

oglum muntuda ınaru öntün yınak altun tag bar közünür mü körünj tip tidi [KP 106] “‘Oğlum, buradan sonra Doğu tarafında altın dağ var, görünüyor mu? Bakın!’ dedi.”

bu tatıgnıj üç ernek boguzka turur anıjda naru barsa karnıj tolur [KB 3578]

“Bu zevk üç parmaklık boğaz içindir; **ondan öteye** giderse karın dolar.”

3.6. *iç (+rA)*

Eski Türkçe devrinden beri hiçbir ses değişikliğine uğramadan son devirlere kadar kullanılmış bir çekim edatıdır. Daha çok mekân zarfı vazifesi görür (Hacıeminoğlu, 2015: 44). Sözcük Eski Türkçe metinlerde durum ekleri içerisinde yalın hal, çıkma halini yönetir.

a. Lokatif-Ablatif + içre

ançola klı ol taluy kim birkarudun sınar yıl tursar bulgak tlgekk [örk]üçlenmekk anta içre blgülüğ [bolur lar] [M III (T.M. 298.)] “tıpkı o denizde olduğu gibi bir güney rüzgarı, kargaşa, karışıklık, dalgalanma olduğunda oradan görünür.”

b. Nominatif + içre

ok kiş içre çığıl tıgıl kıldı [DLT 198] “ok, sadak vb. şeylerin içinde ses çıkardı.”

3.7. karşı / karşı

Bu söz çekim edatı olarak Kaşgarlı ‘dan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Eski Türkçede, Uygur ve Karahanlı metinlerinde bu vazifeyi *utru* edatı görmektedir. Kaşgarlı ‘da *karşu* manasında kullanılan bir de *karu* sözü vardır ki, bu bize *karşu* ‘nun ilk şekli gibi görünmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 52). *karu* sözü için Li (2004: ?), “Bu sözcük, +ka “verme eki” ve +ru “yönelme eki” olmak üzere iki ekten oluşan ve +garu/+gerü yönelme ekinin asıl biçimi olarak da açıklanabilir. O halde *karu* ‘nun bir sontakı değil de arkaik bir yönelme eki olarak kabul edilmesi gerekir.” İfadelerini kullanmıştır.

a. Datif-Allatif + karşı

yağıñ tapa titrü bakıp bügdeñ bile Ugrap kalı kelse saña karşı süle [DLT 564] “Düşmanına dikkatle bak! Hançerini de bileyaşı ile bile! Düşmanın seni hedef olarak (sana karşı) gelirse mücadele ederek ona saldır!”

b. Nominatif + karşı

yaşık yirke indi yüzün kızledi kalık karşı keldi izin izledi [KB 6211] “Güneş yere indi ve yüzünü gizledi; gökyüzü karşılarından yükselerek onun izini izledi.”

3.8. kat

Eski Türkçe de çokça kullanılan sözcüğün bu dönem metinlerindeki anlamı “*kat, tabaka*” şeklindeyken Kaşgarlı ‘dan itibaren “*yan, ön, huzur*” anlamları kazanarak edat olarak kullanılmaya başlanmıştır.

kat [DLT 161] “Oğuzca. “Yanımda, indinde” anlamında bir edat.”

beg katında [DLT 161] “bey huzurunda”

eren er katında özin kızledi tapug kıldı yüz yıl anı azladı [KB 3234] “Gerçek insan başkalarının **yanında** kendini gizlemiş; yüz yıl ibadet kılmış ve bunu da azımsamış.”

3.9. *kidin / kiyin*

Köktürk ve Uygur metinlerinden itibaren görülen *kidin*, aslında bir mekân zarfıdır. A. von Gabain Alt. Gr. De *kidin* ‘i çekim edatı olarak almamıştır. Oysa ki aslında bir mekân ve zaman zarfı olan *kidin* de diğer birçok zarflar gibi Uygur metinlerinde edat olarak da kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 57). Sözcüğe Uygur metinlerinde edat olarak rastlamış olsak da kullanımı zamansal fonksiyonda olduğundan burada yer vermeyeceğiz. Yönsel fonksiyonda edat olarak KB ‘de çıkma hâli ile karşımıza çıkmaktadır.

a. *Lokatif-Ablatif + kidin*

seniñde kidin kalga tutsa ölüm ogul kız isizlikke bulgay tohum [KB 5291] “Ölüm yakalarsa bu mal **geride** kalacak, oğul kız onu kötü yollarda sarf edecektir.”

3.10. *kudı*

kudı ‘aşağı’, EDPT ‘de *alt* ‘*kudı*’ olarak belgelenmiş zarf ve son çekim edatıdır. *kud-* ‘dan ‘dökmek’ gelir. Yazıtsal ifadeler bu bağlantıyı korur, hepsi nehir ile ilgilidir (OTWF: 341). Sıvılar her zaman aşağıya doğru hareket eder. Bu şekil bir zarf-fiil değildir, bununla birlikte, öyle olsaydı *kuda* olurdu; daha ziyade, *töni* ve *yaraşı* gibi OTWF 340-344 ‘te tartışılan -I ‘daki formasyona aittir. *Kudı*, Brahmi alfabesinde /u/ ile kanıtlanır; Özbek, Tuva ve Tofa ‘da /u/ ile hayatta kalır ve Eski Türk Şiiri 9,23 ‘te *ku* ‘nun yedi diğer örneği ile aliterasyon yapar. Zieme 1992 tarafından keşfedilen sontaki *tön-i* ‘boyunca’, açıkça *yaraşı* ‘uygun’ ile aynı şekilde oluşturulmuştur: Bu kök/gövdelerden gelen ünlü zarf-fiiller sırasıyla -A ve -U ile biter (AGOT: 334). Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay sahalarında görülmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 59). Bu edat Köktürkçede yalın hal ile, Uygur Türkçesinde hem yalın hal hem de çıkma hal ile, Karahanlı Türkçesinde ise yalın, çıkma ve verme hal ile kullanılır.

a. *Nominatif + kudi*

seleje kudi yoripan karagan kısılta ewin barkın anta buzdum [BK D37] “Seleje Irmağı (boyunca) **aşağı doğru** ilerleyip Karagan Geçidi’nde evini barkını orada yıktım.”

ol suw kudi bardımız [T1 K3] “O ırmaktan **aşağıya doğru** ilerledik.”

üküşî seleje kudi bardı [ŞU D4] “Birçoğu Seleje ‘nin **aşağısına doğru** gitti.”

b. *Lokatif-Ablatif + kudi*

kök tngride kudi yir tñri kanıña t(e)gi kutlar uahşıklar barça köñülte berü ögire sevinü [b]u kutlug küñüg küsüşlüg teginür ertim(i)z [M III (T.M. 417.)] “Mavi gökyüzünden **aşağı** dünya tanrı-hanına kadar biz ruhlar canı gönülden seviniriz bu mutlu günü özlemiştik.”

özünđe kudi al kisi alsa sen bedük tüpke yakma bulun bolga sen [KB 4479] “Evleneceksen, kendinden **aşağı** derecede biriyle evlen; kendinden yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun.”

c. *Ablatif + kudi*

yme t(e)rkleyü kal(ı)gdan kudi intim [M III (T.M. 423d.)] “Ve çabucak yukarıdan **aşağı** indim.”

yüksek idiz orunluktan kudi öz kemişti ögs[i]redi taltı ölüg teg kamılı tüşti [KP 158] “(Han kendisini) yüce tahtından **aşağıya** attı, fenalık geçirdi; ölü gibi yere yığıldı.”

elbin emgekin antran kudi inip igile antag ukmu togar ermiş [Maitr. (123. III (?), ?=Nr.33)] “Zahmetle ve acı çekerek oradan **aşağı** inerek bu şekilde yeniden doğar mı?”

anın ol ... kudi inip sizlerni birle katılıp yiti yüz yıl yahjuk meñisin meñiledimiz [Maitr. (141. IX, 1=Nr. 192)] “bu yüzden (yukarıdan) **aşağıya** indik, sizleri karıştırdık ve yedi yüz yıldır insanlardan keyif aldık.”

er tagdan kudi ıldı [DLT 94] “adam dağ vb. yerlerden (**aşağı**) indi”

d. *Datif-Allatif + kudi*

alku uçar yultuz osuglug kntü kntü ordularında tñriler tñri katunları nirwan bolmak küsüşin yalñuklar yirin suklanıp tözün maytrı udusında yirtinçüke kudi inerler [Maitr. (34. X, 10, Ende=Nr. 47)] “Hepsi uçan yıldızlar gibi her biri kendi saraylarından tanrılar, tanrı hanımları Nirvana ‘yı bulma arzusuyla insanlar alemini arzulayıp asil Maytrı maiyetinde dünyaya (**aşağı**) inerler.”

anı körüp kudi yirtinçüke kördi [Maitr. (134. IV (?), ?=Nr. 78)] “Onu görünce **aşağı** yeryüzüne baktı (ve fark etti),”

kim ol tuzıt tñri yirin titip idalap kudi yirtinçüke inti [Maitr. (89. XXVI, 2=Nr. 2b)] “Kim o Tusita-Tanrı yerinden vazgeçip, onu terk edip **aşağı** yeryüzüne indi.”

özeki yaruk teñriler yarlıkıña kudi inerler [SY 252] “Yukarıdaki aydınlık tanrıların emrine (**göre**) **aşağı** inerler.”

3.11. *öñ (+DXn)*

Uygur ve Orhon metinlerinde görülen *öñtün* zaman ve mekân zarfı durumundadır. Kelimenin edat olarak kullanımına Kaşgarlı ‘dan itibaren rastlıyoruz (Hacıeminoğlu, 2015: 68).

öñdün [DLT 70] “Ön, anlamında bir edat. Oğuzlar dal ile nun ’u atıp **öñ** derler.”

öñdün yorut [DLT 70] “Atını **önden** yürüt”

yagıka bu öñdün bolur bek tolum tiriglik tiler begke özke ölüm [KB 2963] “Onlar düşmana karşı **ön safta** silah vazifesi görürler; beyin yaşaması için kendilerini ölüme atarlar.”

3.12. *öñi*

Sözcük anlamı “başka, çeşitli, farklı” olan *öñi* biriminin kökeni konusunda farklı görüşler mevcuttur. Gabain sözcüğün **öng-* “başka türlü olmak, krş. “renklerin kaçması, benzi sararmak” fiilinden -i zarf fiil ekinden türeyen bir edat olduğunu düşünmektedir. Edat olarak anlamını “-dan başka, -dan itibaren, -dan dolayı, -nın

dışında” olarak belirtir. Kısaltmalı olarak ise “çeşitli” anlamına geldiğini söyler. Hacıeminoğlu *öjinin* “başka; -den başka, -den ayrı” anlamlarında Eski Türkçede hem zarf hem de son çekim edatı olarak sıkça kullanıldığını söyledikten sonra bu birimin fiilden değil *öng* isim kökünden türediğini, 3. teklik iyelik eki alarak genişlediğini belirtmektedir. Li (2004: 358) ve Erdal (2004: 332) da isim kökünden türediği fikrine katılmaktadır. Clauson birimin kökeninden ve edat olarak kullanımından söz etmez. Sadece sözcüğün anlamını “-dan başka; farklı, çeşitli” ve Türk dillerindeki kullanım şekillerini vermektedir. Orhon Yazıtlarında kullanılmayan, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sadece *öngi* biçiminde geçen bu birim “başka, farklı, çeşitli; -dAn başka, -dAn ayrı, -nIn dışında” anlamlarında, sıfat, zarf ve edat görevlerinde kullanılmıştır. Kendisine yakın anlamlı *adın* ve *taş* birimiyle ikileme oluşturmuştur (Can, 2016: 107-108). Sözcük Eski Türkçede sıkça kullanılan bir edat olsa da yön manasında kullanımı kısıtlıdır ve sadece ablatifi yönetirken yön manası vermektedir.

a. *Lokatif-Ablatif + öji*

k(e)ntü özümüzni künte ayda öji biz ted(i)m(i)z erser [Hu 65] “Kendimizi Güneş ‘ten ve Ay ‘dan ayrı (tutarak) “biz” dediysek;”

ötrü kapagçı er turgurup yolta öji olgurtı [KP 170] “Sonra bekçi (Şehzade ‘yi) kaldırıp yol kenarına oturttu.”

biz öjre keyikçiler erdimiz erüş üküş keyiklerig isig özlerinte öji kältımız [Maitr. (78. XXIII, 12=Nr. 2)] “önceden vahşi avcılardık, çok sayıda vahşi hayvanı hayatlarından ayırdık (bedenlerinden dışarı çıkardık).”

3.13. *sıñar*

Türk dilinde edatları inceleyen Li ve Hacıeminoğlu sözcüğün Uygur Türkçesinden itibaren kullanılmaya başlandığını belirtmiş olsalar da sözcük runik yazıtlarda da geçmektedir. Şine Usu yazıtında üç kere, Bilge Kağan yazıtında iki kere ve Tonyukuk yazıtında bir kere geçmektedir. Fakat bu dönemde kullanılan *sıñar* sözü yön anlamından ziyade ‘yarı, yarım’ anlamlarında kullanılmıştır. Sadece bir yerde yönsel olarak ‘taraf’ anlamında kullanılmıştır. Clauson bu sözü şu şekilde açıklar: ‘*bir taraf*’; tamamen bir isimdir, fakat zarf ve son çekim edatı olarak sıklıkla kullanılmıştır (EDPT: 840). Bu sözcük ile ilgili örnekleri verirken runik yazıtlardaki örneklere de

değindir: **sınar süsi**: ‘ordunun bir kanadı’, **sınarça artuk**: ‘yarısı kadar daha’ (EDPT: 840). Sözcüğün ‘taraf’ anlamı belirten son çekim edatı olarak kullanıldığı esas saha Uygur Türkçesidir. Uygur Türkçesi sonrasında da sözcük kullanılmaya devam eder. Erdal ise, ‘*taraf*’, *yönsel +dXn formunu veya daha az olası ablatifi kullandığında ‘yönünde’ anlamına gelir. Eski Türkçenin tamamında buluruz* (AGOT: 403). Sözcüğün teşekkülü hakkında ise, ‘*bir çiftin teki’ veya ‘yarım’ ı belirten isim ile özdeş gibi görünüyor. Muhtemelen *sı şeklinin eski bir zamirinin datif formu olabilir (3. kişi iyelik ekinin diğer alomorfu olarak yaşayabilir)*’ ifadelerine yer verir (AGOT: 332). Eski Türkçeden sonra Karahanlı ve Harezmi sahasında çekim edatı olarak nadir kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 81). Genellikle ablatif durum ekini ve yönsel biçimlendirici +dXn ekini yönetir.

sınar [DLT 608] “bir şeyin kenarı.”

a. *Nominatif + sınar*

*anta yme tört **sınardı**nkı kuşlar keyikler .../...//... butarlayu tumşuğın ... tarmagın tarmayu tañğılayurlar* [Maitr. (85. XXV, 11=Nr. 131)] “Orada yine dört **taraf**tan kuşlar, geyikler (parçalayarak), yırtarak gagaları ile ... pençeleri ile parçalayıp didiklerler.”

*on **sınar** buluñ yınak yarıyur yaşıyur* [Maitr. (153. XV (?), 10 (?)=Nr. 110a)] “On **yön** (=singar=bulung=yıngaq) ışık saçar ve parlar”

b. *Lokatif-Ablatif + sınar*

*yme kltü kün ortuda **sınar** yil tursar ötrü ol bulgaklarag irdin **sınar** el'itir tegirer* [M III (T.M. 298.)] “ve güney⁵⁵ **yönünden** rüzgâr gelse sonra bu kargaşayı kuzey yönüne getirir ve tersine çevirir.”

*saña kim tusulur tusulgıl anar tusugmaz kişig kıl özüñde **sınar*** [KB 5538] “Sana kim faydalıysa sen de ona faydalı ol; faydasız kişiyi kendinden (kendi tarafından) uzak tut.”

⁵⁵ Le Coq, *kün ortuda* ifadesini ‘öğle vakti’ olarak çevirmişse de bağlama bakıldığında bu ifadenin ‘güney’ anlamında çevrilmesi daha doğru olacaktır (Bkz. Bölüm 2.1.1.).

c. *Ablatif + sıñar*

tjri tjrisi burkan erser antın sıñar yakın barırlar [Maitr. (51. XVI, 14=Nr. 57)]
“Tanrılar Tanrısı Burkan ise o **tarafa doğru** yaklaşırlar.”

lingua çeçeklik köl osuglug kayudın sıñar [Maitr. (51. XVI, 14=Nr. 57)]
“Nilüfer çiçeklerinden bir göl gibi hangi **tarafta**”

munıñda oza barmadım men añar öz asğı tiler erdi mindin sıñar [KB 4993] “O
benden (**benim tarafımdan**) bir fayda beklediği için, bundan önce ben ona
gitmedim.”

d. *(+dXn) + sıñar*

seleje kedin yılun kol bér<i>din sıñar şıp başıña tegi çerig étdim [ŞU D3]
“Seleje ‘nin batısında Yılun-Kol ‘un güney **ucundan** Şıp (Irmağı ‘nın)
kaynağına kadar asker konuşlandırdım.”

takı yme muntadan öñi birdin sıñar korug burkan üni işitdim [M III (T.M.
423d.)] “ve buradan ileri güney **tarafına** Tanrı Chorugh 'un sesini duydum.”

k(e)lzün tört y(a)ruk 'ilig tjriker ontun sıñarkı böğü burkanlar [M III (T.M.
417.)] On **taraftan** dua eden Burkanlar, dört parlak tanrı-krallar gelsin.

*takı yme bar ikidin sıñar ülüşin kutrulmuş atlıg boşgutsuz tözün tınlıg kim alku
nizvanı larag arıtı alkmuş alku dyan samarlar üze erk türk bolmuş bu erür* [Maitr.
(2. E, 12=Nr. 4a)] “ve yine ‘her iki **taraftaki** kısmı sayesinde kurtulmuş’ adlı
‘öğrenmeyen’ bir asil yaratık vardır bu, bütün ihtirasları tamamıyla yok etmiş,
bütün istiğraklara hâkim olmuştur.”

*amarıları uzun tuuları kentü saçlarınta kömülüp içtin sıñar kurt kawşayı yıdıyu
sasıyu kelirler* [Maitr. (74. XXIII, 9=Nr. 28)] “Bazıları hep kendi saçları arasına
gömülüp **içlerinde** kurtlar kaynaştığı halde pis kokular neşrederek gelirler.”

*küntin sıñar tagtın yınak ikidin teñ yaylıg itgülig öñtün yınaq kidin yınaq ikidin
sıñar bulan* [SY 83-85] “**Güneyde** ve kuzeyde her iki tarafta aynı yazlık evler
inşa edilecektir, doğuda ve batıda her iki taraftaki kanatlarda.”

taştun sıjarkı köñülke kelteçi törülerig alku inçe ötkürü usar, ol tınlıg etüzi nom yaltrıglıg burkan etüzi bolur [SY 187] “**Dışarıdan** gelen tüm (dış) akidelere nüfuz edebilen o kişinin bedeni 'yasaları parlayan Buda' bedeni olur.”

teñri burkan yarukı ontun sıjar yirsuwda alku yarudı [SY 421-422] “İlahi Buda'nın parlıtı, dünyanın on **bölgesinden** (sonra) yeryüzünde parladı;”

3.14. *tapa*

Sözcük kökeni olarak tap- “bulmak” fiiline zarf fiil eklenmesiyle oluşan *tapa* bu biçimiyle “-A doğru, -A karşı” anlamlarına karşılık gelmektedir. Orhon Yazıtlarında işlek olarak kullanılan *tapa* bu işlekliliğini Eski Uygur metinlerinde de devam ettirmiştir. Hem Orhon hem Eski Uygur dönemlerinde *tapa* biçimiyle yalnızca edat kategorisinde kullanılmıştır. Edat göreviyle önündeki tamlayıcısına ya eksiz ya -nI yükleme ya da -kA yönelme durum ekleriyle bağlanmıştır (Can, 2016: 122). *Tapa* edatı taramış olduğumuz metinler içerisinde durum eklerinden sadece nominatif ile kullanıldığı tespit edilmiştir.

a. Nominatif + *tapa*

altı çuw sogdak tapa süledimiz [KT D31] “Altı Çuv Soğdak **tarafına doğru** sefer ettik.”

köl tegin altı otuz yaşına kırkız tapa süledimiz [KT D35] “Köl Tegin yirmi altı yaşında Kırgızlara **doğru** sefer ettik.”

ol yılka türgeş tapa altun yışıg [aş]a ertiş ügüzüg keçe yorıdım [BK D27] “O yıl Türgeşlere **doğru** Altay (ormanlı) dağları ‘nı aşarak İrtiş Irmağı ‘nı geçerek ilerledim.”

otuz artukı sekiz yaşına kışın kitan tapa süledim [BK G2] “Otuz sekiz yaşında kışın Kitan **tarafına** sefer ettim.”

karlok tapa <...> -galı barıp azın erig yana ewiñe süñüş kigürti [KÇ D8] “Karluk(lara) **doğru** <...> gidip, az (sayıda) askerle yine karargahına savaş getirdi.”

kırkız tapa er ıdmiş siz taşıkıñ çikig taşğarıñ témiş [ŞU D10] “Kırgızlara **doğru** adam göndermiş, “siz savaşa çıkın (yola çıkın), Çikleri dışarı çıkarın (savaşa çıkarın)” demiş.”

karlok tapa tezip kirti [ŞU G10] “Karluklara **doğru** kaçıp gitti.”

y(a)ln süü tñri 'ilg tapa klmek [bo]lzun [M III (T.M. 164)] “Yıldırım alev ordusu ilahi krallara **doğru** gelebilir.”

ol ödün tigin özi barıp kolın yetip içgerü kañı kan tapa kigürdi [KP 77] “O zaman şehzade (bizzat) kendisi gidip (kılavuzu) kolundan (tutarak) beraberinde götürüp Han babasının **huzuruna** getirdi.”

ol ödün kañı kan bu sav işidip kök t[e]ñri tapa ulıdı sıktadı [KP 157] “O zaman Han babası bu sözü işitip gökyüzüne **doğru** feryat etti, hıçkıra hıçkıra ağladı.”

anı işidip badarı braman küler yüzün kutgurur kaşın tñridem urñu tapa körü muñadu adını inçe tip tidi [Maitr. (13. I, 17=Nr. 27)] “Bunu işitince Badhari Brahman güler yüzle saadetler bahşeden kaşları ile ilahi kumandana **doğru** baktı ve hayret ve şaşkınlıkla şöyle dedi:”

alku söğütler nñ begi osuglug putik çibik yap yawışgu kua çeçeklerin tegriklemiş çambu söğüt tapa bardı [Maitr. (37. XI (?), ?=82)] “Bütün ağaçların beyi gibi, dal budak yaprak ve çiçekler ile çevrelenmiş Jambu ağacına **doğru** gitti.”

danasamatı ilig kan ol lingua çeçekig belek kelürdeçi arkıñ birle ratnaşiki burkan tapa iltip uşug agr ayamakın inçe tip ötünti [Maitr. (157. XVI, 4=Nr. 4b)] “Kral Dhanasammata, bu nilüfer çiçeğini, Buda Ratnaşikhi'ye hediye olarak getiren elçiyle gönderdi ve büyük saygı ile aşağıdakileri saygıyla söyledi:

adası tudası keltükte ötrü ters tetrü bitkeçi körümçi tapa barırlar [SY 264] “Sıkıntılarını geldikten sonra kâtibe (ve) kâhine **doğru** giderler”

yaylag tapa emitti [DLT 115] “yaylaya **doğru** yöneldiler”

kötürdi yaşık baktı meşrik tapa körür ağdı yirdin yokaru kopa [KB 5678] “Başını kaldırdı ve doğuya **doğru** baktı, güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü.”

3.15. *taparu*

Aslında yön bildiren bir kelime olan *tapa* edatına *-ru* cihet eki eklenmiş ve manayı daha da kuvvetlendirmiştir (Hacıeminoğlu, 2015: 87). Sözcük bu şekliyle edat olarak Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde kullanılmıştır.

ol meniñ taparu keldi [DLT 223] “Bana (**doğru**) geldi”

ol anıñ taparu bardı [DLT 223] “O ona (**doğru**) geldi”

atın mindi bardı yana karşıka tüşüp kirdi ilig taparu oka [KB 5830] “Atına binip tekrar saraya gitti; inip doğruca hükümdarın **yanına** girdi.”

3.16. *taş (+gArU)*

Aslen *taş* ‘dış’ sözcüğünün yönelme durumu olan bu sözcük, eski ve yeni Türk dil ve lehçelerinin kimisinde çıkma durumundaki sözcüklerle birlikte bir sontakı olarak da kullanılmış veya kullanılmaktadır (Li, 2004: 452). Sözcük bir sontakı olarak sadece Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır.

a. *Ablatif + Taşgaru*

ötrü bir bere ulug tilimizni agzımıntın taşgaru tartıp tük tümen yıl örtlüg yalınlıg sapanın tilimizni sapanlayurlar [Maitr. (66. XXI(?), 4(?)=Nr. 177)] “Sonra bir mil uzunluğundaki dilimizi ağzımızdan **dışarı** çekip on binlerce yıl alevli ve kızgın saban ile dilimizi saban olarak kullanırlar...”

3.17. *tegi*

Tegi sözü gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü şivelerde çok kullanılmış bir son çekim edatıdır. Bu edat *teg-* “vasıl olmak” fiilinin gerundium şeklidir ve *-e doğru*, *-e karşı*, *-e kadar* anlamlarında kullanılır (Duran, 1956: 60). *Tegi* edatı bağlam içerisinde hareketin sınırını⁵⁶ bildirir. Buradaki anlam mutlaka fiziksel hareket anlamına gelmez: *siñiri tamırı süñükiñä tägi közünüp artıñü turuk bolup...* ‘kasları ve damarları kemiklerine kadar görünür ve aşırı derecede zayıf hale gelmişti...’ (U III 35,

⁵⁶ Edatlar tıpkı morfemler gibi durum kategorilerini işaretleyen önemli birimlerdir. Bu noktada, daha yazıtlar döneminden başlayarak hedef belirten datif formları ile beraber hedefin sınırlarını tayin etmek için *tegi* edatını kullanmaya başlamıştır (Azılı, 2019: 1298).

20) (AGOT: 399). Sözcük runik yazıtlarda ve Uygur metinlerinde datif ekiyle birlikte kullanılır. Karahanlı metinlerinde geçmemektedir.

a. *Datif-Allatif + tegi*

bunça yérke tegi yorıtdım [KT G4] “Bunca yere **kadar** asker sevk ettim.”

kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz [KT D17] “Batıda Demir Kapı ‘ya **kadar** sefer ettik.”

eçim kagan birle ilgerü yaşıł ügüz şantıñ yazıka tegi süledimiz [BK D15] “Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak (ve) Şandong Ovası ‘na **kadar** sefer ettik.”

anta kéri barıp yinçü ügüzüg keçe temir kapıgka tezikke tegi sülep kazgandı [KÇ D4] “Oradan geri dönüp İnci Irmağı (Sirderya) ‘nı geçerek Demir Kapı ‘ya (ve) Tezik ‘e (Tacik?) **kadar** sefer edip kazandı.”

selenje kédin yılun kol bér<i>din sıñar şıp başıña tegi çerig étdim [ŞU D3] “Seleje ‘nin batısında Yılun-Kol ‘un güney ucundan Şıp (Irmağı ‘nın) kaynağına **kadar** asker konuşlandırdım.”

yme ol tüzün er kamag özi tonı baştan ayaka tegi [M I (TM. T.II D.176)] “ve o kişileri tamamı bütün elbiseleri baştan ayağa **kadar**...”

öñtün kün tugsuk kidin kün batsıkıña tegi mini atasar mn anta tegeyin ol kişi niñ alku türlüg miñın ta tagınta kutgarayın [M III (T.II, B.66.)] “Birisi beni doğuda gün doğumundan batıda gün batımına **kadar** çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim.”

bu muntag ögrünçlüg edgü ödler üstün öñ alkuñcusı tñri yiri altın awıñ tamuka tegi tözü iştilti [Maitr. (18. II, 19=Nr. 16)] “Bu derece sevinilecek iyi olaylar, yukarıdaki şekilsiz tanrılar yerinden aşağıdaki Avici cehennemine **kadar** hep işitildi.”

alku üstün örtüki altın yapakı yiriñe tegi altunlug kümüşlüg wayturilag saprirlag bolur [Maitr. (31. V, 12=Nr. 109)] “Bütün yukarıdaki örtüleri ve aşağıdaki (bütün) yapılarına **kadar** hep altından gümüşten vaiduryadan sphenakadandır.”

*taluy ügüz kıdıgıña tegi uluş balıkağ başlap bölep aň kin mayıtrı burkan nomınta toyın bulup arkant kutın bolgay siz [Maitr. (159. XVI ?, 6?=Nr. 234)] “Ülkeleri deniz kıyısına **kadar** götüreceksiniz ve organize edeceksiniz, o zaman sonunda Buda Maitreya'nın öğretiminde bir keşiş olacak ve kutsallığa ulaşacaksınız.”*

*ol emgek süñükümüzke tegi etimiz yinimiz yarıılır yırtılır örtenür yalar [Maitr. (61. XX (?), ?=Nr. 110)] “Bu ızdıraptan kemiğimize **kadar** etimiz derimiz yarıılır, yırtılır, yanar, alev alır.”*

*Ediz ‘arşta altın sera’ka tegi tözü barça muñlug turur bir teñi (KB 4776) “Yukarıda Arş ‘tan aşağıdaki toprağa **kadar**, dünyada mevcut ne varsa hepsi istisnasız muhtaç durumdadır.*

3.18. *tegre*

Çok dar alanda rastlanan bu sontakı yalın durumdaki adlar ve tamlayan durumundaki adılardan sonra getirilerek “etrafında” anlamı verir. Öte yandan, bu sözcük adlaşıp çeşitli durum ekleri alarak sontakı gibi kullanılmış veya kullanılmaktadır (Li, 2004: 476). Sözcük, runik metinlerde ve Maniheist metinlerde çok seyrek. Budist Uygur, Karahanlı ve sonraki dönemlerde daha yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir.

*anıñ tegre kişi awaladı [DLT] “insanlar onun **etrafına** toplandı”*

a. *Nominatif + tegre*

*yagımız tegre uçuk teg erti biz elbeg? ertimiz [T1 G1] “Düşmanlarımız **etrafta** tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik.”*

*ol balık tegre y[i]me yiti kat karam içinte alku agulug luular yılanlar yatur [KP 107] “O şehir **etrafında** ve yedi kat hendek içinde her yerde zehirli ejderhalar ve yılanlar bulunur.”*

*///t/// gınça /... kitumati balık tegre yiti kat altunun kümüşin wayturin sapririn itiglig balık kentleri bolur [Maitr. (29. V (?),?=Nr. 72)] “... Başkent Ketumati'nin **çevresinde** yedi kat altın, gümüş, Vaidurya, Sphatika ile süslenmiş şehirler vardır.”*

sini körgeli küseyü karı kañıñ lingua çeçek tegre tegzinür arı osuglug yimişlig tegre tegzinür [Maitr. (161. XVI, 12=Nr. 14)] “Nilüfer çiçeği **etrafında** dönen bir arı gibi yaşlı babanın bahçe **etrafında** döndüğünü görmek istiyor”

yine yme tuñuz başlıg sıgun başlıg tamulug üzütlar tegremizte yorıp üç adrı süñün sançarlar trtarlar [Maitr. (78. XXIII, 12=Nr. 2)] “ve yine domuz başlı, geyik başlı cehennemlik ruhlar **çevremizde** dolaşıp üç çatalı mızrak ile vururlar.

fesad tegre turma yorıma yaguk fesad kayda bolsa uçuzluk anuk [KB 4414] “Fesadın **etrafında** dolaşma, ona yakın gitme; nerede fesat varsa orada itibarsızlık hazırdır.”

3.19. *togru*

“-a kadar, doğrusuna, istikametine, -a karşı, sularında, sıralarında” anlamlarında, daha çok Batı Türkçesinde, hususiyile Türkiye Türkçesinde çok kullanılan *dogru/togru* edatı, Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay sahalarında *togru* şeklindedir ve az kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde daha çok zamirlerin verme haliyle kullanılır. (Hacıeminoğlu, 2015: 36-37). Sözcük edat anlamıyla DLT ‘de geçmemektedir.

a. *Datif-allatif + togru*

şireni çıkarda körüp saklasa añar togru yolda elig tegmese [KB 2550] “Şıra çıkarken, onu nezaret altına almalı, yolda herhangi bir elin ona (**doğru**) dokunmamasına dikkat etmeli.”

3.20. *utru*

Uygur Türkçesinden itibaren yaygın bir kullanım alanına sahip olan birim, *utru, uturu* “karşısında, karşısına; karşı gelmek” biçimleri ve anlamlarında zarf; *utruñuzda* “-nIn karşısında” biçim ve anlamıyla ikincil edat; *utru, uturu* “-A doğru, -A karşı” biçimleri ve anlamlarında edat kategorisinde kullanılmıştır. İkincil edat olarak tamlayıcısına *-Iñ* ve *-nIñ* ilgi durum ekleri, edat olarak ise eksiz, yönelme ve ayrılma durum ekleriyle bağlanmıştır (Can, 2016: 135).

a. *Nominatif + utru*

ben utru yoridım <...> [Şu G3] “Ben karşılarına (doğru) ilerledim.”

*..edgü utru ayıg yawlaq kılguçı erserler.. [Maitr. (83. XXV, 6(?)=Nr. 36]
“İyiliğe karşı (iyilik karşısında) kötülük edenler..”*

*yine sakınmaduk teg ulug emgekler yüz utru kelir erdi [Maitr. (164. XVIII,
?=Nr. 41)] “ve sonra dikkatsizliğimiz yüzünden bize doğru büyük acılar geldi.”*

*negü erse barmu ölümke itig anı utru tutgıl ay bilge tetig [KB 1188] “Ölüme
karşı herhangi bir çare var mı? Eğer varsa, ey zeki bilge, ölüme karşı o çareye
başvur.”*

b. *Datif-Allatif + utru*

ol maña utru keldi [DLT 75] “O benim karşıma geldi”

c. *Datif-Lokatif + utru*

*amti inçe belgürtti .. kişi üze biş t(e)ñri-lerde utru biş türlüğ ida ıgaçda tugdı [M
I (T.II D.173a)] “Şimdi böylece açıkladı .. insanlar üzerindeki beş tanrılara karşı
beş türlü bitkide ve ağaçta doğdu.”*

d. *Ablatif + utru*

*kanyu kişi et'özin üze erklig bolup il kan törüsin tutmuş erser il kan törüsi erigi
barıgı biş türlüğ savdan utru b(e)lgülüğ bolur [M III (T.M. 423e.)] “Hangi kişi
kendi vücudu üzerinde kuvvete erişip, Hanın yasasını saklarsa, Hanın geleneği,
doğası ve yolculuğu beş çeşit kelime ile bilinir.”*

e. *Genitif + utru*

*yme üzüksüz erklig kan anañ köziñe közünü yüzün utru tururça sakınır [M III
(T.M. 423a.)] “ve ölümsüz ölüm tanrısı, yüzünün karşısında nasıl durduğunu,
gözünün nasıl görüneceğini düşünüyor.”*

3.21. *üs (+DXn)*

Eski Türkçe metinlerde edat olarak çok az kullanılmış olup genellikle zarf görevindedir. Karahanlı ve sonrasında kullanımını artmıştır. Yalın durum ve çıkma durumunu yönetir.

üstün [DLT 67] “üst anlamında edat.”

a. *Nominatif + üstün*

ordu üstün as(ı)r(ı)lmatın tegzinür er[ti] [M III (T.M. 423d.)] “Sarayın **üstünden** benzersiz bir şekilde yuvarlandı.”

b. *Lokatif-Ablatif + üstün*

muntada üstün öñ alkınçusı tñri yiri iki miñ .../i bire idiz i//...// [Maitr. (184. XXVI, 8=Nr. 331)] “Buradan yukarıda rengi yok olmuş gökyüzü iki bin... mil yüksekliğinde...”

az edgüke yalñuk unıtur özin yaşıł kökte üstün yoritur sözın [KB 4844] “Küçük bir mutluluğa erince, insan kendini unuttur; sözünü mavi gökten daha yukarılara yükseltir.”

anda üstün [DLT 67] “Onun üzerinde”

3.22. *üze*

“üstte, üzerine, üzerinde vb.” anlamlarında Eski Türkçenin tamamında sıkça kullanılmış bir mekân zarfı ve sontakıdır. Üze, görünüşe göre üstün ‘yukarıda’ ile ilişkilidir; alternatif olarak, sadece Codex Cumanicus ‘ta (ve muhtemelen Çuvaş ‘ta) datif durum ekinin eski bir varyantıyla (dolayısıyla T.Tekin) veya daha sonraki zetasizm ile direktif-loktaif +rA ‘da doğrulanmış bir isimden gelebilir (AGOT: 332). Sözcüğün Eski Türkçe metinlerde yalın, yönelme-bulunma ve iyelik durumları ile birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir.

a. *Nominatif + üze*

özüm tarduş bodun üze şad ertim [KT D17] “kendim Tarduş halkının **başında** şaddım.”

tört yéğirmi yaşımka tarduş bodun üze şad olortum [BK D15] “on dört yaşımda Tarduş halkına şad (olarak) atandım.”

tokuz oguz bodun üze kagan olortı [T1 G2] “Dokuz Oğuz halkının başına bir kağan geçti”

ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawısalım témiş [T1 D3] “O üç kağan anlaşıp “Altay (ormanlı) Dağları ‘nda birleşelim” demiş,”

<...> anta kalmışı bodun on uygur tokuz oguz üze yüz yıl olorup s<...> [ŞU K3] “<...> o sırada, geri kalan halk (ile) On Uygur(lar), Dokuz Oğuz(lar)a yüz yıl hükmedip <...>”

buu yir üze neş andag t(e)v kür yelvi arviş yok [M II (T.M. 180.)] “Bu dünyada yapamayacağı bir fesatlık, kurnazlık, sihir ve büyü yoktur!”

sınından amran[ma]k biligig öntürüp tintura [tjri] üze kedürür [M III (T.II, D.119.)] “aşk bilgisinin uzuvlarından filizlenmesine izin vererek, onu havanın yumuşak nefesinin tanrısına çeker.”

elgin tuta kigürüp erd[i]nilig erklig orunlug üze olgurtı [KP 126] “(Şehzade ‘nin) elinden tutarak (içeri) buyur edip mücevheratla süslü han tahtına oturttu.

wcr'z'n z örgün üze olurup tört türlük şmnu suu sın utup tüz kerinçsiz burkan kutın bulmışın [Maitr. (1. E,3=Nr.37)] “elmas taht (vçraban örgün) üzerine oturup şeytanın dört kısmından müteşekkil ordusunu yenerek anlaşılması güç burkanlığa eriştiğini,”

anta kin yana kişi etüzin buluglı antag ol, kaltı tırnak özeki toprak teg [SY 332] “daha sonra bir insan vücudunu geri kazananlar tırnaktaki toz kadar nadirdir,”

b. Datif-lokatif + üze

kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormuş [KT D1] “İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş.”

yawız yawlak bodunta üze olortum [KT D26] “Kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum.”

neñ yılsıg bodunta üze olormadım [BK D21] “Refah içerisindeki halka kağan olmadım.

c. *Genitif + üze*

özümüzün üzütümüzün üze asra yruk da/// tünerigde ertüki/ [M III (T.III T.V.49.)] “bedenlerimizin ve ruhlarımızın üstünde ve altında, ışıpta ve karanlıkta...”

anıñ üze yogurkan eşüldi [DLT 107] “onun üzerine örtü örtüldü”

d. *Possesif + üze*

üstürti örtlüg yalınlig bı bıçgu etözleri üze yagar erser [Maitr. (75. XXIII, 10=Nr. 107)] “Yukarıdan alevli bıçaklar vücutları üzerine yağanlar ise...”

3.23. *yagru*

“çevresine” anlamında bir edat (DLT: 942). Aslı kaf ile **yakru** ‘dur; ona yakın olduğu için gayın ile değiştirilmiştir. Bu, Arapçadaki *yaqrubu* ‘ya yakındır. Onların *yagru*: (bir araya gelir) sözündeki vav, *yaqrubu* ‘daki (yaklaşır) be ‘den dönüşmüştür (DLT: 361). Orhon Türkçesinin *yagru* < **yagu-r-u* donuklaşmış zarf ile gösterildiği gibi (Orhon Türkçesinin yazımında, ikinci hecede açık sesli yazılması gereken *yaguru* değil), gövdelerin son hecesindeki sesli harfler orta pozisyona düştüğünde de düşebilir; Orhon yazıtlarında *yetrü* < **yet-ür-ü* de vardır (AGOT: 97). Sadece DLT ‘de bulunan bir edattır ve zamirlere gelen yönelme durumunu yönetir.

ol anar **yagru** yorumas [DLT 457] “o, onun çevresine yaklaştırılmaz.”

3.24. *yAn*

Orhon Türkçesinde *yan* ‘taraf’ ismi, ‘tarafında’ anlamında son çekim edatı haline gelmiştir; ek olarak *sinarmonizme* uyar. *yAn*, *täg* ‘gibi’ sontakısıyla *sinarmonizme* bağlı kalma özelliğini paylaşır. Orhon Türkçesinde *yAn* örnekleri, Tun. ‘daki *kan+ta yan* ve *yır+dın+ta yan* ‘da, vokalleri takip eder, bu vokaller aslında açık değildir, bu da kelimelerin sonunda vokallerin normal yazımıdır (ve sıklıkla köklerin

sonunda); *yAn* ‘dan önce herhangi bir noktalama işareti yoktur. Buradan da kâtibin *yAn* ‘ın aslında bir sonek olduğunu hissettiği anlaşılıyor. Çok uzağa gidemeyiz, çünkü bu öge aslında lokatif durum ekini takip eder ve bu bir ismin lokatif biçiminin ardından başka bir durum sonekinin geleceği tek örnek olacaktır; ancak sinarmonizm *yAn* ‘ı bu yöne oldukça fazla getiriyor. (AGOT: 335-336). Daha sonraki dönemlerde sözcüğe rastlanmamıştır.

a. *Nominatif + yan*

*kañım бага теңрикең **yen** анта yorımış [O D5]* “Babam Baga hazretleri **tarafından?** orada ilerlemiş.”

b. *Lokatif-Ablatif + yan*

kant<a> yan sawıg yana kelti [T1 K9] “Handan (tarafından) yanıt geldi.”

c. *(+DXn) + yan*

*tawgaç bérdin **yen** teg kitanñ öñdiün **yen** teg ben yırdınta **yan** tegeyin [T1 G4]* “Çinliler güney **taraftan** saldırın, Kitanlılar doğu **taraftan** saldırın, ben kuzey **taraftan** saldırayım.”

3.25. *yajak*

yan isminden türemiş **ya:nga:k* ‘tan bozmadır; en uygun tanım ‘elmacık kemiği’, fakat ‘yanak’ kullanımı daha geneldir, ve mecazi olarak bir şeyin ‘tarafı’ anlamında kullanılır (EDPT: 948). Karahanlı Türkçesinde kullanılmaya başlayan sözcük, muhtemelen Uygur Türkçesinde kullanılan *yıñak* sözünün değişik biçimidir.

yajak [DLT 608] “herhangi bir şeyin yanı.”

kapug yajakı [DLT 608] “Kapının kenarı”

tegme yajaktın bodun aklışdı [DLT 127] “insanlar her **taraftan** toplandı.”

3.26. *yıñak*

‘yön, pusula noktası’; hem tek başına hem de ‘buluş yıñak’ ifadesinde Uygurcada çok yaygındır. Fakat daha sonra izini bulmak oldukça zordur. Muhtemelen *yajak* ile karıştı. Budist metinlerde *yıñak* -tun/-tün vb. soneklerle bir sözcük tarafından

nitelendirildiğinde kendi başına en yaygın olanıdır. Ör, *öñtün yıñak* ‘doğuya doğru’ vb. Kesin anlamlar genellikle bulanıklaşır, *yıñak* ‘yön’, *buluñ* ‘köşe’, *sınar* ‘taraf’ gibi görünür. *tört yıñak tört buluñ sekiz yıñak bolur* ‘dört yön ve dört köşe sekiz ana noktayı oluşturur’ (EDPT: 949). *yıñak* sözü ilk defa Budist Uygur metinlerinde ortaya çıkan bir sözcüktür. Clauson ‘un da belirttiği gibi sözcüğün bu haliyle öncesi ve sonrasına rastlanmamaktadır. Kullanıldığı metinlerde yönsel biçimlendirici ekini yönetir. Kaşgarlı ‘da *yıñak* şekli mevcuttur.

a. (+dXn) + *yıñak*

oglum muntuda inaru öñtün yıñak altun tag bar közüniür mü köriñ tip tidi [KP 106] “Oğlum, buradan sonra Doğu **tarafında** altın dağ var, görünüyor mu? Bakın!” dedi.

tört^{din} yıñak erdnilig şatular bolur [Maitr. (139 .V, 13=Nr. 26)] “Köprünün parmaklıklarının dört **tarafı** değerli taşlarla süslenmiştir.”

anıñ ara tört^{din} yıñak kiçig tamularda...emgeklük tınlıglar blgülik bolurlar [Maitr. (171. XX, 1=Nr. 21)] “Bu arada, dört **yönde**, daha küçük cehennemlerde ... acı çeken yaratıklar görülebilir.”

ança sözlemište turum ara tört^{din} yıñak kök kalık/ın anın yu/... [Maitr. (64. XXI, 1=Nr. 252)] “bunu söyledikten sonra, hemen ... dört **yönde** gökyüzün(de) ...”

tamuda ol tınlıglarka tört^{din} yıñak örtlüg yalınlig temirliç çkarlar kelip tañçu tañçu etözlerin bıçar uşarlar [Maitr. (82. XXV, 5=Nr. 25)] “Cehennemde (bütün) bu yaratıklara dört **taraftan** alevli, demirden çarklar (=tekerlek) gelip parça parça vücutlarını biçer ve ufalarlar.”

küntin sınar tag^{tın} yıñak ikidin teñ yaylıg itgüliç öñtün yıñak kidin yıñak ikidin sınar bulan [SY 83-85] “Güneyde ve kuzeyde (tarafında) her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, doğuda (tarafında) ve batıda her iki taraftaki kanatlarda.”

SONUÇ

Tezin başından beri yönsel ifadeleri biçimbirimler ve sözcükler olarak ayrı ayrı ele almaya çalıştık. Dolayısıyla sonuç kısmını değerlendirirken yine biçimbirimler ve sözcükler olarak ayrı şekilde değerlendirmeye alacağız. İlk olarak Biçimbirimsel yön ifadeleri için varabileceğimiz sonuçlar şunlardır:

- Eski Türkçe metinlerde tespit edebildiğimiz yön bildiren lokal ek sayısı dördtür. Bu ekler ablatif, lokatif, direktif ve datif-allatif ‘ten oluşmaktadır.
- Ablatif durum eki güzergâh üzerindeki hareketli bir nesnenin çıkış noktasını yani kaynağını belirtmek için kullanılır. Eski Türkçe ablatif eki için Köktürkçede bulunmadığı ve bu dönemde lokatif-ablatif senkretizmi +DA eki ablatif işlevi için kullanıldığı söylenebilir. Bu ekin kullanımı daha sonraki dönemlerde de varlığını sürdürmekle beraber erken dönem Maniheizt Uygur metinlerinden itibaren bir +dAn ekinin varlığı söz konusudur. Daha sonraki geç dönem Budist Uygur metinlerinde kullanılmaya başlanan +dIn ablatif eki görülmektedir. Eski Türkçe metinlerde tespit edilen ablatif ekleri kendi dönemlerine has ekler olmayıp daha sonraki dönemlerde de kullanımları tespit edilmiştir.
- Lokatif durum eki, diğer lokal durumların aksine hareket eden bir nesne yerine statik pozisyonda bulunan bir nesneyi karşılar. Yani dinamik değildir ve konum bildirir. Eski Türkçe metinlerde en çok kullanılan lokal durum olan lokatif eki +dA, bütün dönemlerde mevcudiyetini kanıtlamıştır. Daha da ötesi kendi fonksiyonu dışında diğer lokal durumların eksiklerini kapatmak için de yer yer kullanılmıştır. Zira bunlardan en bilineni lokatif-ablatif senkretizmi olarak ablatif yerine kullanılmasıdır. Bunun dışında Maniheizt ve Budist Uygur Türkçesi metinlerinde datif fonksiyonda kullanıldığı örnekler de mevcuttur.
- Direktif durum eki, güzergâh üzerindeki dinamik pozisyondaki nesnenin ulaşacağı yeri bildirir. Dolayısıyla hedef bildiren bir ektir. Birden fazla ekin birleşerek oluşturduğu direktif eki +gArU, teşekkülü hakkında fikir birliği bulunmayan bir ektir. Bu ekin Eski Türkçe döneminden sonra aktif

kullanımdan düştüğü ve sadece kalıplaşmış sözcüklerde kullanımının devam ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu ek, runik metinlerde genellikle coğrafi yön bildirmek için kullanılmış, daha sonraki dönemlerde ise genel anlamda herhangi bir yön belirtmek için sözcüklere eklenebilmiştir. Diğer lokal durumların aksine direktif eki içerisinde sadece +gArU ekini içermez. Bu ek dışında sadece gösterimsel sözcüklere eklenebilen bir direktif-lokatif +rA/+yA eki, ve sadece vücut uzuvlarına eklenebilen partitif-lokatif +rA ekinin varlığı söz konusudur. Ayrıca burada bahsedilen partitif-lokatif eki +rA 'nın, sadece Budist Uygur metinlerinde kullanıldığı tespit edilebilmiştir.

- Datif-allatif eki de direktif eki gibi güzergâh üzerindeki hareketli nesnenin hedefe doğru olan hareketini belirtir. Eski Türkçe için en fonksiyonlu lokal ekin datif olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu ekin yön işlevini ön plana çıkararak daha belirgin hale getirmek için allatif ekiyle bir senkretizm oluşturması gerekmektedir. Bu bakımdan Eski Türkçe metinlerin tamamında yön bildiren +kA eki, sadece datif olarak değil datif-allatif eki olarak belirtilmelidir. Diğer taraftan datif-allatif +ka, tıpkı lokatif eki +dA 'nın datif-allatif işlevde kullanıldığı gibi lokatif fonksiyonda runik yazıtlarda ve Uygur metinlerinde tespit edilmiştir. Kısacası iki lokal durum ekleri birbirleriyle nöbetleşmiştir.
- Dünyadaki diğer dillerde olduğu gibi Eski Türkçede de bir lokal durum ekinin farklı bir lokal durum için kullanılarak senkretizm oluşturduğu fikri verilen örneklerle kanıtlanmıştır. Eski Türkçe metinlerde tespit edilen senkretizm yapıları şunlardır: datif-lokatif, lokatif-ablatif ve datif-allatif.

Eski Türkçe metinlerden taranan metinler içerisindeki bütün sözcükler anlamları ile birlikte aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Buradaki dikkat çeken nokta tıpkı biçimbirimlerde olduğu gibi sözcüklerin de birden fazla fonksiyonda kullanılması olmuştur. Sözcüklerin sahip olduğu bu farklı özellikler onları kendi içlerinde sınıflandırmamıza neden olmuştur. Basit bir örnek vermek gerekirse, 'kidin' sözcüğü coğrafi yön anlamında "batı ve kuzey" yönlerini karşılamak için; yer-yön bildiren bir mekân zarfı olarak "arka ve geri" anlamlarında; bir sontakı olarak ise "-den öte" anlamında kullanımı tespit edilmiştir. Burada sözcüksel yön ifadeleri için çıkarabileceğimiz sonuçlar şunlar olacaktır:

- Eski Türkçede kullanılan sözcükler hem zarf hem sontakı olarak kullanılabilir. Ayrıca buradaki zarfları kendi içinde coğrafi yön bildiren ve sadece yer-yön bildiren sözcükler olarak ayırmamız gerekmektedir.
- Bazı sözcükler aslında coğrafi anlama sahip olmasa da Türkiye Türkçesine aktarırken metaforik olarak bu bağlamda değerlendirilmiştir. (kün batsık, tün ortu, togar vb.)
- Hem zarf hem de sontakı fonksiyonunda kullanılan sözcüklerin ayrımı için zarflar, bir yön veya konum bildirmekteyken; sontakılar ise lokal durumları yönettiklerinden kullandıkları lokal durumların işlevlerini üstlenerek kaynak, hedef ve konum bildirebilmektedir.
- Sontakılar, yönsel bir ifade oluşturmak için lokal durum ekleri dışındaki durum ekleriyle de birleşebilmektedir.
- Bazı sontakılar (yınak, sınar vb.) genellikle bir durum eki olarak değerlendirilmeyen $+dXn$ yönsel biçimlendirici ekini de yöneterek yön anlamı vermektedir. Zira bu ek, genellikle lokatif anlamı vermektedir.

Eski Türkçe yön ifadeleri için sonuç bölümü tamamlanmıştır. Yönsel sözcüklerin anlamlandırılması için aşağıdaki tabloya bakılabilir.

Tablo 10: Eski Türkçede Yön Bildiren Sözcüklerin Anlamlandırılması

Sözcük	Coğrafi Yön	Mekân Zarfı	Sontakı
<i>alın</i>		"ön"	
<i>altın</i>		"altta, aşağıda"	"alt"
<i>ara</i>			"arasına, arasında"
<i>asra</i>		"aşağıda, altta"	"alt, -dan aşağı"
<i>astın</i>			"alt"
<i>batar</i>	"batı"		
<i>bérdin</i>	"güney, güneyde"		
<i>bérgerü</i>	"güney, güneyde"		
<i>berü</i>		"bu tarafa"	"-den beri, -den itibaren"
<i>bérye</i>	"güney, güneyde"		
<i>buçgak</i>		"köşe"	
<i>buluñ</i>		"yan, taraf, kenar, köşe, bucak"	
<i>ınaru / naru</i>		"ileri"	"-dan sonra, -dan ileri, öte, ötesine"
<i>iç</i>		"iç"	
<i>içre</i>			"-den içeri, içinde"
<i>ilgerü</i>	"doğu, doğuya, doğuda"	"önünde"	
<i>karşu</i>			"-a karşı"
<i>kat</i>			"önünde, huzurunda"

<i>kıdıg</i>		"kıyı, sınır, kenar"	
<i>kidin</i>	"batı, kuzey"	"arka, geri"	"-den öte"
<i>kirü</i>	"batı"	"arka"	
<i>kisre</i>	"batı"		
<i>koy/kuy</i>		"alt, dip"	
<i>kudı</i>			"aşağı, aşağıya doğru, -dan aşağı"
<i>kurıdın</i>	"batıya, batıda"		
<i>kurıgaru</i>	"batıya, batıda"		
<i>kuriya</i>	"batıya, batıda"		
<i>kuz</i>	"kuzey"		
<i>kün</i>	"güney"		
<i>kün batsık</i>	"gün batımı, batı"		
<i>kün ortu</i>	"gün ortası, güney"		
<i>kün tugsuk</i>	"gün doğumu, doğu"		
<i>oŋ</i>		"sağ"	
<i>oŋdun</i>	"batı"		
<i>öŋ</i>		"ön"	
<i>öŋD(X)n</i>	"doğu, doğuya, doğuda"		"önden"
<i>öŋi</i>			"-den ayrı, -den dışarı"
<i>öŋre</i>	"doğu, doğuya, doğuda"		

<i>örü</i>		"yukarı"	
<i>sag</i>		"sağ"	
<i>sınar</i>			"yön, taraf, kenar"
<i>sol (+D(X)n)</i>	"doğuda"	"sol"	
<i>tag (+D(X)n)</i>	"kuzeyde"		
<i>tapa</i>			"-A doğru"
<i>taparu</i>			"-A doğru"
<i>taş (+rA)</i>		"dış, sırt"	
<i>taş (+D(X)n)</i>		"dışında"	
<i>taş (+D(X)rtI)</i>		"dışarı"	
<i>taş (+gArU)</i>		"dışarı, dışarıda"	"-dAn dışarı"
<i>togar</i>	"doğu"		
<i>tegi</i>			"-A kadar"
<i>tegre</i>		"etraf, çevre"	"etrafında, çevresinde"
<i>tetrü</i>		"ters"	
<i>togru</i>			"-A kadar, -A karşı, istikametine"
<i>töpö</i>		"tepe"	
<i>tuş</i>		"karşı"	
<i>tüp</i>		alt, dip"	
<i>uç</i>		"uç, kanat"	

<i>utru</i>		"karşı"	"karşısında, -A karşı, - A doğru"
<i>üsk</i>		"ön"	
<i>üstün</i>		"yukarıda"	"yukarıdan, üstünden, -dAn yukarı"
<i>üstürti</i>		"yukarıda"	
<i>üze</i>		"yukarıda, üstte"	"üzerine, üzerinde"
<i>yagru</i>			"çevresine"
<i>yan</i>		"taraf"	"taraftan, tarafından"
<i>yañak</i>			"taraf, kenar"
<i>yıñak</i>			"tarafında, yönde"
<i>yırdın</i>	"kuzey, kuzeyde, kuzeye"		
<i>yırgaru</i>	"kuzey, kuzeyde, kuzeye"		
<i>yırya</i>	"kuzey, kuzeyde, kuzeye"		
<i>yir / ir</i>	"kuzey"		
<i>yokaru</i>		"yukarı"	
<i>yöre</i>		"etraf, kenar"	
<i>yügerü</i>		"yukarı"	

KAYNAKÇA

Arat, Reşit Rahmeti (1964). "Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bunun ile İlgili Tâbirler" *Türkiyat Mecmuası XIV*: 1-24.

Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul

Aydın, Erhan (2018). *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Aydın, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, . İstanbul.

Azılı, Kenan (2019). "Eski Türkçede Yeni Bir Durum Kategorisi: Limitatif", *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*. Samsun, 1294-1304.

Baerman, Matthew (2008). "Case syncretism" *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, 219-231.

Bang, Willi - Annemarie von Gabain (1934). *Türkische Turfan Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk*. Berlin.

Berta, Árpád (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çev. Emine Yılmaz, TDK Yayınları, Ankara.

Blake, Barry J. (2004). *Case*, Cambridge University Press, Cambridge.

Blansitt, Edward L. (1988). "Datives and Allatives", *Studies in Syntactic Typology*, Hazırlayanlar: Michael Hammond, Edith Moravcsik ve Jessica Wirth, : John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 173-193.

Caferoğlu, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Can, Meltem (2016). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Choi, Han-Woo (2019). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Universtiy Press.

Comrie, Bernard - Polinsky, Maria (1998). "The great Daghestan case coax", *Case, typology, and grammar : in honor of Barry J. Blake*, Hazırlayanlar: Anna Siewierska - Jae Jung Song, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 95-115.

Creissels, Denis (2006). "Encoding the distinction between location, source and destination: A typological study", *Space in Languages : Linguistic Systems and Cognitive Categories*, Hazırlayanlar: Maya Hickmann ve Stéphane Robert, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 19-29.

Creissels, Denis (2008). "Spatial Cases", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 609-625.

de Hoop, Helen - Zwarts, Joost (2008). "Case in formal semantics", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 170-185

Duran, Suzan (1956). "Türkçede Mekan ve Cihet Gösteren Ek ve Sözcükler" *TDAY - Belleten*, s. 1-110.

Eraslan, Kemal (1999). "Çıkma Hali (Ablativ) Ekinin Oluşumu" *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı-1996*, TDK Yayınları, Ankara, s. 381-385.

Eraslan, Kemal (2012). "Eski Türkçe 'de Yönelme (Dativ) Hali Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* , s.67-76.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014). "Bilge Kağan Bengü Taşının Kuzey Cephesinin İlk Üç Satırı Üzerinde Bazı Düşünceler", *Makaleler 1*, Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu, Akçağ, Ankara, s. 91-96.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014). "l, n, r 'den sonra niçin t?", *Makaleler 1*, Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu, Akçağ, Ankara, s.129-134.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu Ziyat (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c. I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.

Erickson, John A (2015). "Türkçedeki Yön Gösterme Durumunun Kökeni Üzerine" *Türük*, çev. Hanife Gezer, 328-339.

Fairbanks, Arthur (1886). "The Dative Case in Sophokles" *Transactions of the American Philological Association*, 78-126.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2015). *Türk Dilinde Edatlar*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Haspelmath, Martin (1993). *A grammar of Lezgian*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York.

Haspelmath, Martin (2008). "Terminology of Case", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 505-518.

Haspelmath, Martin - Sims, Andrea D. (2010). *Understanding Morphology*, Hodder Education, London.

Heine, Bernd (2008). "Grammaticalization of Cases", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 458-470.

Huumo, Tuomas - Ojutkangas, Krista (2006). "An introduction to Finnish spatial relations: Local cases and adpositions", *Grammar from the Human Perspective*,

Hazırlayanlar: Marja-Liisa Helasvuo - Lyle Campbell, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 11-21.

Itabashi, Yoshizo (1987). *Altaic evidence for the Japanese and Korean case suffix systems*, Doktora Tezi, University of Washington.

Johanson, Lars (2008). "Case and contact linguistics", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 494-505.

Johanson, Lars (2018). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, çev. Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara.

Kulikoy, Leonid (2008). "Evolution of case systems", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 439-457.

Lander, Yury (2008). "Varieties of genitive" *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 581-593.

Lestrade, Sander, vd. (2011). "The distribution of labor between adpositions and case within complex spatial PPs" *Akademie Verlag*, s. 256-274.

Le Coq, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW, Berlin.

Le Coq, Albert von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, ABAW, Berlin.

Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, ABAW, Berlin.

Le Coq, Albert von (1941). *Huastuanift*, çev. Himran, TDK Yayınları, Ankara.

Li, Yong Song (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*, Kebikeç Yayınları, İstanbul.

Luraghi, Silvia (2008). "Case in Cognitive Grammar", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 136-151.

Luraghi, Silvia (2003). *On the meaning of prepositions and cases : the expression of semantic roles in ancient Greek*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.

Luraghi, Silvia (2001). "The development of local particles and adverbs in Anatolian as a grammaticalization process" *Diachronica* XVIII.1, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 31-58.

MacKenzie, J. Lachlan (1978). "Ablative-Locative Transfers and Their Relevance for the Theory of Case-Grammar" *Journal of Linguistics* 14.2, s. 129-156.

Menges, Karl H. (1994). *The Turkic languages and peoples : an introduction to Turkic studies*, Harrassowitz, Wiesbaden.

Moravcsik, Edith A. (2008). "The Distribution of Case" *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 231-246.

Næss, Åshild (2008). "Varieties of Dative", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 572-581.

Ojutkangas, Krista (2006). "Spatial axes in language and conceptualization: The case of bidirectional constructions", *Grammar from the Human Perspective*, Hazırlayanlar: Marja-Liisa Helasvuo - Lyle Campbell, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 21-41.

Ölmez, Mehmet (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara.

Özbay, Betül (2014). *Huastuanıft: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, TDK Yayınları, Ankara.

Özönder, Sema Barutçu (1996). "Teñri Teg Teñride Bolmış Türuk Bilge Kagan ve Teñri Teg Teñri Yaratmış Türuk Bilge Kagan İbareleri Üzerine" *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz 'a Armağan*, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, s. 89-100.

Rybatzki, Volker (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged.

Sinor, Denis (1988). "The Problem of the Ural-Altai Relationship", *The Uralic Languages*, Hazırlayan: Denis Sinor, Brill, Leiden.

Şirin, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Ammerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX*, Akademie Verlag, Berlin.

Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit: Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma. Uygurca İptidaî Bir Dram: Burkancılığın Vaibhāşka Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.

Tekin, Talat (2013a). "Üze Zarfı Hakkında." *Makaleler I: Altayistik*, Hazırlayanlar: Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara, s. 167-175.

Tekin, Talat (2013b). "On The Old Turkic Dative-Locative Suffix {A}." Tekin, Talat. *Makaleler II: Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Hazırlayanlar: Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara, s. 495-500.

Tekin, Talat (2016). *Orhon Türkçesi grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Tulum, Mehmet Mahur - Azılı, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.

van der Zee, Emile, vd. (2009). "The Influence of Geometrical and Nongeometrical Features on the Use of the Lexical Concepts NEAR and FAR in English and Finnish" *Spatial Cognition & Computation: An Interdisciplinary Journal* 9.4, Taylor & Francis, London, s. 305-317.

Zwarts, Joost (2010). "A hierarchy of locations: evidence from the encoding of direction in adpositions and cases", *Linguistics* 48.5, Walter de Gruyter, Berlin, s. 983-1009.

Zwarts, Joost (2017). "Spatial semantics: Modeling the meaning of prepositions", *Language and Linguistics Compass* 11(5), Wiley, New Jersey, s. 1-20

Zwarts, Joost - Gärdenfors, Peter (2016). "Locative and Directional Prepositions in Conceptual Spaces: The Role of Polar Convexity" *Journal of Logic, Language and Information* 25.1, s. 109-138.

